FRANÇOIS HAVERSCHMIDT

DE DICHTER-PREDIKANT FRANÇOIS HAVERSCHMIDT

(PIET PAALTJENS)

DOOR

ED. A. SERRARENS

VERHANDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE

TWEEDE REEKS, DEEL LXII, No. 2

1955

N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM

Aan mijn vrouw en
kinderen

Bij de verschijning van deze studie over François Haverschmidt past het ons te getuigen van onze grote erkentelijkheid ten aanzien van hen, die ons bij het schrijven ervan tot steun zijn geweest, evenals aan hen, door wier bemiddeling deze publicatie tot stand kwam.

Deze dank geldt in de eerste plaats de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, die de verschijning van dit werk heeft mogelijk gemaakt.

In hoge mate voelen wij ons verplicht tegenover de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, die met de meest hoffelijke welwillendheid ons steeds haar gedienstigheid bewees, evenals tegenover de Stedelijke en Provinciale bibliotheken te Leeuwarden waar tijdens de evacuatie van 't jaar 1945, het plan tot 't schrijven dezer studie begon te rijpen. Wat de geestelijke steun betreft betalen wij van harte de tol onzer dankbaarheid aan Prof. Dr. Gerard Brom, de stuwer, op wiens wijze en wetenschappelijke raad we nooit tevergeefs een beroep deden. Ook aan Prof. Dr. C. G. N. de Vooys, Prof. Dr. W. A. P. Smit en Prof. Dr. W. Asselbergs zij hier onze dank gebracht voor de edelmoedige en ruime belangstelling waarmede zij ons werk volgden.

Met piëteit herdenken wij de bereidwilligheid waarmee de thans overleden dochter van Fr. Haverschmidt evenals zijn schoondochter ons bij onze nasporingen te woord hebben willen staan.

Roermond, Januari 1955 Ed. A. Serrarens.

INHOUD

		blz.
	Inleiding	7
I.	Haverschmidt's Jeugd	13
II.	De Sleutelstad	26
III.	Snikken en Grimlachjes	31
IV.	„Mijn Eerste Gemeente"	57
V.	Den Helder	79
VI.	De Moderne Predikant	91
VII.	François Haverschmidt te Schiedam: Oud en Nieuw	105
VIII.	Haverschmidt en de Protestantse Orthodoxie	127
IX.	Haverschmidt en het Katholicisme	136
X.	Haverschmidt's Sociale opvattingen	148
XI.	Familie en Kennissen	158
XII.	Haverschmidt's Dood	169

TER INLEIDING

Geschiedschrijving heet van de naald is in het algemeen een onwijs bedrijf. Met de neus op het doek kan men het werk van een schilder niet naar recht waarderen. Er is een passende afstand nodig. Te dichtbij is de aandacht te beperkt, te ver-af verdoezelen de lijnen, vervloeit het coloriet. Zo is voor de beoordeling van de figuren, welke de tijd op het doek der historie heeft geschilderd, de juiste afstand en de goede positie vereist. De veronachtzaming van dit axioma der historiografie is de bron geweest van veel oppervlakkige verwaarlozing, maar ook van veel overmatige en onverantwoorde verheerlijking, van veel ontgoocheling en ephemere roem. De moeilijkheid is echter het goede moment te bepalen. Wie zich ergert aan premature oordelen, trooste zich met de gedachte dat elke vrucht geruime tijd onrijp is geweest en dat de latere geschiedschrijving met de gegevens en het vlugge oordeel van haar voorgangers haar voordeel kan doen. Het ideale moment bestaat niet; wie er op wil blijven wachten is tot onvruchtbaarheid gedoemd en vergeet dat de tijd ons aan belangrijke figuren steeds nieuwe schakeringen doet ontdekken. De Vondel-studie raakt nooit uitgeput; wie daarvoor vreest, houdt geen rekening met de volte van diens geest, met het perpetuum mobile der inzichten en het steeds stijgend accres van verworvenheden der opeenvolgende generaties.

Dat wij menen nog eens terug te moeten komen op de figuur van François Haverschmidt is niet omdat wij het reeds gedane werk van Jan Ten Brink, van Van Vloten of Dyserinck, — welke laatste reeds een vriendelijk, goedhartig en ook wel goed gedocumenteerd, maar alles bij elkaar toch oppervlakkig boekje over Haverschmidt geschreven heeft —, versmaden. [1]) Maar omdat de tijd ons vergund heeft ons langer op zijn gestalte te bezinnen, haar in groter verband te zien en in nieuwer licht, menen wij goed te doen, om voor enkele verwaarloosde trekken van Haverschmidt's bijzondere persoonlijkheid opnieuw de aandacht te vragen en zo een bijdrage te leveren tot afwerking en nadere bepaling van het onvoltooide beeld van deze merkwaardige mens en dichter.

De achtergrond van zijn leven, dat samen valt met een der meest kritieke fazen onzer geestesbeschaving, is bovendien belangrijk genoeg om ons te doen geloven, dat een nieuwe beschrijving van zijn leven alleszins gerechtvaardigd is.

Wij staan met deze nieuwe belangstelling voor het werk van François Haverschmidt niet alleen. Telkens weer blijkt dat b.v. zijn „Snikken en

---

[1]) Reeds A. de Vletter heeft op de tekortkomingen van Dyserinck's boek gewezen en gepleit voor een meer indringende studie van François Haverschmidt. Zie Nieuwe Taalgids IIIe Jrg., p. 76–85 en p. 120–127.

Grimlachjes" niet vergeten zijn, ja, een „klassiek" boekje geworden zijn. De oorzaak van die genegenheid voor het werkje ligt niet in de „grappigheid" alleen. Van Duinkerken heeft eens badinerend tot zijn lezers gezegd: „Beken het eerlijk aan U zelven: onder de dichters van de nederlandse romantiek leest gij Piet Paaltjens het liefst en, als het niet zo gek stond, zoudt gij hem den geniaalsten noemen"... „Als uw hand bij het dolen over de banden in de welvoorziene boekenkast op de „Snikken en Grimlachjes" rust, weerstaat gij niet aan de reflexieve beweging en ik, die U ken als mijzelven, weet zeker dat gij het eerste uur geen afleiding gedoogt, tenzij als gij uit uw verdieptheid opgeschrikt wordt door een vriend, bereid om met u te lachen en, als gij beiden wat gevoelig van nature zijt, zich zelf met u ontroerd te voelen". [1])

De sympathie voor de „Snikken en Grimlachjes" was bij de dichter Eric van der Steen zo sterk, dat zij zich kristalliseerde in een bundel gedichten, die hij „Paaltjens Sr" noemde en die als een navolging zijn te beschouwen van Haverschmidt's onvervangbaar meesterwerkje. [2]) Een critische scherpslijper als Ed. Du Perron telde de „Snikken en Grimlachjes" tot de aardigste verzen van de Nederlandse literatuur. [3]) Godfried Bomans schreef in „Elseviers Weekblad" een van genegenheid en begrip getuigend artikel over François Haverschmidt onder de titel „Het noodlot van Piet Paaltjens". [4]) Dr. K. H. de Raaf bezorgde in 1944 een nieuwe uitgave van de „Snikken en Grimlachjes". [5]). Onlangs nog heeft Gerben Colmjon François Haverschmidt uit de periferie der literatuur-historie naar voren gehaald en zulks niet ten onrechte. [6])

Als wij bladeren in het portretten-album onzers dichters en schrijvers, dan kan het gebeuren dat onze geest bij sommige figuren wat langer blijft verwijlen. Zo was het ons met Haverschmidt. 't Kwam ons voor dat wij aan zijn persoonlijkheid te vluchtig waren voorbij gegaan en dat een nieuwe bezinning op het geheel voor zijn werk nieuwe perspectieven opende op een tijd, die we te gemakkelijk vergeten zijn.

Een tijd lang is Haverschmidt's stem overschreeuwd geweest. Toen de Tachtigers zozeer de aandacht vroegen voor zich zelf, leidden zij, die zich, wat pedant, de verkozen werktuigen waanden van de schiftende historie, de belangstelling af van figuren, die bij nader inzien belangrijker waren dan zij het deden voorkomen. Men mag van Deyssel's Nieuw-Holland roemen om de bravour, die nodig was om een nieuwe lente van zon en

---

[1]) In „De Tijd" van 9 Sept. 1931 bij een bespreking van „De Roos van Jericho" door Raimond Herreman.

[2]) Dat de Sn. en Gr. nog een bron zijn van inspiratie voor contemporaine studenten-poezie, blijkt uit het bundeltje „Carolijnse Balladen" van Paul van Boven. 1940.

[3]) E. Du Perron: Cahiers van een lezer, p. 130.

[4]) Godfried Bomans: Het noodlot van Piet Paaltjens, 15 Februari 1947.

[5]) Den Haag 1944. In 1953 weer gevolgd door een nieuwe uitgave, verlucht door J. F. Doeve, bij van Holkema en Warendorf, A'dam.

[6]) „De Nederlandse Letteren in de negentiende eeuw" Wereldbibliotheek Amsterdam. 1953. Antwerpen, p. 211 vlg.

luister in te luiden; voor wie de geschiedenis met groter maten meet, is dit lyrisch manifest een puberteitsverschijnsel, dat in zijn eenkennigheid en zelfingenomenheid enigszins grof aandoet. Schuilt er niet iets waars in de hyperbool van G. Kalff Jr. dat iemand als A. Pierson, — door een Van Eeden bespot —, al deze broekjes — bedoeld zijn de jonge Tachtigers —, wat wijsheid en kennis betreft, en wij voegen erbij geestkracht en formaat, samen in één zak kon steken.[1]) Met het exclusivisme der evolutie brak het zwijgen aan ten aanzien van figuren, wier menselijke en dichterlijke verschijning een bestendige belangstelling waard was.

Nu is dat weer lang voorbij en stilaan wordt het evenwicht hersteld. Vele uitgestotenen keren uit hun ballingschap terug, maar het herstel der oude waarden gaat wel moeizaam. Want ook de zakelijker historiografie der letterkunde, die toch een andere taak heeft dan de manifesterende nieuwlichters, is intussen in het tumult haar bezinning wel eens kwijt geraakt. Zo meende de literatuur-historicus Prinsen, dat de literatuur vóór 1880 in ons land wel bezien niet meetelde en Dirk Coster wist van de poëten van vóór 1880 slechts te berichten dat zij een liefhebberij-gezelschap vormden. Hij zal toch Pierson's Oudere Tijdgenooten b.v. wel ooit gelezen hebben? Hoe vergankelijk die getuigenissen echter zijn, bewijst het feit, dat er nu weer gepleit wordt voor een eerherstel der 19e eeuwse dichters en dat men voor Potgieter een plaats vordert ná en náást Vondel. [2])

Het oordeel over onze 19e eeuwse dichters is in hoofdzaak beïnvloed door de vergelijking van de nederlandse letterkunde van vóór '80 met die der West-Europese romantiek. De namen der grote buitenlandse romantici hadden een verbijsterende klank. In onze romantiek was alles kleintjes, flets en burgerlijk. Geen breed uitslaan der vleugels, slechts een bedeesd klapwieken. We weten dat dit alles veel waarheid bevat, maar deze vernederende uitspraken, die toch ook een typische uiting zijn van ons minderwaardigheidsgevoel, houden een grote onbillijkheid en miskenning in. Men zal moeilijk kunnen ontkennen dat de Tachtigers bij hun poging om de waarheid in kunst en leven te ontdoen van een verstikkend formalisme en onwaarachtigheid tot onvergankelijke dingen gekomen zijn — wij hebben op onze hoede te zijn om ook hún weer niet te kort te doen —, maar zoals elke revolutie ging ook deze gepaard met vele objectieve oneerlijkheden. De vreugde om de verovering van het nieuwe deed het goede en schone uit de oude wereld vergeten. Het frisse en verse was zó bekoorlijk dat, zo meende men, al het vroegere verschaald leek. Wat was niet banaal en burgerlijk in dit grauwe kikkerlandje? Een leven van grote, tragische spanningen hield men voor onbestaanbaar bij mensen, die door talloze vooroordelen en angsten geremd werden, in wier tamme zielen slechts luttel springstof aanwezig kon zijn. Byron's tragiek ontroerde,

---

[1]) Dr. G. Kalff Jr. Fred. v. Eeden, Psychologie van den Tachtiger, Groningen 1927, p. 50.

[2]) Staverman in „Dichterschap en Werkelijkheid" p. 177.

die van dominee Haverschmidt werd nauwelijks opgemerkt. Stond Verwey met zijn zorg voor de handhaving van Potgieter's roem onder zijn dichterlijke bentgenoten niet vrijwel alleen? Alsof deze minder bekommerd was geweest om Holland voor een gevaarlijke lethargie te behoeden en op te stuwen in de vaart der volken, dan v. Deyssel!

De weerzin van de Tachtigers ten opzichte van het vorige literatorengeslacht gold vooral de predikanten. Door dwaas gegeneraliseer ontstond de waan, dat iedere predikant een vervelende, zalvende stem had. Dat de Genestet en Pierson al snakten naar de lucht, waarin een tachtiger alleen zou vermogen te leven, werd weinig gewaardeerd. Alleen Multatuli en Huet werd de „beau rôle" van de bevrijder toegekend. Van Eeden, die zelf zijn hele leven lang de allure van predikant behouden heeft, [1]) verweet de predikanten hun waan dichters bij Gods genade te zijn krachtens hun beroep, maar zijn spot was onrechtvaardig in zoverre hij de suggestie inhield, dat een predikant door zijn ambt verhinderd werd een dichter te zijn.

Hoe weinig belangrijk men de predikant-dichters vond, blijkt wel het best uit de geringe belangstelling, die men ten opzichte van Ds. Haverschmidt aan de dag heeft gelegd. Van Eeden heeft hem in zijn „Grassprietjes" niet genoemd. Zijn werk gaf ook geen aanleiding tot artistieke verstoordheid, want onverantwoorde dingen als Ten Kate c.s. had hij niet geschreven. Maar door te zwijgen bewees men hoe gemoedelijk men hem bij de andere brave broeders had ingelijfd, hoe luchthartig en oppervlakkig men over het „geval" Haverschmidt heenging, hoe weinig men begreep dat hij als één der zuiverste en meest typische vertegenwoordigers van het romantische levensgevoel in ons land moet gelden; hoe welsprekend de onrust der romantiek en het bovenzinnelijk verdriet zich in zijn leven en werken openbaarde. Tot een romantische getormenteerdheid tot de dood, achtte men het burgerlijke Holland niet bij machte. Natuurlijk, men had gelijk toen men glimlachte bij de vergelijking van het Zwarte-Tijd-misbaar der Beetsen, van Lenneps en Kneppelhouts met de tragische ondergangen van Kleist, Lenau, Byron, De Musset, De Nerval, en Allan Poe. Immers de jonge hollandse dichtertjes waren wel argeloos in het net gevlogen, dat de lelijke kruisspin der Weltschmerz hun gespannen had, maar nooit waren ze serieus betrokken geweest bij de bedreiging der romantiek met dodelijke afloop. Zowel de vlotte levenskunstenaar van Lennep, de soliede, dogmatisch goed-ingepakte Beets en de degelijke Hazebroek wisten te voorkomen, dat hun hartebloed gespild werd. Zij koesterden een tijd lang hun smartjes, gebaarden wat weemoedig en ongelukkig, zagen het lelijke spel der wereld met droef-verloren ogen aan, maar ze geraakten al gauw weer uit de lauwe dommel der smart om als habiele burgers hun levens-

---

[1]) Naar het oordeel van Binnenwiertz was Eeden zelfs meer predikant ener vrije gemeente dan dichter. (De Katholiek, Deel 127, p. 274, geciteerd door G. Kalff Jr. Fred. v. Eeden, Psychologie van den Tachtiger, Groningen, 1927, p. 207.)

tocht kloek en moedig voort te zetten. Ze waren „malades imaginaires" geweest gedurende enige tijd; in werkelijkheid waren ze vrij gebleven van de contagieuze koorts, die elders zovele onevenwichtigen zo hevig had aangegrepen. Na een grijze jeugd gingen zij een jeugdige ouderdom tegemoet en smaakten met voldoening, naar burgerlijke trant, de geneugten en vriendelijkheden des dagelijksen levens.

Niet zo François Haverschmidt! Nu zich de gestalten der 19e eeuwse letterkunde duidelijker aftekenen en zich het gehele geestelijke beeld van de romantische tijd steeds scherper als een ernstige crisis der cultuur, die de weifeling vertoont tussen gebondenheid en individualisme, aan ons voordoet, begrijpen wij beter, dat Haverschmidt's lot een ander is geweest, dat hij anders gereageerd heeft en de gelukkige kentering van het getij als bij bovengenoemden, niet heeft gekend. De uitwerking der romantiek op zijn broos gestel — een riet in de wind bewogen — was geheel anders en alleen gezichtsbedrog, kortzichtigheid en verzuim zich in zijn leven en werk te verdiepen, zijn de oorzaak geweest dat men het verloop van het tragisch conflict in Haverschmidt's leven niet voldoende heeft kunnen onderscheiden.

Zijn levensgeschiedenis ontleent inderdaad haar grootste belang aan het feit, dat zij een smartelijke openbaring is geweest van de hevige crisis in de gewetens, door de geest der romantiek opgeroepen. Waarmede wij niet willen beweren dat zijn troosteloos levenseind uitsluitend door de sociale en culturele entourage van zijn tijd zou zijn bepaald. Primair was ongetwijfeld zijn erfelijk-depressieve aanleg. Maar men kan zich het verloop van dit leven niet denken zonder de radeloosheid, waartoe de geest des tijds er zovelen gebracht heeft. Die van Haverschmidt was niet geringer dan die van de Musset of van Gérard de Nerval, die men op een bleke morgen dood en gehangen vond in een smerige steeg van het oude Parijs. Hun droom van schoonheid, goedheid en geluk eindigde in een zelfde ontluistering. Hoe deerlijk het individualisme, dat de oude gebondenheid verbrak en Haverschmidt losmaakte van een traditie, die hem lief en gewijd was als het vaderhuis, hem gehavend heeft, vermag alleen te bevroeden, wie hem op zijn levenstocht stap voor stap gevolgd heeft.

FRANÇOIS HAVERSCHMIDT
(jeugdportret)

I

HAVERSCHMIDT'S JEUGD

„Ich habe dieses Elend mit mir zur Welt gebracht"
H. HEINE.

Volgens het extract uit het register uit de burgerlijke stand der gemeente Leeuwarden is *François HaverSchmidt* daar op 14 Februari 1835 geboren. De franse en duitse combinaite, welke in de namen *François* en *HaverSchmidt* wordt uitgedrukt, wordt ons duidelijk uit de geschiedenis van HaverSchmidt's geslacht.

De vader van de dichter, de Leeuwarder apotheker en wijnkoper, *Nicolaas Theodorus HaverSchmidt* stamde uit duitse voorouders. Diens vader was te Amsterdam geboren, maar van Pommers bloed. De overgrootvader van onze François was een Duitser, die enkel *Haver* heette en van „zes uren achter Stettin" was gekomen om op de vloot van de Republiek te dienen. François' grootvader *Johannes Hermanus Haver*, werd opgevoed bij een oom te Enkhuizen, die *Schmidt* heette. Uit dankbaarheid jegens die oom verenigde Johannes Herman Haver de naam Schmidt met de zijne en dit werd traditie bij de volgende generaties.

Haverschmidt's grootvader vestigde zich in 1800 te Leeuwarden, waar hij huwde met *Maria Magdalena Gravius*, weduwe van de apotheker *Johannes Fenema*. Diens zoon *Nicolaas Theodorus* nam de zaak van zijn vader over en huwde met *Geeske Bekius*. Uit dit huwelijk kwamen zes kinderen voort: *Johannes Hermanus*, *Maria Magdalena*, *Gaatske Adriana*, *Sytske*, *François* en *Feddo Jan*.

Haverschmidt's moeder, Geeske Bekius, stamde uit een oud Fries predikanten-geslacht. De eerste Friese Bekius was Ds. *Benjamin Bekius*, die van 1686–1733 predikant was te Britsum bij Leeuwarden. Hij was de zoon van *Ds. Johs Bekius*, Waals predikant te Leiden. Benjamin Bekius was gehuwd met *Francina de Witte*, dochter van *François de Witte* en *Magdalena Bont* te Leiden. De de Witte's waren van Vlaamse origine en hadden zich in de 16e eeuw als lakendrapiers te Leiden gevestigd. De vrouw van Ds. Johs. Bekius was uit het franse geslacht *de Sallengre*. [1])

Zo komt onze friese dichter aan zijn franse voornaam, die hem gegeven werd naar zijn grootvader van moeder's zijde, Ds. François Bekius, de edele dominee van Dantumawoude, die Haverschmidt zijn leven lang zich herinnerd heeft en die hij in „Familie en Kennissen" met weemoed herdenkt.

Nakomeling van zo ongelijke stam en ras, maakt Haverschmidt aller-

[1]) Wij danken deze gegevens omtrent Haverschmidt's voorgeslacht gedeeltelijk aan de registers der volkstelling, zich bevindende in het archief der stedelijke bibliotheek van Leeuwarden, gedeeltelijk ook aan de nasporingen van Haverschmidt's voorgeslacht door Jan Ten Brink, voorkomende in zijn geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe eeuw, Derde Deel, A'dam 1889, p. 130.

minst de indruk van een geboren en getogen Fries te zijn. Zijn persoonlijkheid en werk mist geheel en al de trekken, die zo typisch zijn voor de friese aard. Allerminst Frisiomaan, mist hij het fiere, friese zelfbewustzijn, dat de autochtoon kenmerkt, al bindt een vriendelijk saamhorigheidsgevoel en een lange gemeenschappelijke traditie hem aan zijn Friese landgenoten. Men heeft ten aanzien van Haverschmidt's verhouding tot Friesland opgemerkt dat deze „steeds eene diep in zijn gemoed gewortelde aanhankelijkheid bleef behouden voor de kring waarin hij was opgegroeid". [1]) Broze, meegaande en uiterst gevoelige mens, staat hij ver af van de geijkte, stoere, hoekige, koppige en harde Wierda's. Zijn later werk bewaart nauwelijks herinneringen aan het mooie land met zijn schilderachtige motieven en geheel eigen mensen. Hij schildert geen Vikingers en boeren-koningen; geen zijner verhalen tekent ons het friese land, zoals het nog archaïsch daar voor hem lag, met zijn weiden en meren en verten, zijn stormen en regens en zware wolken; we vernemen niet het gerucht van grutto's, wulpen en kieviten, noch 't gevloek van hannekemaaiers en poepen of het geratel van aanrijdende tilbury's, sjezen en faëtons. De grote boerderijen werken op zijn verbeelding niet als mastodonten, die zijn verbeelding overspannen en hem tijden doen reconstrueren, waarin Frya's zonen de wereld beheersen. De stad-Fries Haverschmidt leefde in een andere, burgerlijker wereld. In de geestelijke atmosfeer der Halbertsma's, Waling Dijkstra's, Ottema's en De Haan Hettema's, kampioenen in de strijd voor een opstuwing en rijke ontplooiing van de friese geest, strijders voor wie de woorden „memmesprake" en „alde tiiden" heilige leuzen zijn, past de urbane Haverschmidt niet.

Het leraarsambt was in het geslacht Bekius een eerbiedwaardige traditie — er waren al een twaalftal in zijn moeders voorgeslacht voorgegaan —, maar François Haverschmidt erkent, dat het toch vooral de persoonlijkheid van zijn grootvader François Bekius was, een man van zachte gebaren, die op zijn neiging om predikant te worden een beslissende invloed heeft gehad.[2])

De patriarchale grijsaard met zijn zilverwit haar en zachte milde glans in de fidele ogen, werd voor de gevoelige, kleine Haverschmidt een doorluchtig voorbeeld van menselijke gaafheid en Godgerichte levenswandel. Men verwarre deze nobele François Bekius niet met diens naamgenoot en grootvader uit de 18e eeuw, de beruchte, om zijn gedragingen afgezette zonderlinge dominee, die de schande zou betekend hebben van de friese predikantenstand [3]) en die Cannegieter zo niet geheel bevredigend, mild en humaan heeft trachten te rehabiliteren. [4])

[1]) Aldus Mr. Bloembergen in een voordracht van het Friesche Genootschap van 1894.

[2]) Zie Haverschmidt's „Gedachtenisviering van 25 jarigen dienst" in zijn verzameling Preken, n°. 586, welke zich bevindt in het archief van de Maatschappij der Nederl. Lett. te Leiden.

[3]) Zie Dr. S. Cuperus: Kerkelijk Leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, 1e deel, p. 195–196. Leeuwarden, 1916.

[4]) H.G. Cannegieter: François Bekius, De Duivel-dominee uit de Friesche Wouden,

Wie zal zeggen wat de klis van erfelijke factoren heeft uitgewerkt in de lichamelijke en geestelijke constitutie van François Haverschmidt! Hij zelf heeft met zijn introspectieve aard over dit onderwerp veel, tè veel gepeinsd en gepiekerd, zoals uit talrijke preken blijkt. Wel schakelt hij de waarde van een welgerichte en degelijke opvoeding niet uit, maar hij tobt voortdurend over de noodlottige voorbeschiktheid. Het oud-testamentisch voorbeeld van Joas is voor hem het trieste resultaat van bloedmenging. „Wij zijn voor een goed deel wat onze ouders en voorouders waren". „Gelijk bij de mindere wezens, dieren en planten, zoo is het tenslotte ook bij den mensch: het ras oefent een overwegende invloed uit.... „Van doornen leest gij geen druiven en ook op de kleinkinderen van de Izebels en Athalia's is het spreekwoord van toepassing dat de appel niet ver van de boom valt". [1])

Men heeft gemeend dat de humor van Haverschmidt in hem ontstaan is uit de tweespalt in zijn wezen tussen het „weeke sentiment geërfd van zijn Duitschen vader en het nuchtere verstand van zijn Friesche moeder". [2]) Deze mening berust op een vergissing. In de eerste plaats was Haverschmidt's vader geen Duitser, maar zijn óvergrootvader was een Pommeraan. En Cannegieter heeft in zijn boek over François Bekius geconstateerd dat de zwaarmoedigheid en weekheid een erfelijke trek was in het geslacht Bekius, terwijl ook Haverschmidt's familie ons verzekerde, dat zijn kwaal een erfenis was van zijn moeder.

Haverschmidt wist zich zelf een met de doem ener aangeboren zwaarmoedigheid beladen man en de lieve fee van zijn eveneens aangeboren gevoel voor humor en levenslust heeft het euvel, dat hem zijn leven lang zou teisteren, niet weten te verwinnen. De doden waren niet dood. Voor hun sterven hadden zij hun leven doorgegeven aan hun kinderen, die het verder gaven aan de hunne. Het was gekomen, zoals het komen moest, volgens 's levens harde wet. Het is opvallend, hoe vaak hij later als predikant dit probleem van zijn leven objectief aan de orde heeft gesteld. Zo doet hij in een preek uit het jaar 1877, de van nature vrolijke mensen contrasteren met die van zijn slag: „Och ziet mij daarentegen de lieden eens aan, die wel blijmoedig zouden willen zijn, doch zij kunnen niet, tenminste niet van heeler harte. Er scheelt iets aan, ja aan wat? Geen geneesheer misschien die het U met volkomen juistheid zou kunnen zeggen. Doch de verkeerde verhouding van de vochten daarbinnen, de slechte aard van het bloed, weet ik wàt, iets is oorzaak dat zij zwaarmoedig zijn en tobberig, tenminste afgetrokken en in zich zelf gekeerd".

Hoe zwaar hem het besef der erfelijke belastheid lag, blijkt uit de

Santpoort 1941. Jan Mens heeft deze Ds. Bekius met de geoorloofde willekeur van een romanschrijver, maar onhistorisch, ten tonele gevoerd in zijn roman over Betje Wolff „Elisabeth" A'dam 1953, p. 226 e.v.

[1]) Wanneer niet anders vermeld, zijn de citaten ontleend aan Haverschmidt's Prekenverzameling, zich bevindend in het archief van de Mij der Ned. Lett. te Leiden.

[2]) Dr. E. Jongejan: De Humor-„Cultus" der Romantiek in Nederland, Zutphen 1933, p. 537.

frequentie, waarmee het motief in zijn preken terugkeert. Hij heeft er echter nooit als een opstandig rebel over gemurmureerd, maar de schijnbare paradox van Gods liefde en 't leed der wereld in een vrome resignatie trachten te aanvaarden. Totdat het wrak van zijn gekweld leven in een laatste hevig woeden der kwaal deerlijk onderging, heeft hij Gods liefde beleden, oprecht en waarachtig. Niemand heeft deze Prometheus gevloekt.

'n Goed jaar voor zijn dood, spreekt hij ontroerd over Heine's edelste gedicht: „An Meine Mutter", daarbij stellig zijn moeder gedenkend, die óók de moeder van zijn weemoed was:

Die Liebe suchte ich auf allen Gassen,
Vor jeder Thüre streckt' ich aus die Hände,
Und bettelte um gringe Liebesspende, —
Doch lachend gab man mir nur kaltes Hassen.
Und immer irrte ich nach Liebe, immer
Nach Liebe, doch die Liebe fand ich nimmer,
Und kehrte um nach Hause, krank und trübe.
Doch da bist du entgegen mir gekommen,
Und ach! was da in deinen Aug' geschwommen,
Das war die süsze, langgesuchte Liebe.

Ondanks de variaties welke zij toepast, kan men zeggen dat de natuur haar figuren boetseert naar vaste modellen. Vergissen wij ons niet, dan is de verwantschap tussen Haverschmidt en Frederik van Eeden bijzonder groot. Het zou voor beroepspsychologen niet onbelangrijk zijn de affiniteiten over de hele lengte van hun leven te volgen. [1]) Wij moeten hier volstaan met te wijzen op enkele treffende punten van overeenkomst. De gelijkheid openbaart zich het opvallendst in de jeugd, wanneer secundaire invloeden de karakters nog niet zo sterk gedifferentieerd hebben.

Bij zijn grootvader te Dantumawoude vooral, beleefde Frans Haverschmidt zijn Windekindjaren vol poëzie en liefelijkheid. Men legge naast elkaar „de Kleine Johannes" en de hoofdstukken uit „Familie en Kennissen", die de herinnering bevatten uit Haverschmidt's jeugd; b.v. het opstel „Een gebeurtenis van belang": „Ik ga u wat vertellen uit mijn kindsche jaren. Het is haast niet de moeite waard, maar voor mij is het toch een gebeurtenis van belang, en zoo komt het dat ik 't graag eens oververtel. Misschien ook, dat dit er het aardige van is, dat het zoo weinig beteekende en dat het mij nu nog, na zoovele jaren nog, plezier doet het mij te herinneren". Toon en modaliteit herinneren levendig aan het simpele begin van de „Kleine Johannes": „Ik zal u iets van den kleinen Johannes vertellen. Het heeft veel van een sprookje mijn verhaal, maar 't is toch alles werkelijk zoo gebeurd". 't Is opvallend hoe vaak opstellen uit „Familie en Kennissen" aan de Kleine Johannes doen denken. „Mijn Ouders huis" uit „Familie en Kennissen" herinnert aan de schildering van Van Eeden's vaderhuis in de Kleine Johannes. In beide klinkt dezelfde

[1]) H. G. Cannegieter merkt terecht op: „Juist voor den modern-geoutilleerden zielkundige dunkt mij een figuur als het dubbelwezen Piet Paaltjens-François Haverschmidt een dankbaar object" (Op de Hoogte, p. 56, Jrg. 1935).

toon, een gedempt weemoedig ruisen, komend uit dezelfde bron. Bij Haverschmidt en Van Eeden ontmoeten we een gelijke liefdevolle aandacht voor het díng, een gelijke neiging om het levenloze te bezielen. 't Rhythme der zinnen beweegt zich voort in dezelfde serene kalmte, als een bedaard beekje door een avondlijk zomerlandschap, als een evenbewogen rookpluimpje boven een afgelegen eenzaam huis. Beiden, Johannes en de kleine Frans hebben dezelfde liefde voor de natuur, voor bloemen en dieren.

Zoals de latere expressionistische dichters zich vermeien in de „poésie pure" van vreemde-stedennamen, zo speelt Haverschmidt in een Paaspreek kort voor zijn dood nog met bloemennamen: anemonen, hoefblad, speenkruid, maagdepalm, sleutelbloempjes, lelietjes-van-dalen, klokjes, crocusjes en hyacinten, die met de kinderen voor hem aarde's liefelijkheid betekenden. Zijn stemmingen worden bepaald door de verschijnselen van de natuur. Wanneer de zomer voorbij is en melancholie over het herfstlandschap neerstrijkt, klinken de woorden „voorbij" en „ten einde" hem in de oren als een klok die luidt ter begrafenis; „het is het waarschuwend kloppen van den hamer, die bezig is de laatste woning saam te voegen van een gestorvene, de lijkkist, die men eenmaal, en weldra, zal aandragen ook voor ons".

De tuin is het paradijs hunner jeugd; Fransje zoekt er de geur van reseda en kamperfoelie en de kleine Johannes mijmert bij de frambozenberg, het dirkjesbos en het aardbeiendal; Johannes verzamelt rupsen, Fransje olijfgroene watertorretjes en andere insecten. Beide dromertjes verbroederen zich met de dierenwereld. Ze doen dat niet omdat zij biologen in den dop waren, maar uit poëtische nooddruft, aangetrokken door de geheimzinnige achterwereld der verschijnselen, die de schoonheid verhullen. De geheimvolle wereld van planten en dieren voedt hun behoefte aan mijmering, bespiegeling en fantasie. Johannes gaat vertrouwelijk om met Presto, het vriendelijke hondje en heeft voor Simon, de kat, een eerbiedig ontzag. De kleine Frans dicht een gevoelig-droevige lierzang op de verdronken katjes, die hij op de vliering in een wijnmand met hooi ontdekt had en schrijft als jongen van vijftien jaar een humoristische biografie van een poesje „Jelle" genaamd.

Zo beleefden Haverschmidt en Van Eeden in ongeveer gelijke trant hun Windekind-periode en zetten beiden de traditie voort der romantiek, die de afstand tussen mens en dier aanmerkelijk verkleind had, sedert Schelling en Herder een soort identiteitsfilosofie geconstrueerd hadden en de laatste de dieren de oudere broeders van de mens had genoemd. En als Windekind uit hun leven weggaat, als voor Johannes Wistik, Pluizer en Cijfer en in Fransje's leven de naargeestige figuur van Piet Paaltjens zich doet gelden, ervaren zij deze kentering naar de realiteit als iets oneindig smartelijks. In 1892, wanneer hij, staande tussen tijd en eeuwigheid, al het puin van zijn ingestorte illusies overziet, zegt hij tot zijn toehoorders in de Schiedamse gemeente naar aanleiding van deze wending uit de

poëzie der verbeelding naar het proza der werkelijkheid: „En als dat proces recht aanvangt, dan — o, dan kan er over ons een smart komen zoo vlijmend, alsof op eens al onze levensdraden werden afgesneden en alsof geheel ons geluk achter ons weg zinkt in de diepte die onze jonkheid verslond".

Na het emeritaat van zijn grootvader gingen François en zijn broers en zusters niet meer naar Dantumawoude, maar was hij des zomers vaak de gast van zijn oom, de medicus, H. G. Cannegieter [1]) te Hallum, die hij op bezoek aan patiënten in dorp en omgeving vergezelde en die hem boeiend wist te vertellen over zijn studententijd, over oud-friese geschiedenis en over de tiendaagse veldtocht [2]). In die tijd ook begon hij dichters te lezen en zich te interesseren voor de gewestelijke en andere geschiedenis. De schrijflust zat er al vroeg in en op 14-jarige leeftijd schreef hij een grotesk-komisch epos „Barend Krul" [3]), waarin hij in statige alexandrijnen de lotgevallen bezingt van de titelheld, die kievitseieren ging zoeken in verboden tijd en jas, broek, kousen en schoenen uitdeed om door 't water bij de kievitseieren te geraken, maar wiens kledij intussen door dieven gestolen werd... en de complicaties van dat alles. Het is typisch, leuk jongenswerk, hier en daar nog onbeholpen, maar karakteristiek voor zijn op humor ingestelde geest. Haverschmidt laat zijn hele leven lang niet af ons te verzekeren, hoe gelukkig hij is geweest in zijn kinderjaren temidden van ouders, broers en zusters. Hij spreekt met blijde herinnering over de gevierde verjaardagen, over het schrijven van nieuwjaarsbrieven, het spelen met tinnen soldaatjes, het kastanjes-poffen, het sneeuwmannen maken en alle kleine genoegens van het welgeordende gezin. Over zijn ouders spreekt en schrijft hij nooit anders dan met kinderlijke genegenheid.

Hij ging op school bij meester E. Boschlo te Leeuwarden, welke school hij in 1846 met een loffelijk getuigschrift verliet en van 1846–51 bezocht hij het gymnasium van Dr. C. J. G. Boot. Het waren zonnige jaren, waarin hij de bonte vreugden van de lagere en middelbare school genoot. Hij was de getapte man van het Leeuwarder gymnasium-gezelschap, waarvan hij twee jaar lid is geweest en waarvan hij in 1852 honorair lid werd. Te midden van deze jonge vrienden klonk zijn daverende lach, daar flitsten zijn geestigheden en in hun midden hield hij voor zijn leeftijd verdienstelijke voordrachtjes over germaanse mythologie en een pleidooi voor betere kennis der Friese middeleeuwen. Daar openbaarde zich ook reeds zijn critische geest. In 1850 hield hij voor zijn medescholieren van het gezelschap „Minerva nos Jungit" een lezing over de Friese koningen,

[1]) Zie voor 't geslacht Cannegieter: Dominicus Cannegieter: Genealogie van het Geslacht Cannegieter, Haarlem 1884.

[2]) Zie Jan Ten Brink: Gesch. der Noord-Ned. Letteren III p. 133. Onder de titel „Grootvaders Glorie" is door H. G. Cannegieter het dagboek van zijn grootvader en naamgenoot, die als kapitein van een afdeling friese schutterij de veldtocht meemaakte, in boekvorm uitgegeven.

[3]) Te vinden in de verzameling Haverschmidt der Leidsche Maatschappij.

waarbij hij zich keert tegen de fantastische verhalen, zoals die door Furmerius, Hamconius, Ubbo Emmius, Occo Scarlensis en zoveel andere kroniekschrijvers der Middeleeuwen, waren overgeleverd. Hoe critisch hij stond tegenover de onwaarachtige Friese overlevering, blijkt uit het feit dat hij in 1853 voor de genoegelijkheid een friese kroniek copieert [1]) uit het jaar 1650, waarin o.m. verhaald wordt, dat in 't jaar één na Christus de stad Stavoren gebouwd is, dat in 't jaar twee de Friezen wel 5000 Hollanders verslagen hebben, dat in 't jaar 730 Carolus Martellus met hulpe der Friezen wel 375.000 Saracenen versloeg, dat in het jaar 808 in Berlicom een kind geboren werd met twee hoofden, vier armen en twee lichamen, enz. Dat men hem later verdacht heeft als medewerker van Verwijs bij de samenstelling van het Oera-Linda-Boek was waarlijk niet ongegrond. Was Haverschmidt in zijn jongensjaren te Leeuwarden wat men in 't tegenwoordige scholieren-idioom „een gezellige knul" zou noemen, zijn kommerloosheid was, zijn joligheid ten spijt, toch maar betrekkelijk. Bij wijlen, verzekert ons Haverschmidt zelf in „Familie en Kennissen", kon dit vrolijke Fransje „zeer triest" zijn. Hij werd gekweld door zwaarmoedige buien en we weten nu dat die Piet Paaltjens geen snaakse vondst is geweest van zijn studentikoze geest in de Leidse jaren, maar dat die sombere figuur reeds lang daarvoor een kamer betrokken had in zijn hart. Piet Paaltjens is levenslang zijn naaste buur geweest en samen zijn zij gestorven.

Dat Haverschmidt in later jaren zijn jeugd zo zonnig en blij zag is een gewone mystificatie van romantische, terugdenkende mensen. Wat Greshoff ons dienaangaande van een verwante natuur als Jan van Nijlen verteld heeft, geldt ook voor Haverschmidt, die eveneens zijn jonge jaren geïdealiseerd heeft als de paradijs-faze van zijn leven. De jeugd werd voor hem een mythe. Mensen van zijn slag vergeten later gaarne de verleden pijnen hunner jeugd, om zich nog eens te vermeien in al de weelde, die in lang vervlogen dagen hun deel was; toen warmte en genegenheid van ouders, familie en vrienden hen omringde. 't Kontrast tussen verleden en heden is te groot om niet gemakkelijk en edelmoedig de kleine en grotere kwellingen te vergeten, die de rustige deining hunner jeugd een ogenblik onderbraken. Haverschmidt mat het klein verdriet zijner jeugd aan de grote bekommeringen van later en die jeugd werd voor hem een sprookje, een tuintje in de zon. Zijn leven is later zo droef geworden, omdat hij zijn hele leven lang, als een onwillig kind bouderend tegenover Moeder natuur, getast heeft om de ingang van dat verloren paradijs terug te vinden. Wat Verwey zeer juist heeft opgemerkt ten aanzien van Van Eeden, dat deze nl. behoorde tot de hervormers, die hun jeugd niet konden loslaten, geldt ook voor Haverschmidt. Hij was een meer bespiegelende dan actieve natuur. Meer dromer dan reëel denker, kon hij zich niet losmaken van wat ééns was. De actualiteit schonk hem nooit de voldoening, die hij zich

[1]) Te vinden in de verzameling Haverschmidt der Leidse Maatschappij.

gedroomd had. En de toekomst? Voorlopig verwachtte hij nog alles van haar. Hij bleef gelukkig zolang hij nog kon geloven, vertrouwen en fantaseren.

De idyllische opvatting dezer door Haverschmidt zo uitzinnig gesublimeerde jeugd — want de lente leek op afstand veel mooier dan ze in werkelijkheid was — had een sterke uitwerking in positieve en negatieve richting. Enerzijds gaf ze hem de moed om voorlopig te volharden in de aanbevolen levensstijl — grootvaders voorbeeld was de vuurkolom in de woestijn zijns levens —, anderzijds maakte ze het hem in later jaren zeer moeilijk om zich te adapteren aan de lelijke en smartelijke ervaringen, die het leven hem deed ondergaan. Zijn geest zal de soepelheid en beweeglijkheid missen om zich aan te passen. Dit tekent zijn typisch romantische natuur, dat hij geëncombreerd wordt door jeugdervaringen en herinneringen, die hem onbewust dwingen steeds de lelijke actualiteit te confronteren met het idyllische verleden. Elke verandering in zijn leven zal conflicten meebrengen, elke nieuwe statie hem met weemoed vervullen om de verlaten post. In Leiden zal hij dromen van het friese vaderhuis, als dominee zal hij nog elegisch zingen over de voorbije vreugden van het studentenleven. De herinnering aan de pastorie van zijn grootvader zal hem bijblijven, zegt hij dertig jaar later in „Familie en Kennissen", tot het licht zijner ogen voor goed is uitgeblust [1]). Later bekende hij „dat de tooverkracht van een gelukkig verleden ons bedwelmt, ons verslapt en van onze zedelijke veerkracht berooft".

Haverschmidt was als kind een uiterst teerhartig manneke. Alles wat lelijk was of smartelijk of ongerecht, was een pijniging voor zijn week gemoed. Hij behoorde als Andersen tot die naturen, welke alleen stand kunnen houden in een wereld van vrede, rust en gerechtigheid. Hoe sensiebel hij was, illustreert heel treffend het opstel „Mijn Broertje" uit „Familie en Kennissen". Borel merkt op dat Van Eeden een groter liefde had voor het stille, vlakke en kalme dan voor het luide, bruisende, gepassioneerde. Dit geldt ook voor Haverschmidt.

Naast deze vrouwelijke teerhartigheid heeft aangeboren zwaarmoedigheid haar stempel op zijn wezen gedrukt. Deze familiaire trek heeft Cannegieter al geconstateerd in François Bekius, de zonderlinge dominee uit de Friese Wouden. [2]) Congenitale hypochondrie sluit echter momenten van uitbundige vreugde, kinderlijke opgetogenheid en uitgelatenheid niet uit. Marcel Proust kon doodsbedrukt en in de diepste neerslachtigheid het café Weber binnen komen, maar dan temidden van vrienden gezeten, herleefde hij plotseling en hield briljante, rijk genuanceerde en geestige conversaties, waardoor hij ieder verblufte en bekoorde. Ook de flitsende geestigheden van de student François Haverschmidt zullen we moeten zien als reacties op depressieve toestanden. Zijn gehele leven door zien wij in Haverschmidt de goede geesten worstelen met de demon van smart

[1]) Familie en Kennissen, 4e druk, p. 73.

[2]) François Bekius, p. 21–22.

en weemoed. Ook hier treft de verwantschap met zovele andere dichters der romantiek. Ook aan zijn wieg stonden een vriendelijke en boosaardige fee, zoals Macaulay van Byron vertelt. En Raymund en Heine waren van gelijke aard en was ook Van Eeden, de dichter der blijspelen en parodieën niet bang voor de melancholie, die zijn broer tot zelfmoord bracht [1]) en zijn zoon Paul met moorddromen kwelde.

Zoals Pluizer de kinderlijke illusies van de kleine Johannes wreed verstoorde, zo is Haverschmidt's boze geest er steeds op uit geweest zijn vreugde te vertroebelen. Tragische humor doet hem steeds contrasten zien van licht en donker. Wanneer hij op een heerlijke zomerdag met de familie de hele dag uit rijden is geweest en het gezelschap na een dag van jubel en blijdschap 's avonds onder het zingen van vrolijke liederen huiswaarts keert, gaat voor hem het lampje der vreugde plotseling uit.„ Zonderling" verhaalt hij later, „maar terwijl de anderen voortgaan met zingen verdiepte ik mij in de vraag wie van ons het eerst zal moeten sterven." [2])

Die doodsgedachte heeft hem levenslang geobsedeerd. Doodshoofden en doodsbeenderen, het kerkhof en het hok van de doodgraver verwekken bij hem reeds als kind een macabere aandoenlijkheid. Ook in De Kleine Johannes ervaren we de gruwelijke fascinatie van de dood en in Ellen is de dood de sombere figuur, die met ijsvingers de zachte hals der geliefde omknelt. Haverschmidt vertelt ons in de „Pastorie van mijn Grootvader" hoe hij als jongetje van vier tot acht jaar reeds bijzonder ontvankelijk was voor doodsindrukken.

Deze neiging om zich te verdiepen in het mysterie van de dood, vond nog bevrediging in de literatuur van zijn tijd, die de trieste bespiegelingen van Young nog niet overleefd had. Graf- en geraamtenpoëzie behoorde van Feith tot Soera Rana tot de modieuze, speculatieve gevoelspoëzie.

Voor dit pathologisch versgenre had Haverschmidt een bijzondere aandacht. Hij had als jongen de gewoonte verzen die sterk tot zijn gemoed of verbeelding spraken, over te schrijven. We vonden in een bundeltje handschriften, getiteld „Van alles door mekaar", uit 1853, een afschrift van Staring's „Doodendans".

De belangstelling voor alles wat de verbeelding in de richting van de dood en de naargeestige aspecten ervan prikkelt, is hem levenslang bij gebleven. Als hij later verhaalt van zijn Parijse reis, spreekt hij bij voorkeur van het kerkhof van Père Lachaise en vertelt hij ons hoe hij in de straten in de buurt bleef staan bij winkels, die zerken, immortellenkransen en andere begrafenisrequisieten etaleerden. Terug van een Duitse reis, vertelt hij aan zijn gemeente, dat hij in een Berlijns museum een schilderij heeft gezien, een dodendans voorstellend en zoals De Roovere in zijn „Der mollen Feeste", beschrijft hij allerlei categorieën van mensen die 't

---

[1]) Zie Dr. A. H. Starmans: Psychologische analyse van het Jeugddagboek van Fr. v. Eeden, Amsterdam 1939, p. 74.

[2]) Familie en Kennissen p. 151.

doodslot moeten ondergaan. Op een gegeven moment, wanneer hij begrijpt dat hij meer dan hem goed was, zich verlustigd heeft in de aanschouwing van nare, macabere voorstellingen, zal hij de middeleeuwse en de romantische traditie om de verbeelding ermee te belasten, er een verwijt van maken, dat zij aangezet heeft tot wellustig mijmeren over 't graf. Dan is hem de gewoonte der oudheid liever, die de dood afbeeldt als een jongeling met een uitgedoofde fakkel in de hand en de dood de tweelingsbroeder van de slaap noemde. Maar de vermaning van het „gedenk te leven" werd in „de bloeitijd der kluizenaars" verdrongen door het sombere „memento mori" en toen vond men het nodig om de verbeelding te schokken door middel van geraamten, met holle ogen, de grijnslach van een doodshoofd, een ontvleesde hand die een zandloper omvatte en een om zich heenmaaiende zeis. Nog smakelozer is hem de hebbelijkheid der romantische poëten, die staan te schreien op een maanbeschenen kerkhof en die smachtend de handen uitstrekken naar het „kollegraf". [1])

Het onderscheid tussen grap en ernst is vaak geringer dan het lijkt. We lachen om de dolle boutade „De Zelfmoordenaar" uit „Snikken en Grimlachjes", de zelfmoordenaar, wiens geraamte aan een eiketak hangt, waarover mieren, wurmen, spinnen en slakken kruipen, maar we kunnen niet ontkennen dat die barokke clownerie toch iets onheilspellends, iets donkers en beklemmends heeft, dat verband moet houden met Haverschmidt's ziekelijke ontvankelijkheid voor schrikbeelden en hallucinaties. Het gedicht wekt wederom herinneringen aan de Kleine Johannes die, geleid door Pluizer, de lugubere tocht onderneemt door het kerkhof temidden van pissebedden, oorwormen, loopkevers en dikke, geringde pieren, die door de holle oogkassen van een doodshoofd kruipen. De figuur van Piet Paaltjens, die eenzaam zit te turen op een paal, een eind in zee, verraadt in haar potsierlijke akeligheid een geest, die voortdurend bestookt wordt door fantomen. Wat schertsend vermeld wordt in de inleidende levensschets van Piet Paaltjens: „En achter deze oogenschijnlijk grappige manier van doen versteekt zich een vreeselijk geheim", is een droeve werkelijkheid geweest. „Snikken en Grimlachjes" was Haverschmidt's worsteling met „Pluizer".

In Juli 1851 had hij zijn gymnasiale studies voltooid en besloten met 'n deftige latijnse speech in 't stadhuis van Leeuwarden ten overstaan van de magistraat der stad, curatoren, rector en leraren van 't Gymnasium en andere „viri gravissimi", en „viri doctissimi". „Oratiuncula de Caroli Magni Moribus" heette het gewichtig gewrocht. [2]) In Augustus van hetzelfde jaar deed hij nog het in die tijd beruchte staatsexamen te Delft, 'n examen dat afgenomen werd door een college van zeven mannen, die belast waren met het onderzoek van de kennis van hen, die de studie aan

---

[1]) Zie de verzameling toespraken „Uit Geest en Gemoed" Schiedam 1894. p. 248–249.

[2]) Bewaard in de verzameling Haverschmidt.

de Universiteit wilden volgen. Het testimonium was voor F. Haverschmidt over 't algemeen loffelijk. Er blijkt uit dat hij was, wat men in tegenwoordig Gymnasiasten-idioom een „geheide alpha" noemt. Het praedicaat was voor alle vakken goed of voldoende, maar voor arithmetica, algebra en geometria luidde het „tenuiter", hetgeen we misschien 't best vertalen door „dunnetjes". Een wiskunde-sukkelaar dus als De Genestet? [1]) Andere diploma's van Haverschmidt, die ons onder ogen kwamen, waren voor de wiskunde veel gunstiger.

Hij had dus in 1851 naar Leiden kunnen gaan, maar zijn ouders vonden de 16-jarige te jong om hem aan de perikelen van de Academiestad bloot te stellen. Hij bleef dus nog een jaar thuis tot September 1852. We vermoeden dat dit jaar van groot belang is geweest voor Haverschmidt's geestelijke vorming. Wij lezen bij Dyserinck, dat hij toen het werk las van de grote romantische dichters in het buitenland: Hugo, Schiller, Goethe, Dickens en Heine. In een verzameling „Schetsen, Teekeningen en losse papieren" [2]), vonden we verschillende overgeschreven gedichten van V. Hugo o.a. uit „Les Rayons et les Ombres", „Les Feuilles d'automne", „Les Voix Intérieures" en „Les Chants du Crépuscule". 't Spel van licht en donker zo typisch voor Hugo's romantisch dualisme, evenals zijn deernis voor havelozen en verdrukten, moeten de gevoelige jongen wel sterk hebben geboeid. Men denke zich de sensibele fantastische adolescent, die zo hard te kampen had om een stabiel evenwicht tussen levensvreugde en zwaarmoedigheid in de ban van de sceptische ironicus, van de tovenaar Heine — „de beklagenswaardige en bewonderenswaardige Heine" zoals hij hem later als dominee zal noemen —, die het zacht gemoed van de teerhartige jongen nog meer verweekte en met zijn verrassende pointes — uitingen van zijn „verneinende" geest — de sereniteit en kommerloosheid van het kind in Haverschmidt stellig geen goed gedaan heeft. Het uitzicht der dingen moet hem troostelozer geworden zijn en de neiging om het levensgeluk te relativeren zal zich sterker hebben doen gelden. Geen vreugde meer zonder pijn, geen zon zonder wolken, geen verhevenheden zonder afgronden, geen bloei zonder verwelken en bederf, geen leven zonder dood. Heine's poëzie is een voortdurend signaleren van de paradox des levens, van het vergankelijke, het vergeefse. Zijn cynisme kan niet anders dan als ijs gewerkt hebben op de tengere bloem van Haverschmidt's ontluikend leven. Waar blijft 'n jongen met zijn idealen in de leerschool van een dichter, die hem voortdurend er aan herinnert dat teleurstelling en ontgoocheling het wezenlijkste in 't mensenleven is? Zich geestelijk zo boven de werkelijkheid te verheffen, zij 't in spot of in wijze berusting, Haverschmidt vermocht het niet. De wakke, druilerige atmosfeer der romantiek is als een grijze herfstmist om zijn leven blijven hangen en ook in de grappigste boutaden zijner „Snikken en Grimlachjes" waar-

[1]) Ook Van Eeden was geen wiskunde-kei. Zie Starmans p. 69.
[2]) Verzameling Haverschmidt.

neembaar. Jörgensen heeft in een zijner parabels „De Schaduw", de invloed getekend van de „frivole" dichter op 't gemoed van een ernstige jongen, die niet nuchter genoeg zijn lectuur verwerkte en tragisch onderging. We vragen ons af of dit „exempel" niet treffend de invloed typeert van Heine op Haverschmidt, wiens tenger geestelijk gestel op die leeftijd stellig behoefte had aan positievere literatuur.

Er was verder Goethe's Werther, die met zijn weeïge sentimentaliteit en sombere visie het ontvankelijk gemoed van de jonge Haverschmidt bestookte; die er, welgezien, minder tegen bestand was dan R. Feith, wiens luide lamentatie minder treft dan het door de ironie kwalijk verborgen verdriet der „Snikken en Grimlachjes".

Wie zal zeggen wat het lezen en beleven van de stemmingen van de onburgerlijke en opstandige dichters betekend heeft in de evolutie van de jonge Haverschmidt? Het zou van eenkennigheid en kortzichtigheid getuigen zijn levensgang enkel te willen verklaren uit hereditaire factoren en geen oog te hebben voor de invloed van geest- en zielsverwanten, wier levensleed verankerd lag in de bekommernis en problematiek van de tijd, waarin zij leefden.

Gedeeltelijk werd voor Haverschmidt het effect dezer beroeringen geneutraliseerd door de nog aanwezige kracht van zijn vroom ideaal, dat hij zo aandoenlijk belichaamd en verwezenlijkt zag in zijn grootvader Bekius, die naar oude wijsheid en traditie met overgave des geestes in de mysteriën en tegenstrijdigheden des levens berustte. En er waren anderen. Er was de milde Dickens — ook door van Gogh zo bewonderd —, wiens Copperfield hij herhaaldelijk gelezen heeft en die hij zijn leven lang heeft liefgehad, omdat hij ons leert de mensen lief te hebben. In één zijner preken noemt hij later Dickens: „De groote menschenkenner en vriend, de edele Dickens, die in zijn vroolijke boeken zoovele ernstige waarheden gepredikt heeft, zoodat ik wel tot iedereen, oud en jong, rijk en arm, zou willen zeggen: lees en herlees ze, want ze zullen U beter en blijmoediger, blijmoediger en daardoor beter maken".

Ook voor Hildebrand had hij een grote verering. Dickens en Hildebrand, die rotsvast geloofden in de idylle der burgerlijkheid en met zachte hand leidden tot aanvaarding en aanpassing, betekenden een tegenwicht. De waarde van deze positieve krachten voor de bepaling der richting in Haverschmidt's leven, is moeilijk te overschatten, want hij was te gevoelig voor de waarde van de beproefde traditie van zijn degelijk land en voorgeslacht om deze in de benauwende crisis van zijn tijd te verloochenen, hoezeer de „nieuwe geluiden" van zijn eeuw hem ook bekoorden. Stellig heeft ook De Genestet, met wie hij zoveel trekken van geest en gemoed gemeen had, en op wiens zachtzinnige wijsheid hij zich later in zijn preken voortdurend beroept, hem bemoedigd om de lendenen te omgorden en de lampen brandend te houden. Of Haverschmidt in die tijd van vorming ook al het werk van Matthias Claudius heeft gelezen, voor wie hij later, zoals uit zijn preken blijkt, een grote genegenheid koesterde, is ons niet

bekend. Gezien de grote waardering van Claudius in ons land [1]), vooral in protestantse kringen — sprak men niet van Claudiomanie? — lijkt het ons niet onwaarschijnlijk.

Maar bovenal heeft de Christus hem bemoedigd. Vooral de gestalte van de barmhartige Samaritaan, was een beeld dat hem oneindig lief was en dat hem lichtend zou voorgaan op zijn tocht naar de kommervolle mensheid. Het christelijk mededogen heeft hem het meest geraakt. Het verlies van Christus zou voor hem evenveel betekend hebben als het uitdoven van het zonlicht aan de hemel. Later in 1879 zal hij — ofschoon hij naar modernistisch inzicht Jezus het aureool der goddelijkheid ontnomen heeft —, de aangrijpende woorden van Hugo citeren: „temidden van de vooruitgang waarmee onze dagen zich vleien en bij al den ophef van een oogverblindende eeuw, is er één ding, o Jezus, dat mij heimelijk beangstigt en dat is de weergalm van Uw stem, die gaandeweg zwakker wordt".

'n Jaar hebben Haverschmidt's ouders zijn vertrek naar Leiden vertraagd. En toen het moment van afscheid van Leeuwarden en 't ouderhuis gekomen was, zullen ze hem node en met zorg hebben zien gaan. Vooral Geeske Bekius, zijn moeder, stellen we ons voor, heeft in de nabije en verre toekomst geschouwd en zich afgevraagd wat van hem worden zou. Zij immers kende hem beter dan wie ook. Was hij, de tengere, niet van háár geslacht?

En in welke gesteldheid zal hij zelf van de zijnen zijn heengegaan? Wie zich een voorstelling heeft gemaakt van de grote ontroerbaarheid, zoals die op elke pagina van zijn werk blijkt, die weet dat de „Snikken en Grimlachjes" op de drempel van 't ouderhuis, in de omhelzing van zijn moeder, ontstaan zijn in een mengeling van vertrouwen, wantrouwen en angst voor de toekomst.

Een moeilijk, te moeilijk leven ging hij te gemoet, belast met een onstilbare weemoed. Maar het ouderhuis zal als een lichtende herinnering hem bij blijven, het ouderhuis en de kindse jaren. Voor hem was 't vaderhuis wat het was voor Bloem, de elegische zanger der verloren jeugdvreugde:

> Wat is er van mijn dagen mij gebleven,
> En van hun gloed en 't rusteloos gedruisch
> Der wereld om mijn nuttelooze streven?
> Alleen één zekerheid: het ouderhuis.
>
> Maar dat blijft onaantastbaar en volkomen
> Van liefde en leed en bittere teederheid:
> Tusschen de wilde warreling der droomen
> Het eenige, dat ik voorgoed belijd. [2])

---

[1]) Zie E. G. Courregt Staal: Matthias Claudius in Nederland, Nieuwe Taalgids XI, 1917, p. 41–50 en 77–95.

[2]) J. C. Bloem: Verzamelde gedichten, s'Gravenhage 1947, p. 114.

II

DE SLEUTELSTAD

„*Gaudeamus igitur*"
Studentenlied.

21 September 1852 is Haverschmidt te Leiden ingeschreven als student der theologische faculteit. Een kamertje had hij gevonden op de Hoogewoerd „boven een bidder". Hij heeft er gedurende zijn gehele studietijd gewoond. De verplaatsing van Leeuwarden naar Leiden kan geen blote domiciliewisseling zijn geweest, maar een grote overgang voor de zeventienjarige jongen, die de kinderlijkheid, als 'n jonge duif haar nestveertjes, nog niet verloren had.

Bij zijn komst was het conflict tussen oud en nieuw op theologisch gebied in volle gang. Opzoomer's handboek der logica, „De weg der Wetenschap" en Huet's „Brieven over de Bijbel" verschenen precies tijdens Haverschmidt's verblijf aan de Leidse Academie, nl. resp. in 1851 en 1857. In Leiden had het modernisme onder de suggestieve leiding van Scholten en diens leerling, A. Kuenen, een sterk bruggenhoofd weten te vormen. Scholten, die in 1840 al met zijn inaugurale rede te Franeker de teerling had geworpen, waardoor de strijd tussen oude en nieuwe theologie ontketend werd, beleefde nu te Leiden zijn grootste roem; Kuenen begon er zijn schitterende loopbaan als exegeet en oriëntalist. Haverschmidt geraakte snel in de ban der beide grootmeesters, waarvan hij de eerste bewonderde om zijn genialiteit en de tweede vereerde om zijn scherpzinnigheid en om zijn aantrekkelijke persoonlijkheid. De „atmosferische bedwelming" van het nieuwe begon haar werk in zijn jonge geest. Het eenvoudige kerkje van zijn goeden grootvader kwam in 't schootsveld van de kritiek der nieuwe meesters, die de vormers werden van een nieuw geestestype in de protestantse wereld. Als wij van Haverschmidt vernemen, dat hij door de lezing van Huet's „Brieven" geschokt en verbijsterd werd, dan kunnen wij ons voorstellen wat de neologie heeft uitgewerkt in geest en gemoed van de jonge, naar waarheid, rust en evenwicht tastende Haverschmidt. Want de toenmalige studie der theologie was weinig geëigend om de aanstaande proponenten in grote gemoedsrust naar hun arbeidsveld te zenden. Chantepie de la Saussaye heeft opgemerkt, dat de generatie van 1848–1870 geleefd heeft bij wetenschap, kritiek, twijfel en individualisme. Niet in een gemeenschappelijke wereldbeschouwing,maar alleen in enkele negatieve stellingen, vooral in het afwijzen van het supranaturalisme bestond de eenheid van het modernisme [1]). Haverschmidt kwam te staan tussen twee werelden en zoveel was aan 't begin van zijn studie al zeker: een leven op een vredige pastorie, waar dominee onder het roken van zijn gouwenaar vredig en kommerloos catechesatie en preek voorbereidt, naar de oude trant der bedienaren van Gods woord, lag niet

[1]) P. D. Chantepie de la Saussaye: Geestelijke stroomingen, Haarlem 1925, p. 10.

in zijn verschiet .... Maar voorlopig zal hij de betekenis van het gekenterde getij op het geestelijk leven in 't algemeen niet beseffen, noch vermoeden wat 't in zijn eigen particulier leven zal uitwerken. Hij assimileert zich gemakkelijk en schaart zich geestdriftig onder de leiding der veroveraars, die op weg waren 't goud der waarheid te delven.

Voor zover student-zijn betekent de wijsheid te zoeken in de kan en in andere genoeglijkheden van de „spes patriae", heeft Haverschmidt zich niet onbetuigd gelaten, maar uitbundig meegedaan. Zijn aandeel in 't studentenleven buiten de collegezalen was zó groot, dat het de schijn kan wekken dat de studie op het tweede plan kwam. Niets is echter minder waar. Hij moge in zijn „Drie Studentjes" verhalen dat hij en zijn vrienden slechts „hengstten van tienen tot elven", we weten dat dit studentenbranie is geweest en dat hij zich wetenschappelijk serieus heeft voorbereid. Voor iemand als Haverschmidt, die een toegespitste aandacht had voor de inwendige stemmen, hadden de bespiegelingen zijner moderne meesters, die zo sterk de nadruk legden op de gemoedservaringen, een natuurlijke aantrekkelijkheid.

Daarnaast heeft hij de zon der levensvreugde opgezocht en zich in haar stralen gekoesterd. In de Leidse atmosfeer zou zijn aangeboren aanleg tot zwaarmoedigheid geen gelegenheid krijgen om zich in zijn boosaardigheid te openbaren. Zijn sterke jeugd, zijn behoefte aan 's levens goedheid, zijn ontvankelijkheid voor scherts en luim, zijn drang de eigen geest te wetten aan die zijner vrienden, wendden, zij het dan niet geheel en al de eenzaamheid, dan toch het gevaarlijke isolement af.[1]) De theologische student Haverschmidt zocht het niet bij de strengen en serieuzen, bij hen, die als student reeds anticipeerden op een preekstoel-houding, bij de eenkennig-ingetogenen, maar bij de zonen van het licht, bij de kranige club, waarvan hij zingen kon:

„Blij was hun lach, ferm hun handdruk,
Breed hun borst en hun oogopslag kloek:
Rood hun wang, zout hun scherts, krul hun haren,
Geniaal en talentvol hun vloek.

Idealen, sigaren, beurs, tafel,
Ze hadden alles gemeen
Hun geloof en hun twijfel, hun liefde
En hun haat en hun kelder was één."

Met die vrienden zingt hij mee uit volle borst, 'n schuimende stoop bier in de hand of 'n glaasje dubbelgebeide. Hij zweert bij de dikke buik van de spekslagerige Cambrinus, door zijn vriend Eelco Verwijs, de vagant, in middeleeuwse verzen verheerlijkt in de studentenalmanak van 1857. Eelco, wiens felle reinaerdieë door de zachtzinnige Frans bewonderd werd, maar van wie koning van Vloten later venijnig zei, dat hij ver-bitterd was.

[1]) Wie denkt in dit verband niet aan Bellamy en zijn vrienden Ockerse, Kinker, Kleyn en Hinlópen? Zie voor deze verhouding de aardige schets van Huet in Litterarische Fantasiën en Kritieken. Deel 24.

Haverschmidt dweepte met zijn vrienden en betoonde hen een kinderlijke aanhankelijkheid. Hun namen bleven tot in lengte van dagen poëzie voor hem: Hoek, Snuif, Krieken, van der Kaaij en boven allen, Janus van Wessem. Zocht hij geen dekking achter hun sterke ruggen? — „De kurk moet van de flesch, anders barst ie", zei Kneppelhout, en Haverschmidt doet mee, volop. De aanstaande dominee ergert zich niet aan de uitzinnige dwaasheden der „spoelhonden" die 't leven der brave burgers verzuren. Op de Breestraat spektakelt hij en vecht hij mee tegen de „ploerten", die hen op een goeie dag van de stoep van „Minerva" slaan. In de kneip van de duitse bierspecialist „Vater Müller" is hij één der meest getapte gasten. Met zijn vrienden bezoekt hij de colleges van de hooggeleerde Schrant en wanneer deze de schone rijkdom der nederlandse taal demonstreert aan verklankingen en klanknabootsingen, kraait en hinnikt, loeit en miauwt hij mee en hij komt de natuur het meest nabij. Handig en geestig tekenaar die hij is, maakt hij, zoals later Huizinga zal doen, die zich verveelde in de colleges van Van Helten[1]), parodistische schetsjes. Hij is lid van vele verenigingen en gezelschappen: van „Sempre Crescendo", van de sociëteit „Minerva", lid van het Corps, van „Veritatis Ergo", van het „Leesmuseum", hospitant van „Declamatorium", van het Collegium „Nil Volentibus Arduum" enz. In de naamlijst van het „Collegium Civitatis Academiae Lugduno-Batavae-Supremum" vinden we voor het jaar 1856 Haverschmidt vermeld als quaestor, voor 1857 als praeses.[2]) De faam van zijn geestigheid verbreidde zich alom. In de gelegenheden waar hij en zijn vrienden kwamen, zaten deftige heren met lange pijpen in de mond, te wachten om hem te leren kennen en te genieten van zijn geestigheden. „Maar zag men dienzelfden man in den kring zijner vrienden of in den grooteren kring dier academiewereld, waaraan hij zich had gehecht (laat ons eerlijk erkennen) met haast al te afgodische liefde; ontmoette men hem ergens waar hij zich meer opgewekt gevoelde, om zich zelf te zijn, — dan kon men zich tenvolle verklaren, welke bekoring er uitging van die slanke persoonlijkheid met haar zoo welluidende eenigszins zangerige stem; met dien geestigen humor, welke het eene oogenblik de fijnste vezelen van uw hart in beweging bracht en onmiddellijk daarna U wist te doen schateren van den lach; met dat kinderlijk eenvoudig en toch zoo fijngevoelig harte, dat deelnam in iedere vreugde, medeleed bij iedere smart, dat de kinderen liefhad en natuurschoon waardeerde, bij iederen mensch den nobelen kant wist te ontdekken en bij wien daarentegen niemand (al zijn vrienden zullen dit kunnen bevestigen) ook maar een spoor van een in werkelijkheid leelijken karaktertrek heeft bespeurd".[3])

Maar Haverschmidt was niet alléén naar Leiden gekomen. Aan zijn tafeltje op de Hoogewoerd zat Piet Paaltjens, die hem gevolgd was als

---

[1]) Jaarboek van de Maatschappij der Ned. Lett. te Leiden 1945-46, p. 92.

[2]) Zie Mr. L. D. Franck en M. B. Wiardi Beckman: Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps, Leiden 1927.

[3]) Aldus Mr. A. Bloembergen Ez. in „De Tijdspiegel" 1934 Tweede Deel p. 178.

zijn schaduw, bij hem aan. Ook in deze mooie tijd deed zijn kwaal zich gelden. Oubolligheden, fuiven, io-vivats en studentikoze grollen, waarin Haverschmidt een virtuoos was, konden de weemoed niet verdrijven en het grote heimwee naar het andere niet onderdrukken. De lieftallige fee die aan zijn wieg had gestaan, werd gekweld door haar boosaardige tweelingzuster. De zonnigheid van het studentenleven werd vaak onderbroken door slagschaduwen van zwaarmoedigheid. Leiden bood veel, maar niet genoeg. Karakteristiek voor de ontgoochelde is zijn klacht tot zijn intieme vriend van Wessem: „Is dat nu dat plezierige studentenleven, waarvan men mij altoos verteld heeft". [1]) Was zijn verdrietigheid misschien de natuurlijke reactie op zijn uitbundigheid? Zo zag 't Jean Paul van zich zelf. „Die Freude selber war oft für dich ein Samengehaüse des Schmerzens".

In ogenblikken van stilte — o, die stilte! — en zelfbezinning sloop het spook weer telkens nader. De depressies waren bij de natuurlijke en waarachtige Haverschmidt allerminst literaire mode of aanstellerij, maar een tergend en kwellend probleem, waarbij de sanering van zijn verhouding tot andere mensen — hèt probleem van zovele romantici —, op de voorgrond stond. Hij stond in dat opzicht even machteloos tegenover het leven als Andersen, wiens leven verduisterd werd door een ziekelijke overgevoeligheid en door behoefte aan begrip van de kant van zijn medemensen. Hij wilde vooral niet anders zijn dan anderen. Als Goethe heeft Haverschmidt de romantische gevoelens van weemoed en verlatenheid, welke hij door geen sterke rede te bedwingen wist, als ziekelijk ervaren. Hij zag zich staan tegenover de gezonde, sterke mens, die de teugels zijner aandoeningen in handen houdt en zijn stemmingen onderwerpt aan zijn krachtige wil. Zijn zelfbespiegeling bracht hem tot een weinig bemoedigende diagnose. Wij kennen in onze literatuur vóór 1880 geen dichter — of Breero en Bilderdijk moesten hem hierin gelijken — bij wie de klacht over gebrokenheid en dualisme zo'n betrouwbaar en waarachtig accent heeft als bij Haverschmidt. Multatuli's zelfportret in de Havelaar heeft, ondanks een waardeerbaar streven naar objectiviteit, iets pedants en opdringerigs. De belijdenis van Haverschmidt die zich zelf schildert als „een door de natuur zonderling gevormd mengsel van behoefte aan en onmacht tot rustige gezelligheid" [2]), is even smartelijk als eenvoudig en oprecht. Was het dan te verwonderen dat de eenzame, evenals Christian Brentano de bedreigingen der stilte zocht te bezweren door zijn heil te zoeken bij een uitbundige vriendenschaar, wier levenslust zijn donkere bepeinzingen afleidde? Hij zocht zich te versterken en te verkwikken door mee te doen aan de uitgelaten vreugde zijner vrienden. Hen zocht hij op, met hen zong hij in een roes en naar de stijl der oude vaganten:

Mihi est propositum
in taberna mori.

---

[1]) Dr. Joh. Dyserinck: François Haverschmidt, Schiedam, 1908 p. 18.
[2]) Ibid. p. 19.

Met hen geraakte hij als indertijd Gargantua in geestdrift: „Au ton seul des flacons". Neen, voorlopig zou hij niet breken. Zijn lieve jeugd en sprankelende geest, die overal en onmiddellijk potsierlijkheden en anomalieën ontdekten, beschermden hem voldoende, zij het ternauwernood, tegen de vale neerslachtigheid. Wat van Eeden eens opgemerkt heeft ten aanzien van Aletrino: dat deze sombere schrijver van de verdrietigste boeken, welke in onze literatuur geschreven zijn, tevens de joligste, levendigste en geestigste kameraad was die men zich denken kan, geldt ook voor Haverschmidt, in zover deze opmerking het samengaan bedoelt van somberheid en vrolijkheid. [1]) Treffend is in dit opzicht ook de overeenkomst tussen Haverschmidt en Ferdinand Raymund, die tot Spindler de volgende, ook voor onze dichter zo karakteristieke woorden, richtte: „In mir sitzt es tief und böse, was mich untergräbt, und ich versichere Sie, dasz meine komischen Erfolge mir zu oft eine gründliche Desperation zur Mutter haben. Man sollte mirs oft nicht ansehen welch ein trauriger Spaszmacher ich bin" [2]). Afleiding zocht Haverschmidt in capriolen en kuitenflikkers. De dolste uitgelatenheid was de natuurlijke reactie op de diepste neerslachtigheid. Zijn leven verliep tussen jubel en spleen. Zijn clownerie was als de tol zijner erkentelijkheid aan zijn vele vrienden, die hem telkens uit de put hielpen, waarin hij echter telkens weer terugstortte.

> In alten Märchen gibt es goldne Schlösser...
> Und doch, ein einziges Entzauberungswort,
> Macht all die Herrlichkeit im Nu zerstieben...

Zo had hij gelezen bij de dichter der geschonden illusies. De sinistere figuur van Paaltjens sprak het toverwoord. Paaltjens bleef rondwaren in het huis zijner ziel, waarvan hij de gevel zo graag met bloemfestoenen had willen opsmukken.

Ook Haverschmidt's vlucht in de poëzie was één der middelen, waardoor hij zich geestelijk trachtte op de been te houden, een vloeibaar maken van wat in hem dreigde te stollen.

---

[1]) Van Eeden zelf was eveneens een rumoerig student en fuifnummer. Hij was praeses van de kegelclub, lid van een zangvereniging en van het dispuut „Baco" en in 1882-83 praeses van het Corps. Zie: Starmans Psychologische analyse van het Jeugddagboek van Fr. v. Eeden, Amsterdam 1939. p. 73.

[2]) Dr. Otto Rank: Der Doppelgänger, Leipzig 1925, p. 61.

III

SNIKKEN EN GRIMLACHJES

Het kleine werkje, waaraan Haverschmidt zijn literaire glorie te danken heeft, verscheen in eerste druk te Schiedam in het jaar 1867, onder de titel „Snikken en Grimlachjes, Academische Poëzie van Piet Paaltjens, met Portret" voorafgegaan door een levensschets van Piet Paaltjens, ondertekend door F. Haverschmidt. Deze eerste druk is, op een enkel gedicht na [1]), een herdruk van de gedichten verschenen in de jaargangen 1856, 57 en 59 van de Leidse Studentenalmanak. Het aantal gedichten, elf in getal, is echter in de eerste druk vermeerderd tot vier-en-twintig. Het idee om zijn verzen afzonderlijk uit te geven, werd aangemoedigd door 't feit dat Johannes van Vloten, die hij te Deventer had leren kennen bij het huwelijk van zijn neef A. van Slooten met de zuster van zijn academievriend Eelco Verwijs, een deel van de gedichten uit de Almanak had opgenomen in zijn bekende bloemlezing: „Nederlandsch Dicht en Ondicht der negentiende eeuw" van 1862. In volgende drukken is het aantal gedichten uit de eerste druk nog uitgebreid met latere gedichten van Haverschmidt, n.l. „Reunie" (1880), „Aan Adrianus Arena Ictus" [2]), „een paar Slotsnikken" (1888), „Donkersteeg n°. 12", en met latijnse vertalingen van enkele van zijn kortere gedichten, door zijn vriend Janus van Wessem, die een voortreffelijk latinist was. Het „Voorberigt" uit de studentenalmanak van 1856, is in de eerste druk van 1867 belangrijk gewijzigd. De wijzigingen, welke Haverschmidt in deze eerste druk heeft aangebracht zijn van weinig betekenis. Enkele archaïstisch aandoende woorden zijn van hun oud cachet ontdaan. Zo wordt „meir" gespeld als „meer", het zoetelijker „bloempjens" wordt „bloempjes", „huisjen" wordt „huisje", „glaasjen" — „glaasje", „wareld" — „wereld". De luttele wijzigingen in de afdeling „Immortellen" I en LXXXIV, en in „Des Zangers Min" zijn verbeteringen. Zo is de versie:

„Daarheen richtte ik zoo eeuwig graag,
Geliefde, *'t linkerbeen!*"

en in de slotstrofe:

„Daarheen richtte ik zoo eeuwig graag,
Geliefde, *'t rechterbeen!*" enz.

veel grappiger en soepeler dan de lezing in de almanak:

„Daarheen rigtte ik zoo eeuwig graag
Geliefde, dit *mijn* been.

---

[1]) getiteld „Aan den Kamper Poëet F.F.C. Steinmetz."

[2]) Ictus = Jurisconsultus.

De spelling is eveneens aan de nieuwe tijd aangepast, de punctuatie hier en daar gepreciseerd.

Dr. K. H. de Raaf heeft in zijn in vele opzichten voortreffelijke Inleiding tot zijn uitgave van de „Snikken en Grimlachjes" terecht gewezen op de belangrijke retouches in het beeld van Piet Paaltjens in de Almanak en de eerste drukken. In de Almanak van 1856 stelt Haverschmidt 't voor, alsof hij in 1853 kennis gemaakt heeft met het „miskend genie", Piet Paaltjens, en met diens gedichten. Haverschmidt drong er bij de zonderlinge dichter op aan die gedichten uit te geven, maar Paaltjens wil er niet van weten. Maar in September van hetzelfde jaar 1853, kwam Paaltjens Haverschmidt zelf vragen, twee jaar na zijn dood, díe zijner gedichten uit te geven, welke hem geschikt voorkwamen. Een voorgevoel van zijn naderende dood had Paaltjens tot dit verzoek gedreven. De 9de October 1853 verdween P. inderdaad omstreeks half zeven, tussen de twee biljarten van de kroeg en er werd sedertdien niets meer van hem gehoord. In 1855 gaf nu Haverschmidt overeenkomstig de wens van P. de meest geslaagde gedichten uit. Alle kon niet, zegt de inleider, daar zij de hele almanak zouden vullen. Volgens deze voorstelling was Piet Paaltjens dus in 1853 gestorven. In de „Levensschets" welke aan de eerste druk van 1867 voorafgaat, wordt de karakteristiek van Piet Paaltjens veel uitvoeriger. Deze „Levensschets" behoort tot het geestigste van de „Snikken en Grimlachjes". Op een originele manier is hier van de talrijke trucjes [1]), waarover de romantische humor beschikte: de comische verstoring der werkelijkheids-illusie, de humoristische digressie, het spel met de romantische fictie, de komische situatie, enz. gebruik gemaakt. Ook de figuur van Piet Paaltjens, de literaire dwaas, getuigt van sterke infiltratie der bestaande romantisch-ironische literatuur, maar 't beeld door Haverschmidt getekend, is zelfstandig en enig. In de „Levensschets" blijkt Paaltjens niet dood te zijn, want een welbekende hand heeft aan Dr. Eelco Verwijs medegedeeld, dat Paaltjens gesignaleerd is aan de Friese Noordzeekust, gezeten op een paal. Ook heeft men hem gezien op de Parijse wereldtentoonstelling in de friese wafelkraam. Verder vertelt de schrijver van de „Levensschets" dat Paaltjens in 1853 student was te Leiden en op de Hoogewoerd woonde, boven 'n bidder, precies als de schrijver zelf. Haverschmidt maakte kennis met de droevige dichter, die hem vertelde dat zijn droeve zangen „tot menschelijke gedaanten gestremde onregelmatigheden in zijn spijsvertering" waren. Overeenkomstig de wens van de dichter geeft Haverschmidt nu een bloemlezing van de verzen, door Piet Paaltjens geschreven tussen 1850–53. Hij bekent de verzen meer akelig te vinden dan mooi en zedelijke strekking te missen.

De tweede druk van 1871, wordt ingeleid door Piet Paaltjens zelf, die zich tot de uitgever Roelants te Schiedam richt met de mededeling, dat hij de rijmelarijen van zijn jonkheid heeft afgezworen en de verzen van

---

[1]) Zie Dr. E. Jongejan: De Humorcultus der Romantiek in Nederland, Zutphen 1933, 3e en 4e Hoofdstuk.

zijn latere jaren aan het verterend vuur heeft prijs gegeven. Paaltjens is immers nu getrouwd met de oudste dochter van de weduwe *Pothof* en lid geworden van de firma Pothof-van Balkum, die in sigaren doen. Paaltjens is niet enkel innerlijk veranderd, maar ook uiterlijk. Hij is niet meer de bleke en magere jongeling, die aandoenlijke verzen kweelt — wat koop je daarvoor, zou Batavus zeggen —, maar gezond, blozend en gezet, en burgerlijk vergenoegd.

De vierde uitgave wordt weer bezorgd door Haverschmidt in 1878. Voor 't eerst verschijnen hier Latijnse vertalingen van enkele van Paaltjens' gedichten.

De Raaf wijst nog [1]) op een andere variatie van Haverschmidt's dubbelganger, die te vinden is onder de niet uitgegeven handschriften en brieven van de schrijver. [2]) 't Is een met verdraaide hand geschreven epistel van Piet Paaltjens van 4 December 1870, gericht tot Haverschmidt uit Schiermonnikoog. Hij deelt daarin mee dat hij bidder is geworden en bij een doodkistenmaker woont en dat hij slaapt in een doodkist, zijn element dus. De lugubere scherts behoorde tot het genre.

Al deze variaties van Piet Paaltjens wijzen erop hoezeer Haverschmidt zich met zijn dubbelganger heeft beziggehouden en hoezeer hij zich is blijven bezinnen op zijn jeugdervaringen. 't Waren allemaal grapjes en toch... „achter deze oogenschijnlijk grappige manier van doen versteekt zich een vreeselijk geheim".

Zoals alles in de „Snikken en Grimlachjes" is ook de datering der gedichten ingesteld op camouflage. Daar ze moesten doorgaan voor 't werk van een oudere student, die Haverschmidt verzoekt zijn verzen na zijn dood uit te geven, daarbij er tevens op speculerend, dat zijn lezers zijn verzen voor jeugdwerk zouden houden — Haverschmidt zou dan nl. ± 16 of 17 jaar zijn —, heeft hij 't voorgesteld alsof de „Snikken en Grimlachjes" geschreven zijn tussen 1850–1853. Maar we weten — als we 't nog niet wisten uit de technische voldragenheid der gedichten — door een brief van Haverschmidt aan zijn vriend van Wessem, dat b.v. de „Drie Studentjes" dateren uit 1859. Hoe gemoedelijk Haverschmidt met de datering omspringt, blijkt wel hieruit dat hij de romance „Liefdewraak" in de Almanak gedateerd heeft op 1852, maar in de eerste druk op 1850. 't Kwam zo nauw niet.

Fictie is ook de nummering in romeinse cijfers van de „Immortellen". Hij doet 't voorkomen alsof hij een keuze gedaan heeft uit een rijke voorraad van 100 gedichten, die de hele almanak zouden gevuld hebben. Daarom springt hij van I op III, van III op IX, van IX op XVI enz. In werkelijkheid heeft hij er ook niet meer geschreven dan de 13 welke de Immortellen-cyclus vormen. Wel heeft hij in „Snikken en Grimlachjes" enkele gedichten aan 't licht onttogen, die in Haverschmidt's verzameling van 't werkje in handschrift aanwezig zijn. Hij stelde zijn eisen hoog genoeg om deze niet door de druk publiek te maken.

[1]) Inleiding tot de „Snikken en Grimlachjes", p. XXIX.
[2]) Verzameling Haverschmidt van de Leidse Maatschappij.

Men heeft de poëzie wel eens het wiegelied der smart genoemd. Door alle tijden hebben de dichters de bevrijdende kracht der kunst erkend. Vondel, Breero, Hooft, Gezelle, Thijm e.a. hebben ieder in eigen trant hun schoonste verzen geschreven in ontroerende erkentelijkheid voor de Musa Salvatrix. Vondel en Gezelle beleden dat ze zonder haar bijstand niet konden leven; Goethe sprak zijn dank in fluwelen woorden:

> Du hast mir, wie mit himmlischen Gefieder,
> Am heiszen Tag die Stirne sanft gekühlt.

Ook Haverschmidt's poëzie is wat Leopardi als karakteristiek van sentimentele en melancholische poëzie genoemd heeft: een op adem komen der ziel; zij is een instinctieve reactie geweest van zelfbehoud, een daad van verweer, welke hij zich, dank zij de „leuke" camouflage in een studentenalmanak, waardoor zijn innerlijke gevoelens niet openlijk verraden werden en zijn natuurlijke schroom geen geweld werd aangedaan, wel durfde veroorloven. Het best misschien wordt de oorsprong der „Snikken en Grimlachjes" psychologisch verklaard met Heine's bekende gedichtje uit het „Buch der Lieder": „Die Heimkehr".

> Wenn die Kinder sind im Dunklen,
> Wird beklommen ihr Gemüt,
> Und um ihre Angst zu bannen,
> Singen Sie ein lautes Lied.
> Ich, ein tolles Kind, ich singe
> Jetzo in der Dunkelheit;
> Klingt das Lied auch nicht ergötzlich
> Hats mich doch von Angst befreit.

Een nieuwe filosofie ziet de oorsprong van veel poëzie in de „angst" en noemt de pseudonimiteit de meest passende vorm voor de openbaring van het dichterlijk gemoed. [1]) Bovenstaand gedicht van Heine bewijst dat deze stelling niets nieuws bevat en ook voor Haverschmidt's „Snikken en Grimlachjes" mag men haar aanvaarden. Haverschmidt liep als over een holle, eenzame weg bij avond. Van weerskanten grijnsden fantomen hem toe, boven hem vlogen snelle vogels voorbij met bang gerucht. En hij liep vlug en gejaagd — „Haas" noemden hem zijn vrienden —, en hij zong, moed veinzend en brutaal-spottend zijn „Snikken en Grimlachjes". Met barokke overladingen, met ironie, parodie en karikatuur heeft hij zich willen ontdoen van de beklemmingen, die hem verontrustten. Met potsierlijke grappen verstoorde hij de malle illusies, appeleerde hij aan het gezond verstand, streefde hij naar innerlijke discipline, naar groter gelijkmoedigheid, naar een normaler geesteshouding, die hem het verblijf onder de mensen zou vergemakkelijken. Hij wilde zich bevrijden van het eigen-ik, van de overmatige belangstelling voor zich-zelf. Hij wilde niet de sentimentele dwaas zijn, die Piet Paaltjens was, de aan zijn aandoenlijkheid onderworpen

---

[1]) Dr. S. Dresden: Existentie-Philosophie en Literatuurbeschouwing, Amsterdam, 1946, p. 15.

harlekijn. Neen, de „Snikken en Grimlachjes" zijn waarlijk niet geschreven uit studentikoze baldadigheid om sentimentele versjes te parodiëren. Dat heeft men later ook begrepen, dat het werkje wat meer was dan een verzameling grappige studenten-poëzie van een jonge man, die het smeltende „Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen" waagde te vernuchteren tot zijn „Kent gij het Land, waar de kleiaardappel groeit".

Vooral in de vorm der romantische ironie hebben de dichters getracht het ideaal van vrijheid en bewegelijkheid des geestes te bereiken. Ten onzent zijn de „Snikken en Grimlachjes" de zuiverste representatie van dit streven. Fr. von Schlegel's uitvoerige beschouwingen aangaande de romantische ironie kan men herleiden tot een eenvoudige formule: de romantische ironie beoogt de luchtkastelen, die het argeloos gemoed en de argeloze verbeelding gebouwd hebben, te vernielen door een spel van de geest om zodoende aan de kwelling van verlangen en heimwee te ontkomen, om „frei und ungebunden über den Dingen zu schweben". [1])

Haverschmidt, die leefde tijdens de humor-cultus in de Ned. Letterkunde en die het apparaat van de humor meesterlijk beheerste, heeft van al de requisieten, [2]) waarvan de stijl van dit genre zich bediende, gretig gebruik gemaakt om de comische indruk te doen resulteren, welke hij behoefde om de weemoedige ondertoon van zijn poëzie niet te veel reliëf te geven. Het is hem maar ten dele gelukt, want de pijnlijke trek op het gelaat van Haverschmidt's nar is goed te onderscheiden. De „Snikken en Grimlachjes" zijn in werkelijkheid een palliatief geweest, waarmede de jonge dichter zich zelf verdoofde en zijn vrienden amuseerde. De ironie van dit boekje is geen getuigenis van een bereikte hogere lichtzinnigheid, die 't bezwaard gemoed opbeurt. Ironie zonder meer is in wezen een zelfbegoocheling, daar het verzoenende element ontbreekt. [3]) Met haar alleen is niet tot de gewenste stabiele geestesgesteldheid te komen. Eigenlijk deed Haverschmidt dezelfde kuur als Goethe met zijn Werther. Dat hij zijn verzen als een remedie beschouwde, blijkt uit de woorden uit de Levensschets van Piet Paaltjens: „Ik voor mij ten minste houd de verzen van den heer P. voor een goed geneesmiddel tegen de kwaal zelve, waarvan zij de uitvloeisels schijnen te zijn..." [4]) Deze uitspraak is allerminst een geintje. Maar de ironie van „Snikken en Grimlachjes" heeft Haverschmidt's geest niet vrijgemaakt en licht en onbekommerd, omdat zij niet meer was dan een kunstgreep. De betekenis van een levensleer heeft de ironie slechts bij ingetreden rust en resignatie, wanneer zij boven zich zelf uitstijgt en

---

[1]) O. Walzel: Deutsche Romantik I Welt- und Kunstanschauung, vierte Auflage. Leipzig-Berlin 1918, p. 34.

[2]) Zie Dr. E. Jongejan: De Humor-cultus der romantiek in Nederland p. 124–246. Zutphen 1932.

[3]) Daarom noemt Dr. E. Jongejan de Sn. en Gr. een zuiver specimen van de romantische ironie, welke tot de categorie van de „gebroken humor" dient gerangschikt te worden, zie Humor-cultus p. 51 en p 256.

[4]) Sn. en Gr. p. XIII.

wordt tot „transcendente bouffonnerie", tot milde humor van het overwonnen conflict. De ironie hanteren als een schild tegen innerlijke kwellingen vereist een levenskunstenaarschap dat bezwaarlijk met menselijke wereldwijsheid verkregen wordt. Voor de socratische en heilige Thomas Morus had ze meer innerlijke waarde dan voor Heine, die ondanks alles, aan 't eind zijns levens bewees hoe moeizaam ze gewerkt had en hoe weinig geloofwaardig het verhaal van zijn burleske agonie tenslotte is. De ironie is voor romantische naturen, die zo scherp de afstand beseffen tussen droom en werkelijkheid, een zelfbegoocheling, wanneer ze niet geloven kunnen dat zij uit dit tranendal weer zullen opstijgen naar een lieflijk plateau, waar zij het vermoed geluk zullen vinden. De storing der illusie is op zich zelf niet voldoende zonder vergoeding van elders. De romantische ironie is een tussenstadium, een worsteling tussen een hardnekkige naïveteit, die de droom niet vermag los te laten en de humor, die soeverein weet afstand te doen van kwellende verlangens in wijze overgave. Figaro van Beaumarchais had goed praten, toen hij de lach voorschreef als middel om de naargeestige realiteit te overwinnen en de Genestet moet een hogere compensatie gevonden hebben, toen hij geloofde door schateren zijn schreien te kunnen bedwingen. Wanneer de geest niet tot rust en evenwicht is gekomen, is het lachend afreageren van kwellende gevoelens niet meer dan een zich-zelf misleidende manoeuvre. Een vogel kan niet met zware belasting de lucht in, zegt Tieck in „Zerbino".

Zijn deze beschouwingen niet topzwaar, leggen wij niet te sterk de nadruk op de donkere zijde en doen wij niet te kort aan de geestigheid en grappigheid van de „Snikken en Grimlachjes", die toch in de Leidse Studenten-Almanak tot vermaak en jolijt van de studentenwereld geschreven zijn? De bescheiden en spontane Haverschmidt zou waarschijnlijk van niets meer geschrokken zijn dan van een psychologische interpretatie, welke wij thans aan zijn poëzie trachten te geven. Zijn vrienden hebben inderdaad om zijn leuke en groteske gedichten gelachen, uitbundig en homerisch. En ook wij lachen nog om zijn grappen en geestigheden, maar niet zo uitbundig als Haverschmidt's vrienden, die op Minerva en bij Vater Müller de bloemetjes buiten zetten. Wij kennen immers de achtergrond waarvan we ons niet meer los kunnen maken. Wij weten dat Haverschmidt ook in de tijd dat hij zijn gedichten schreef een bedroefde prins was, die zich echter met zijn nar, dank zij zijn levensvreugde, vitaliteit en sterke jeugd, wist staande te houden en zijn tranen kon verbergen. Wij lachen, maar wij lachen, zoals men lacht om Jerolimo, om de spaanse hidalgo en de narren van Shakespeare. We lachen om Don Quichote, maar we hebben tevens deernis met de droevige ridder.

Jan Ten Brink heeft de fout gemaakt de „Snikken en Grimlachjes" te willen zien als „tot schaterlachen dwingenden kortswijl" en heeft de tragische ondergrond van het werkje niet erkend. Het is Ten Brink, die overigens meer verzamelaar dan doorgronder van poëtische gegevens was, minder kwalijk te nemen dat hij de magische, donkere achtergrond van

de „Snikken en Grimlachjes" niet heeft opgevangen, omdat hij bovendien het verband tussen Haverschmidt's poëzie en diens dood niet kon zien, daar zijn beoordeling van 't werk geschreven is voor diens levenseinde, [1]) dat op zijn figuur een heel ander licht werpt. Men vergete ook niet dat Haverschmidt's tijdgenoten, gesteld dat het ware karakter van zijn poëzie hun niet ontgaan was, toch in hun vrijmoedigheid van oordeel geremd werden door de wet van kiesheid, die in die tijd een particulier geestelijk gebied minder snel tot „publiek domein" verklaarde. Maar noch van Vloten, noch Huet die een goed psycholoog was, moet de diepere zin van Haverschmidt's gedichten ontgaan zijn. Ook Dr. Schaepman sprak een gunstig oordeel over de „Snikken en Grimlachjes", noemt zelfs „Donkersteeg n°. 12" een meesterstukje. [2]) Huet's karakteristiek van zijn studentenpoëzie is zeer summier, maar zegt ons voldoende aangaande de waardering er van. „Haverschmidt's onvergankelijke kleine gedichten, waarover men zeggen kan dat zij misschien meer cachet hebben dan enig ander voortbrengsel der nederlandsche dichtkunst in de 19e eeuw, ontleenen hare comische kracht aan een tegenstelling, welke bij Scheffel niet aangetroffen wordt." [3])

Evenzeer als 't getuigt van beperkt inzicht de „Snikken en Grimlachjes" als enkel „grappige" gedichten te willen zien, is het kortzichtig ze alleen te willen beschouwen als studentikoze parodie van de wereldsmart-poëzie der romantiek. Natuurlijk waren ze óók parodie. „De Bleeke Jongeling" herinnert aan Jan van Beers' „De zieke Jongeling", „Liefdewraak" aan de romance van J. L. van der Vliet, „Jenny", het slot van „Des Zangers Min" aan Goethe's „Mignon".[4]) Wie denkt niet aan de „al te teedere Cecilia". de lijdende Engel, die achter het „klawier" zit te zingen over de „Wreed gescheiden Lievelingen", terwijl de tranen als parelen over hare kaken biggelen, uit de „Ferdinand en Constantia" van Rhijnvis Feith, wanneer we Haverschmidt horen kolderen in zijn gedicht „Aan Hedwig":

„Op de piano dansend dorst uw hand begaan,
Wat zelfs Hyena's slechts tersluips bij nacht bestaan:
Met onbarmhartig-smeltendteer klaviergeluid
Trok ze al mijn doode droomen weer hun graven uit."

Ja, wat is niet parodie in de „Snikken en Grimlachjes"? [5]) Reeds de eerste strofen van „De Bleeke Jongeling", waarmee de bundel opent overtuigen ons van Haverschmidt's meesmuilend spelen met de stijl van de sentimenteel-romantische poëzie:

---

[1]) Geschiedenis der Noord-Ned. Lett. in de 19e eeuw. Derde Deel, p. 142, A'dam 1889.

[2]) Haagsche stemmen 1888-89, p. 341–348.

[3]) Busken Huet: Litt. Fant. en Krit. 23, p. 193.

[4]) Zie Dr. E. Jongejan: De Humor-cultus, p. 539.

[5]) Ook de oudere sentimentele dichters als Feith en Bellamy, die in Haverschmidt's tijd nog volop gelezen werden, boden stof genoeg tot parodie. Zo wekken de „Sn. en Gr." herhaaldelijk reminiscenties aan „Dorinde" van Bellamy.

't Avondt. Aan den Westertrans
Zinkt, in goud gehuld en glans,
Statig 't zonnelicht ter neer
In den schoot van 't wiegelend meer,
Dat, als bloosde 't van verlangen,
Om het in zijn bed te ontvangen,
Inkarnaat voelt gloeien op zijn wangen.

't Avondt. Door het heidekruid
Suist als aeoolsharpgeluid
't Windeken en kust zoo zacht
Al de bloempjes goedennacht.
't Orgelend lied der vooglenkelen
Zwijgt in 't loover der abeelen,
't Sjirpend krekeltjen in de struweelen.

Er is in deze regels niets oorspronkelijks, tenzij de opzettelijke, vaardige parodie: 't wiegelend meer, aeoolsharpgeluid, 't orgelend lied der vooglenkelen, 't loover der abeelen en het sjirpend krekeltjen in de struweelen. De poëzie van Bilderdijk tot Willem Kloos was vol van deze aardigheden, die een collectief bezit waren van ieder dichter die er gebruik van wenste te maken. Haverschmidt doorzag de sleetsheid dezer wendingen even goed als 't later Van Eeden in zijn Grassprietjes van Cornelis Paradijs deed. En de handige imitator wist de dichters even leuk na te bootsen, als hij 't de dieren deed in de colleges van Prof. Schrant. Zijn werkje wemelt van reminiscenties aan de romans en romances van Feith, wiens helden en heldinnen wegsmelten in de ontroeringen. Met Beets' José veracht en vertrapt hij als 'n sombere misanthroop de wereld, met anderen wandelt hij kwijnend in het bleke licht der „weiche Luna". Maar Haverschmidt was niet de enige die knappe parodieën leverde. Er waren de medewerkers van Braga, er was Hecker met zijn Hippocreen-ontzwaveling en Quos Ego. Maar geen van die allen, noch Van Eeden met zijn Grassprietjes, zullen de populariteit van de „Snikken en Grimlachjes" evenaren. En wie denkt nog aan Van Zeggelen, Van Oosterwijk Bruin, aan Van Lennep als komisch auteur? Ja, zelfs de Schoolmeester kan zich maar nauwelijks als zodanig op de been houden. De verklaring van de grotere populariteit van de „Snikken en Grimlachjes" ligt hierin dat de parodie van 't werkje een heel andere is dan die van bovengenoemden, veel meer is dan loutere parodie. Kort na Haverschmidt's dood heeft iemand [1]) de opmerking gemaakt dat men de parodie van „Snikken en Grimlachjes" buiten rekening mag laten, wanneer men wil verklaren, waardoor ze zo populair zijn geworden. Dit is juist. Parodieën zonder meer beleven doorgaans slechts een kortstondige roem.

Wanneer de Don Quichote niet meer was dan een parodie op de malle verhalen van Amadis en Palmerijn, wanneer dit onvergetelijke vrolijke boek niet tevens vervuld was van een diepe tragiek en deernis om de arme monomaan en idealist, dan zou het werk slechts historische betekenis

[1]) In „Vaderland" van 4 Febr. 1894.

hebben gehad. En dit geldt op veel bescheidener plan ook voor de „Snikken en Grimlachjes". Onvergankelijkheid koopt een dichter niet met scherts en parodie alleen. Hij heeft een deel zijner ziel te verpanden om enige kans op blijvende roem te verwerven.

Zeer terecht heeft Schröder naar aanleiding van de parodie in de Snikken en Grimlachjes gezegd: „Het is niet de spot met „dé" wereldsmart, het is de worsteling met de eigen wereldsmart, die zich een wapen zoekt in de spot". [1]) Waren de zwarte-tijd-stemmingen van anderen een onwaarachtigheid, die van Haverschmidt waren reëel. Wat hij zelf in de Inleiding tot de „Snikken en Grimlachjes" schertsend heeft gezegd: „En achter deze oogenschijnlijk grappige manier van doen versteekt zich een vreeselijk geheim", is de eenvoudige, droevige waarheid. Cannegieter, die eigenlijk het eerst de studie van het probleem Haverschmidt verwijst naar het terrein der psychologie of beter naar dat der psycho-pathologie, en een begin maakt met het dieper graven naar de verholen oorsprong van Haverschmidt's levenshouding en werk, beaamt Schröders mening dat een gedicht als „De Zelfmoordenaar" een mengeling is van sarcasme en gruwzame ernst.

Niet de guitige invallen, maar de persoonlijke belijdenis van zijn geplaagd gemoed, bepaalt de waarde en de aard van Haverschmidt's parodie en tevens het verschil van zijn werk en dat van andere parodisten van zijn tijd. De parodie van Braga is militant, hatelijk en fel en verraadt ergernis, die van Haverschmidt, die geen doel maar middel is ter bereiking van de romantische ironie is subjectiever. Winkler Prins, Leendertz en Hecker bekampen anderen, Haverschmidt streed tegen zich zelf. Te Winkel meent zelfs dat de „Snikken en Grimlachjes" parodieën zijn op eigen gedichten van sentimentele aard, die hij vroeger geschreven had, toen hij met Heine dweepte en evenals Beets zijn zwarte-tijd beleefde. [2]) Een enkel voorbeeld moge het verschil tussen Haverschmidt's ironie en die der Bragianen en anderen verduidelijken. In Winkler Prins' en P. Leendertz' „Elegie bij het lijk van een worm" („speculatieve gevoels-poëzij") voelen wij aanstonds de bedoeling — evenals in de Grassprietjes — om een bepaald genre te hekelen. De satyre is hier dikker en grover en vooral gewilder dan in de parodie van Haverschmidt, die moeiteloos geschreven is en in haar eenvoud het meesterschap en de beheersing verraadt.

Ontsliept ook gij dan, moê gekropen mooglijk?
En schudde uw ziel de kluisters af van 't stof?
Of — was 't de schoen eens wandelaars die u trof,
En, arme? u hier een graf dolf, zoo onooglijk?
Hoe 't wezen moog', 'k betreur uw droevig lot,
O gij, die, thands ten prooi aan hoon en spot,
Zijt weggerukt in 't bloeien van uw dagen;
Helaas, wie helpt den droeven zanger klagen?

[1]) Parodieën in de Ned. Letterkunde, Haarlem 1932, p. 102–105.

[2]) Ontwikkelingsgang IV, p. 788. Bewijzen voor dit vermoeden heeft Te Winkel niet.

Ach, Tyrus viel! zoek op de waereldglobe
Waar Troye stond: wat vindt gij? puin en slijk! ...
Gestorven worm, eens word ik u gelijk:
Vermolmt mijn luit, verrot mijn garderobe!
De tand des Tijds scheurt, knaagt, verteert het al:
Het blozend rozenblad in Sarons dal,
De reuzenrij der eeuwige Apennijnen,
Gij en uw Bard, — 't moet saam in 't niet verdwijnen! [1])

In deze scherts is te veel gewildheid, te veel ostentatie. Winkler Prins c.s. vindiceerden de gezonde realiteitszin in hun satyre, zoals Bellamy en Kinker dat lang voor hen gedaan hadden; hun werk was nuchter hollands verzet tegen gevoelsuitwassen en onwaarachtigheden. Van zelf-spot is hier geen sprake. Maar Haverschmidt leed zelf aan het bespotte euvel der Weltschmerz en die subjectieve inslag bepaalt zijn parodie, waarin deernis om eigen erbarmelijke gevoeligheid voelbaar is. In de bleke zanger van de Hogewoerd, beroerd door de min, staande in de sneeuw onder de donkere hemel, het geluid zijner gitaar begeleidend met smeltende liefdeszangen, kende hij zich zelf terug.

Het volgend gedichtje uit „Immortellen" is exemplarisch voor de eenvoudige en fijne ironie van Haverschmidt:

Wel menigmaal zei de melkboer
Des morgens tot haar meid:
„De stoep is weer nat". Och, hij wist niet
Dat er 's nachts op die stoep was geschreid.
Nu, dat hij en de meid het niet wisten,
Dat was minder; — maar dat zij
Er hoegenaamd niets van vermoedde,
Dat was wel hard voor mij. [2])

Dit is de Ironie, die sierlijk en bevallig tussen haar zusters, de Weemoed en de Vrolijkheid in 't midden loopt en haar beiden begrijpt en verzoenen wil. Het is de ironie ook van Heine's „Arme Peter", de verliefde sukkel:

Der Hans und die Grete tanzen herum
Und jauchzen vor lauter Freude.
Der Peter steht so still und stumm,
Und ist so blass wie Kreide.

Der Hans und die Grete sind Bräutigam und Braut,
Und blitzen im Hochzeitsgeschmeide.
Der arme Peter die Nägel kaut
Und steht im Werkeltagskleide.

Der Peter spricht leise vor sich her,
Und schaut betrübt auf Beide:
„Ach, wenn ich nicht gar zu vernünftig wär',
Ich thät' mir was zu Leide.
. . . . . .

---

[1]) Zie Braga: Dichterlijke Mengelingen, Deventer 1883, p. 161–162.
[2]) Sn. en Gr. Elfde druk p. 13.

Der arme Peter wankt vorbei,
Gar langsam, leichenblass und scheu.
Es bleiben fast, wenn sie ihn sehen,
Die Leute auf der Strasze stehn.

Die Mädchen flüstern sich im Ohr:
„Der stieg wohl aus dem Grab hervor?"
Ach nein, ihr lieben Jungfräulein,
Der legt sich erst im Grab hinein.

Er hat verloren seinen Schatz,
Drum ist das Grab der beste Platz
Wo er am besten liegen mag
Und schlafen bis zum jüngsten Tag. [1])

Slechts door een enkel vleugje wordt in Haverschmidt's vers de rimpeling van de humor — eigenlijk is er van ironie in het zachte, weemoedige gedicht nauwelijks sprake —, waarneembaar. Het effect van het bekoorlijke-naïeve „NU", van het schoolmeesterachtige „hoegenaamd" en het slappe, concessieve „wel", is beslissend voor 't ironische aspect van dit gedicht. Maar we horen er even geroerd de klacht van een schreiend hart, als in het ernstig-bedoelde aandoenlijk sonnet van Gerbrand Bredero, dat door een enkel toetsje ook uiterlijk verwantschap vertoont met Haverschmidt's vers:

Dat ick U nacht en dach mijn groot geween laat hooren,
Dat ghij des morgens vint mijn tranen voor u deur
En dichten die daar sijn vervult van mijn ghetreur,
Mijn Lief daer gaet ghij u te dapper om verstooren.

Maer laes! Wat sal ick doen, wie sal mijn brant dan smooren
Als ick aen u mij Lief geen Hoop van hulp bespeur?
Ghij neemt het al te hoogh, dat ick bij nacht versteur
In uwen eersten slaap met mijn geschrey u ooren.

Dan soo hier in u gheest soo dapper is ghequelt,
Ick bidd' u om ghenaed', laat zincken het ghewelt
Van uwen toorn verwoet, wilt mij dan Lief vergheven.

Dat ick u schoon gesicht heb al te seer bemint,
Want zoo ghij al mijn doen te rechten wel verzint,
Dat is alleen mijn schult meest teghen u bedreven. [2])

„De gestalten die mijn muze schiep zijn louter tot menschelijke gedaanten gestremde onregelmatigheden in mijn spijsvertering" aldus P. Paaltjens! Met deze woorden typeert Haverschmidt spottend de verzen van zijn dubbelganger als malle invallen en poëtische grillen, waaraan zijn geest geen deel heeft. Even later trekt hij de woorden van zijn ander-ik in twijfel, wanneer hij opmerkt: „Maar wie kan met zekerheid zeggen,

---

[1]) H. Heine's Sämmtliche Werke, Erster Band, Buch der Lieder. Hamburg 1889, p. 30–31.

[2]) Werken van G. A. Bredero door Dr. J. A. N. Knuttel, Liederen en Gedichten, p. 170, A'dam 1929.

dat het hem ernst was met zijn diepzinnige uitspraak." De woorden bewijzen dat Haverschmidt zich bezonnen heeft op de geheime oorsprong van zijn poëzie en daarmede op zijn zonderlinge geestelijke constitutie. Waren zijn verzen een psychisch correlatief van lichamelijke afwijkingen? Welke is de innerlijke grond van zijn verzen, welke van de weemoed waarvan zij vervuld zijn. Tevergeefs tracht Piet Paaltjens in Immortellen III, door een banale wending de pijnlijke ernst van de vraag te verbloemen:

Waarom ik de loome nachten
Met wrange tranen bedauw? —
Ik weet niet wat ik liever deed,
Dan dat ik het zeggen zou.

En wou ik het ook al zeggen,
Weet ik, of ik het wel kon?
Voor alles is er een oorzaak, —
Maar hebben mijn tranen een bron?

De laatste regel tekent de radeloosheid van de tastende dichter. Deze studenten-almanak-versjes, die speculeren op de lach en spot van zijn collega's om de zielige dwaas, zijn een tragische belijdenis. Wie zich verdiept in de psychische structuur van de „Snikken en Grimlachjes" kan er niet aan voorbij ze „au serieux" te nemen. De knap geleide manoeuvre van de olijke dichter om leuk schuilevinkje te spelen en zijn incognito te bewaren, schiet te kort.

Het antwoord op de vraag: „Maar hebben mijn tranen een bron?", lag in de hypertrophie van zijn gevoeligheid. Haverschmidt kende die grondtrek van zijn natuur als een tyrannieke macht, die hem verhinderde gezond en fris te leven. Hij mishaagde zich zelf, verviel in het euvel, dat Seneca misschien het eerst in zijn volle omvang en betekenis doorgrond heeft, het „sibi displicere", de wrevel om de eigen ongave persoonlijkheid. Het leven in zulke naturen stokt als 't ware, het wil, maar kan zich niet vrij ontplooien, ze hebben het gevoel alsof hun gemoed vermolmt. Het verlangen zich te uiten, hun binnenste te ontbloten en prijs te geven aan anderen, wordt door geheime krachten geremd. En toch is dit verlangen onweerstaanbaar. Ze wensen bevrediging, koestering, warmte. De sterke verlangens in de enge ruimte van het hart ingekerkerd, moeten een uitweg of zij wurgen zich onder elkaar. „Dolor frangendus est" zegt Seneca. Terwijl andere soort- en lotgenoten de oplossing zochten in veelsoortige intoxicaties of anderszins, — zoals later zijn jonge stadgenoot Slauerhoff, die zwierf naar alle stranden en uithoeken der wereld en noch op zee noch aan de ree, 't gezochte vinden kon — zo zocht Haverschmidt een uitweg in de romantische ironie èn in een uitgelaten leven met zijn vrienden. Verreweg het grootste gedeelte der verzen van de „Snikken en Grimlachjes" zijn variaties op het thema minnesmart, onbeantwoorde of ongelukkige liefde.

Daarmede verraadt hij zijn ontvankelijkheid voor de liefde en de behoefte zich aan haar warmte te koesteren. Wanneer het waar is dat men

iemands verhouding tot de liefde kan beoordelen naar zijn overige gedragingen, dan moet men besluiten dat Haverschmidt's liefde geen machtig erotisch gevoel is geweest, dat bergen van weerstand weet te verzetten, maar, meer receptief dan actief als hij was, een weemoedig ontberen van zachte genegenheid, een hunkeren naar tederheid en stil geluk. Hij was geen felle dynamische mens, die desnoods over lijken gaat en de dood trotseert om de verwezenlijking van zijn beginsels of passies, maar een schuwe, romantische dromer van geluk en vrede. Hij is geen Bakhuizen van den Brink, geen Huet, nog minder een Domela. In de felle kerkelijke strijd zijner dagen betreurt hij meer het teloorgaan van de liefde dan van de dogmatische waarheid; het hele Christendom herleidt hij gaarne tot de zachtzinnige precepten van de Bergrede. Bekommerd om de noden van de kleinen, zwakken en onterfden, is hij geen maatschappelijk hervormer, wijst hij als economisch liberaal de eisen van het opdringend socialisme af. Hij heeft niets van de vernieuwer in grote stijl; hij blijft burgerlijk en gehecht aan de tradities en sfeer van 't burgerlijke leven van zijn tijd, dat formeel was, algemeen en weinig persoonlijk. Haverschmidt treedt niet uit de wereld van Tollens, Beets en De Genestet. Als klimveil om een oud huis blijft zijn geest verkleefd aan het oude. Het verleden was hem liever dan de lelijke actualiteit. Slechts schoorvoetend mengt hij zich in de strijd om de moderne theologie, het enige nieuwe waarvoor hij warm liep. Het mijmeren over het ouderhuis tot zijn afgeleefde dagen, over zijn familie, over het vroeger; het eeuwig, we zouden haast zeggen, zeurderig terugverlangen naar het studentenleven, stempelen hem tot een typische „laudator temporis acti". Als een zwaluw naar haar vroeger nest keert hij telkens weer naar het oude verleden terug. Zijn letterkundig werk doet niet denken aan een storm, maar aan een zacht weemoedig ruisen. De opstellen uit „Familie en Kennissen" zijn karakteristiek voor zijn beperkte aandacht. Zijn geest verwijlt er bijna uitsluitend in de wereld van het kind, van ooms en tantes, van Sinterklaas- en Kerstfeestjes. Deze gevoelstengerheid heeft Haverschmidt dwars gezeten; ze maakte hem onmachtig voor de kloeke, durvende daad, gaf hem een gevoel van maatschappelijke onmacht en uitzonderlijkheid, dat in zijn „Drie Studentjes" z'n zuiverste uitdrukking vond. De fletse Paaltjens, die droefgeestig zingt van „Thränen, Höllenschmerz, Grab und Tod", brengt het in zijn haat- en wraakzucht om zijn versmade liefde, niet verder dan het werpen van een sneeuwbal door 's liefjes raam. Zich uit de tragische spanningen van zijn leven bevrijden door een grote, eclatante daad, Haverschmidt vermocht het niet. Hij was er te broos en te tenger voor, „de zwakste ziel van de drie", zoals hij zich zelf in „Drie Studentjes" noemt. Hij liet zich liever knevelen en boeien dan de risico's te aanvaarden van een gevaarlijke opstandigheid, waarvan zijn weifelende geest de uitkomst betwijfelde. Geen tragische conflicten met mens en maatschappij zijn primair de bron geweest van Haverschmidt's levensleed, maar veeleer een door erfelijke factoren bepaald vaag gevoel van mistroostigheid en verdrietigheid, dat in zijn studententijd

gestimuleerd werd door zijn liefdeverlangen, dat zich niet verwezenlijken kon — „niet dat hij echt een liefje heeft; hij stelt het zich maar voor," — en in zijn later leven prikkels kreeg door de religieuze onrust van zijn tijd en het onstilbaar heimwee naar de verloren jeugd. In zijn studentenjaren waren de „Snikken en Grimlachjes" een uitweg, waardoor hij zich zocht vrij te maken en de gevoelens van eenzaamheid van zich af trachtte te schudden. Men begrijpt Haverschmidt's gemis aan vrouwelijke genegenheid eerst recht, wanneer we de geest- en gemoedsverwante De Genestet uitgelaten als een jonge vogel in de lente horen kwinkeleren over zijn liefdeweelde, in een brief aan zijn vriend, Adriaan Gildemeester.

„Zie Adriaan, ik ben zoo heerlijk, zoo zalig verliefd... en zij? Donderdag zeven uur was ik bij haar. O, ik durf het je niet te schrijven, omdat ik vrees sentimenteel te zijn, maar het was goddelijk! ... O, Adriaan, die — die — ik kan er niet over schrijven, wel spreken; ik wil zien, gevoelen dat je me begrijpt — tot Zaterdag! ... O, je vindt haar toch niet dwaas, mijn vriend, die heerlijke, dwepende zich overgevende liefde? Neen je kunt niet begrijpen hoe dat is... [1])

„In het jaar 1853 was Piet Paaltjens student te Leiden. Hij woonde op de Hoogewoerd, boven een bidder... Ik was ook student, woonde ook op de Hoogewoerd en ook boven een bidder", zegt F. Haverschmidt in zijn Levensschets van P. Paaltjens, zich op deze laconieke manier met hem vereenzelvigend. Hij had met die opsomming van de punten van overeenkomst nog verder kunnen gaan: b.v.: die Paaltjens was een uiterst gevoelige jongen, en daar had ik ook wel wat van; die Paaltjens schreef melancholieke versjes en dat deed ik ook wel eens". Maar die uitbreiding was overbodig. We weten 't met Haverschmidt's verklaring zo ook wel. Haverschmidt en Paaltjens zijn twee aspecten van één persoonlijkheid. Met deze vondst heeft Haverschmidt literair-historisch een zeer aardige versie geleverd van het in de tijd der romantiek zo veelvuldig bewerkte motief van de dubbelganger. [2])

In geen periode der literatuurgeschiedenis van alle tijden heeft de dichterlijke mens meer met zich zelf „over hoop" gelegen als in die der romantiek. Het subjectivisme doet hem zich distanciëren van de objectieve wereld, waarin zijn illusies niet verwezenlijkt worden. En hoe meer een aandacht zich verstrakt tot het eigen-ik, hoe scherper het besef wordt der tragische gespletenheid. De persoonlijkheid valt uiteen in het IK en de opponerende kracht, de ideale pool en die der werkelijkheid. „Das Wesen des Selbstbewusztseins ist Selbstverdoppelung" zegt Brandes. [3]) Concretiseert zich dat gevoel van gebrokenheid, dan ontstaat het tastbare, visuele beeld van de dubbelganger. Wanneer het IK zich zelf beziet, ziet

---

[1]) H. L. Oort: „P. A. De Genestet naar zijn verzen en brieven" in De Gids 1905, I, p. 21.

[2]) Zie ook Dr. E. Jongejan: Humor-cultus, p. 254.

[3]) Hauptströmungen der Litt. des 19^{en} Jhrts I, p. 293.

het zich als een vreemdeling. En daar die vreemdeling de tegenstrever betekent, is de aanblik ervan soms zo beangstigend, dat de dichter voor zijn eigen beeld vlucht.

Ook in onze literatuur was het dubbelganger-motief ten tijde van Haverschmidt bekend. In dezelfde tijd dat deze zijn Piet Paaltjens creëerde, schreef de Oude Heer Smits over de mens en zijn dubbelganger, over de twee wezens, die geheel van elkaar onafhankelijk zijn of liever tot elkaar staan „als wijlen de Siameesche Tweelingen", die afzonderlijke neigingen en wensen hebben, maar toch zodanig aan elkaar zijn vastgegroeid, dat de één den anderen altijd met of tegen zijn zin medesleept. [1]) Zoals 't Rousseau voorkwam dat zijn geest en gemoed niet tot hetzelfde individu behoorden, zo klaagt de jonge Huet over „ces deux hommes en soi". [2])

Men kan twisten over de vraag, aan welke auteur Haverschmidt de figuur van zijn dubbelganger te danken heeft. Kalff acht het niet onmogelijk dat hij tot de vondst van Piet Paaltjens is gekomen door de lezing van De Musset's „La Nuit de Décembre". [3])

Wij achten het echter veel waarschijnlijker dat Haverschmidt zijn dubbelganger te danken heeft aan Heine, aan wie hij, zoals blijken zal, zoveel ontleend heeft. Niet alleen dat zijn romantische ironie aansluit bij die van Heine, hij heeft ook bij de lezing van diens werk, waarmede hij van zijn jeugd af doende was, afzonderlijke gedichten, gewijd aan de dubbelganger, ontmoet. In Leeuwarden nog had hij Heine's „Deutschland" gelezen. In kaput VI van deze cyclus ontmoeten we de figuur van de dubbelganger:

Den Paganini begleitete stets
Ein Spiritus Familiaris,
Manchmal als Hund, manchmal in Gestalt
Des seligen Georg Harrijs.

Napoleon sah einen rothen Mann
Vor jedem wicht'gen Ereignis.
Socrates hatte seinen Dämon,
Das war kein Hirnerzeugnis.

Ich selbst, wenn ich am Schreibtisch sasz
Des Nachts hab' ich gesehen
Zuweilen einen vermommten Gast
Unheimlich hinter mir stehen.
. . . . . .

Ook Heine's „Der Doppelgänger", door Schubert's lied algemeen bekend geworden, zal Haverschmidt stellig gekend hebben.

---

[1]) „Brieven en Uitboezemingen" van den Ouden Heer Smits, p. 5 vlg. A'dam 1853.
[2]) J.B. Meerkerk: Conrad Busken Huet, p. 76.
[3]) G. Kalff: Geschiedenis der Ned. Letterk. VII, p. 573.

Still ist die Nacht, es ruhen die Gassen,
In diesem Hause wohnte mein Schatz;
Sie hat schon längst die Stadt verlassen,
Doch steht noch das Haus auf demselben Platz.

Da steht auch ein Mensch und starrt in die Höhe,
Und ringt die Hände vor Schmerzensgewalt;
Mir graust es, wenn ich sein Antlitz sehe —
Der Mond zeigt mir meine eigne Gestalt.

Du Doppelgänger, du bleicher Geselle!
Was affst du nach mein Liebesleid,
Das mich gequält auf dieser Stelle
So manche Nacht in alter Zeit?

Aan Heine's invloed op Haverschmidt kan geen ogenblik getwijfeld worden. Men hoede er zich echter voor die invloed te overschatten. Wie Heine en Haverschmidt vergelijkt naar hun menselijke en poëtische dispositie, moet erkennen dat die invloed in hoofdzaak de uitwendige kant der romantische ironie raakt en dat Haverschmidt's wezen door Heine niet geabsorbeerd werd. Zijn persoonlijkheid was te eigen om in Heine onder te gaan. Hij heeft zich ten opzichte van de grote dichter heel anders gedragen dan de talrijke nederlandse poëten, die hem navolgden of nabootsten. De imitaties van Heine waren veelvuldig. Dat er minder sporen van Heine's invloed te vinden zouden zijn dan men verwachten zou, gezien de grote belangstelling waarmede Heine's werk hier werd gelezen, is een vergissing van Te Winkel, [1]) al zal men moeten toegeven dat die invloed op enkele uitzonderingen na, voornamelijk de buitenkant raakte. „Heiniaantjes" zoals de imitaties werden genoemd, vindt men bij Dorbeck, Dercksen, Soera Rana, bij Honigh, bij Boele van Hensbroek, Ten Kate e.a. om van dieper ingrijpende invloed op Multatuli en Vosmaer niet te spreken. Over 't algemeen begrepen de dichters, welke Heine navolgden er even weinig van als de poëten, welke Byron hebben geïmiteerd. Dat wat juist het bijzondere was in Heine's poëzie, was een onvervreemdbaar eigendom, waarvan men zich alleen op straffe van potsierlijkheid kan meester maken. Braga kreeg dan ook gelegenheid met de stumperige Heine-navolging de draak te steken. En Multatuli, die de wereld van Heine het best verstond, merkte snedig op dat niemand zo weinig op Heine lijkt dan zij, die menen op Heine te gelijken, wanneer ze hem navolgen. Wat Heine geërgerd heeft opgemerkt ten aanzien van de franse auteurs, die van hem gekaapt hebben, geldt grotendeels ook voor zijn nederlandse navolgers. [2])

Uitvoerig heeft de onderzoeker van Heine's invloed op de nederlandse letterkunde, Richard Mooren, [3]) de relaties tussen Heine en Haverschmidt

[1]) Dr. J. Te Winkel: Ontwikkelingsgang der Ned. Letterk. IV, p. 787.

[2]) „Denn die Franzosen begehen nicht blosz Gedankenplagiate, Sie entwenden uns nicht blosz poetische Figuren und Bilder, Ideën und Ansichten, sondern Sie stehlen uns auch Empfindungen, Stimmungen, Seelenzustände, Sie begehen Gefühlsplagiate". (Elster Ed. IV, p. 511–512).

[3]) Richard Mooren: Heinrich Heine's Wirkung in Holland. Krefeld, 1930.

onderzocht en zijn bewijsplaatsen zijn wel overtuigend voor Heine's invloed op onze jonge dichter, die gezien zijn leeftijd en temperament voor die invloed open stond. Voor zover 't Haverschmidt betreft was dat reeds gedaan door Jan Ten Brink. [1]) Ten Brink wijst er op dat in Haverschmidt's studententijd (1852–58) geen dichter meer in de mode was dan Heine, wiens liederen werden gezongen. Voor Haverschmidt was de goddelijke dwaasheid van Heine, aldus Ten Brink, nectar en ambrozijn. „Hij dweepte met den dollen overmoed, maar spotte met den somberen weemoed van dezen dichter. Bij Piet Paaltjens vindt men overal de sporen van deze dubbele aandoening". Zoals wij reeds opmerkten is het Ten Brink ontgaan dat Haverschmidt meer spotte met zich zelf dan met Heine. Niets is meer in strijd met de sfeer van de „Snikken en Grimlachjes "dan de mening van Ten Brink, dat Haverschmidt „met opjubelende studentenlevenslust de weekheid van Heine en al wat op die voize zong in Nederland en elders", parodieerde, „terwijl hij tevens de daemonische genialiteit van denzelfden Heine met een hart vol geestdrift bewonderde." Maar overigens wijst hij terecht op verschillende punten van overeenkomst, die duidelijk de ontlening aan Heine demonstreren. Zo zijn de regels in het bekende „Toen Knaap mij de laatste maal knipte":

„Maar wie er ook zien en beweenen
Dat ik zoo jong moet vergaan,
Niet hare grijsblauwe oogjes,
En die hebben 't mij juist gedaan."

'n duidelijke toespeling op Heine's:

„Die alle konnen 's nicht wissen,
Nur eine kennt meinen Schmerz:
Sie hat ja selbst zerrissen,
Zerrissen mir das Herz".

Ook de epitheta van Heine komen bij Haverschmidt terug.

Mooren wijst op het verband tussen de „Immortellen" en Heine's liederen uit „Lyrisches Intermezzo" of „Die Heimkehr", op de overeenkomst tussen „Tijgerlelies" en Heine's „Verschiedene", op de verhouding van „de Friesche Poëet" en Heine's „Seegespenst" uit „Nordsee I" en verscheidene andere tournures uit „Snikken en Grimlachjes", die kennelijk familietrekken met Heine verraden. Maar men overdrijve die invloed niet. De punten van overeenkomst blijven meestal beperkt tot enkele uiterlijke affiniteiten. Hoe weinig overtuigend de invloed van Heine's „Seegespenst" b.v. op „De Friesche Poëet" is, blijkt uit het feit dat Kalff het laatste gedicht een parodie noemt, *niet* van Heine's Seegespenst, maar van Byron's Childe Harold's Adieu tot zijn „native shore" [2]) waarmee het, naar het ons wil voorkomen, ook zeer weinig verband houdt. Van

---

[1]) In „Haagsche stemmen" van 12 April 1890, p. 209–222.

[2]) Gesch. der Ned. Letterk. VII, p. 573.

wezenlijke betekenis voor Heine's invloed op Haverschmidt is de adaptatie aan Heine's romantische ironie. Haverschmidt voelde zich tot Heine aangetrokken, daar hij dezelfde drang en behoefte had om zijn gevoeligheden te tuchtigen door snijdende geestigheden. Uit die behoefte schiep ook Haverschmidt zijn dubbelganger, Piet Paaltjens, die ook „ein magenkrank schwindsüchtlender Poëet" was, die hij wilde uitdrijven met scherts en spot en zo illusoir en onwerkelijk maken. Maar Heine behandelt de gevoelige dichter in zich met bittere venijnigheid. Ruw en hard pakt hij hem aan:

„Glaub nicht, ich sei ein weicher Mondscheinheld,
Ein Bilderjäger, der vom eignen Windhund,
Vom Phantasie, durch Nacht und Höll' gehetzt wird,
Ein magenkrank schwindsüchtelnder Poët,
Der mit den Sternen Unzucht treibt, der Leibschmerz
Vor Rührung kriegt, wenn Nachtigallen trillern,
Der sich aus Seufzern eine Leiter baut,
Und endlich mit dem Strick verschlungener Reime
Sich aufhängt an der Säule seines Ruhms.

Haverschmidt echter behandelt de gevoelige jongen in zich met goedige deernis, al bestrijdt hij hem evenzeer. Het larmoyante beeld van P. Paaltjens, waarvan Schmidt-Cranz op de voorpagina van de „Snikken en Grimlachjes" een voorstelling heeft trachten te geven was een totaal-beeld, dat ons medelijden wekt. Haverschmidt tekent zijn tenger dubbel-ik in allerlei gestalten. „De bleeke Jongeling", de smeltende, verliefde arme hals, die 's avonds aan de stoep van het huis zijner geliefde staat te wenen, de slappe troubadour, die franse en duitse minnezangen staat te kwelen voor zijn meisje, de fletse dichter die in „Des Zangers Min" zich moet vergenoegen met de tranen van zijn poëzie in stee van met „de Daad"; de zelfmoordenaar en de friesche poëet, die door de haaien verslonden wordt, 't zijn allen caricaturen van zijn eigen geestelijke gestalte. De aanschouwing van die slappe figuren moet hem sterken en moed geven om zich zelf te ontvluchten. De lachwekkende tobbers moeten de uitdrukking zijn van het vermogen zijn ander-ik los te laten en een vrije, zelfstandige houding aan te nemen. Hij wil getuigen van zijn kracht, vrij te staan tegenover de tegenpool van zijn wezen: „zijn zwakke- en aandoenlijk-ik". Hij lacht om de belachelijkheid van zich zelf; hij beledigt en vernedert zich-zelf om zijn resterende kracht te tonen en te handhaven. Zo wordt zijn solipsisme, zijn eeuwig gepieker over zijn geestelijke zwakheid overwonnen, omdat hij kan zeggen: „zo ridicuul ben ik niet, dat is een caricatuur". Hij behoeft zich niet meer met Piet Paaltjens te vereenzelvigen. Die Paaltjens is niet meer zijn alter-ego, woont niet meer bij hem in op de Hoogewoerd, is een vreemde jonge man uit een andere straat, waarmee hij niets heeft uit te staan.

Heine heeft Haverschmidt in zijn wereld gevoerd, maar hij gedroeg zich daar volkomen autonoom. Ook Mooren kan niet anders dan tot Haverschmidt's zelfstandigheid besluiten.

De toon en het wezen van Haverschmidt's vers is tenslotte zo eigen en persoonlijk, dat het onloochenbare feit der beïnvloeding voor de aesthetische waardering van Haverschmidt van weinig betekenis meer is. Haverschmidt heeft Heine gevarieerd naar eigen geesteskeur en smaak. Daarmee zij niet gezegd, dat Haverschmidt een dichter is van Heine's formaat. De geest van de Joods-duitse dichter is universeler, rijker, flitsender, briljanter, durvender. Heine is een poëtische waaghals, wien alles gelukt. Haverschmidt is een bescheiden provincie-jongen; z'n werk is van kleine omvang, maar in z'n soort volkomen zuiver. Wat Haverschmidt van Heine onderscheidt is vooral het „fatsoen". Hij is veel meer man van de „bon ton". Hij is nooit grof. Haverschmidt heeft op De Musset en op Heine voor de reinheid des harten. Later in 1889 zal hij als dominee van Heine getuigen dat zijn „zeldzaam talent en fijne smaak niet vrij waren van boozen spot noch onreinen lust". Hij heeft niet als zij, het bedwelmende leven gekend. Het zijne is gegaan „langs grazige weiden en zeer stille wateren". [1]) Wat vooral in de „Snikken en Grimlachjes" opvalt, is de kiesheid, de fijnheid in de hogere betekenis van inwendige kultuur en discipline. Heine geniet als een Shylock van het kwetsen der kleine burgers, lakeien, jonkers en papen; de kleine wereld die hij hooghartig veracht.

Haverschmidt, al gebaart hij in de „Drie Studentjes" ook wat onburgerlijk, — het honen van de filister behoort tot het métier van de student — is steeds modest en beheerst. Het substraat der naastenliefde werkt als een voorbehoedmiddel tegen grimmige hatelijkheden, als 'n waarborg voor wellevendheid. Hij heeft met Heine gemeen het fijne spelen van de geest, niet echter het wrange, bittere sarcasme, nog minder de „Schnöde Witze". Zijn ironie heeft vaak zo iets overgegevens en gelatens, dat zij haar wezen schijnt te verloochenen en wordt tot milde humor. Dan is 't ons alsof we op ziekenbezoek zijn. Wanneer we het vertrek van de patiënt binnenkomen, ligt de zieke met de rug naar ons gekeerd in donkere gepeinzen. Wendt hij zich om en laat hij zich zien, dan worden we wel getroffen door een bleek gelaat dat spreekt van verholen pijn, maar de zieke bemoedigt ons met een zachte, bijna-blije lach. Die beheersing der pijn en die resignatie in het onvermijdelijke, versterkt dan ons gevoel van deernis en genegenheid voor de dichter, die „lieflijk lacht als hij lijdt". „Het gelaat van den humor heeft den zachten lach der droefheid", zegt Bierens de Haan. Niet zelden ontmoeten wij die in de „Snikken en Grimlachjes".

Evenzeer als Haverschmidt zijn zelfstandigheid weet te bewaren tegenover Heine, handhaaft hij zijn persoonlijke stijl tegenover de literatuur van de humor-cultus van zijn tijd. Hij beheerste het instrument van de humoristische stijl volkomen: de bizarre vermenging van verheven en banaal, de wonderlijke beeld- en woordcombinaties, de gechargeerde

---

[1]) Aldus J. H. Ritter in „De Amsterdammer", Weekblad voor Nederland, 4 Febr. 1894.

beschrijvingen van karakters en uiterlijk, de koddige naamgeving, enz. enz. Het bijzondere van Haverschmidt is de vlotheid en het gemak, waarmede hij al deze figuren van de humortechniek weet aan te wenden. Het schijnbaar-goedkope, maar voor het behoud van maat en goede smaak zo gevaarlijke chargeren en het plaatsen van zijn figuren in de onmogelijkste situaties, ligt hem bijzonder. Een meester is hij in het scheppen van fantomische figuren. Ze zijn vreeswekkend en koddig tegelijkertijd. Zijn „Zelfmoordenaar" en „Friesche Poëet" zijn gestalten, die iets beangstigend hebben en ons tevens doen lachen, daar we weten dat het poppenkastfiguren zijn. Zij doen denken aan de geestige tekeningen die Haverschmidt voor zijn medestudenten en later voor zijn kinderen maakte, maar vooral aan zijn grappige caricaturen, waarvan Cornelis Veth verzuimde enkele specimen af te laten drukken in zijn „Geschiedenis van de nederlandsche Caricatuur". De meest grappig-groteske figuur is die van Piet Paaltjens, gezeten op de uiterste punt van een ver in zee stekend hoofd:

„Marmerbruin was zijn jas, marmerzwart zijn hoed, marmerwit zijn gelaat... De punten van zijn laarzen hingen schilderachtiglos in de zilte golven en waren nat... Dat kwam allerwaarschijnlijkst doordien zij in zee hingen. Maar natter nog dan die laarspunten waren 's jongelings oogen". — Die oogen „waren blauw, niet tengevolge van een vuistgevecht, maar van nature; — doch welk een blauw! Als ik zeg fletsblauw, dan zeg ik niets. Het was meer dan flets, oneindig meer. Het was beroerd-blauw, — neen, het was nóg meer. Zoolang het nieuwe Woordenboek er niet is, is er in onze taal ook geen woord voor dit blauw. Maar — neem een schelvisch, leg hem op een matig-warme stoof, laat hem daar een dag of drie op liggen, liefst in de zon en, als gij het er dan nog bij kunt uithouden, kijk hem dan eens fiks in de oogen, en gij zult een flauw besef hebben van het geniale blauw van 's jongelings bovennatuurlijke blikken."

Deze hele tirade is daverende „kolder", maar aantrekkelijk vooral door de kwasi-moeizame en zwaarwichtige poging om 't blauw van Piet Paaltjens' ogen te benaderen. Stellig is de humor van de student wel eens zouteloos. Aardigheden als: „De zon ging als gewoonlijk in 't Westen onder" of „ik herinnerde mij dat ik, te water gaande, de gewoonte heb te verdrinken" zijn echter uitzonderingen en als studenten-poëzie niet geheel onaanvaardbaar.

Vaak bestaat het aardige in de verrassing, volgend op de onzekerheid of het komisch of ernstig bedoeld is. Met een klein onverwacht trekje haalt hij ons dan uit de droom. De gemaaktheid van de ernst wordt slechts zichtbaar door de taalkundige anomalie van het verbale gebruik b.v. van substantieven in onpersoonlijke uitdrukkingen als: „het morgent, het nacht, het avondt". Het maken van taalcapriolen was in die tijd mode en Haverschmidt doet er aan mee op zijn manier. Wordt hij niet genoemd als de schepper van het „Napolitaanschepennemessenheftenslijperij?" [1]) Con-

[1]) Dr. E. Jongejan: Humorcultus p. 189.

ventioneel is ook de aardigheid om bij wijze van nota onder het gedicht — zoals bij „De bleeke Jongeling" —, te vermelden dat het vertaald is naar het Lithauwsch van Joh. Plutskow. Zo doet Winkler Prins in Braga met „Het Tortelduifjen", proeve van hedendaagsche komisch-tragische gevoelspoëzij, liefst naar het Lithauwsch, Servisch of Illyrisch", of de romance op Klein-Duimpje (oorspronkelijk Arabisch) van Ten Kate. [1]) De „leukheid" van dit beroep op verheven, exotische poëzie schuilt in de tastbare onwaarheid der ontlening, want men behoeft maar even thuis te zijn in de poëzie van Bilderdijk tot Beets om te weten dat er niets vreemds is in deze gedichten, die allen 't motto van Oettinger zouden kunnen dragen: „Bin ja so zart, so ganz Gefühl".

Sterk is Haverschmidt in het confronteren van twee stijlen, die elkaar niet verdragen. Wonderlijk klutst hij het verhevene en het banale dooreen:

Maar nauw waag ik te *kikken*
Van mijn hard poëtenlot
Of meedoogenloze spot
Vuurspuwt uit uw donkere blikken.

Het verhevene moest met de benen in de lucht. Zo dichtte Thackeray naar aanleiding van Goethe's Werther:

Werther had a love for Charlotte
Such as words could never utter;
Would you know how first he met her?
She was cutting bread and butter. [2])

Haverschmidt bereikt in deze trant soms een grote hoogte. Of is het volgende verzenpaar niet van een schone klassieke gedragenheid, doet het niet denken aan een oude, wijze gnome, die in onze geest blijft hangen? Het koddig-bedoelde rijmpaar stoort ternauwernood de illuzie der verhevenheid:

't Gaat al voorbij. De dag zal komen, Janus,
Dat het met u en mij voorgoed gedaan is.

Zeer geliefd is bij Haverschmidt gewild-wauwelige uitbreiding met mededelingen, die in het verband volkomen overbodig zijn. Hij gebaart dan als een dom-voorzichtige, hypercorrecte schoolmeester, maar we zien de lepe dichter fijntjes glimlachen en knipogen:

Op het hoekje van de Hooigracht
En van den nieuwen Rijn,
Daar zwoer hij dat hij zijn leven lang
Mijn boezemvriend zou zijn.

---

[1]) Braga, p. 154 en p. 268.

[2]) J. W. Appel: „Werther und seine Zeit", Oldenburg 1882, p. 15.

En halverwege tusschen
De Vink en de Haagsche Schouw,
Daar brak hij, zes weken later *zoowat,*
Den eed van vriendentrouw. [1])

En in Immortellen XVI:

Zijn goudblonde lokken en knevel,
Zijn geestvolle neus en mond,
Zijn vergeetmijnietblik, zijn tenorstem
En zijn New-Foundlandsche hond.

Ik moet er gedurig aan denken;
Zelfs adem ik nog flauw
Den geur in van zijn sigaren
Hij kocht ze gewoonlijk bij Blauw.

Men behoeft waarlijk niet te wachten tot de Grasprietjes, voor we een kostelijke persiflage ontmoeten van de onwaarachtige rhetoriek van vele 19-de eeuwse poëten. De jonge Haverschmidt had de onechtheid en innerlijke leegheid wel begrepen. Op zijn manier, met het geestige intelligente spel van zijn ironie, heeft hij reeds vóór 1860 de valse beeldspraak en andere euvelen van het literaire idioom aan de kaak gesteld. Maar zonder venijn en op de eerste plaats om door parodie van zijn eigen gevoeligheid het geestelijk evenwicht te hervinden. Men legge naast elkaar de doodserieuze gedichten van Beets als „Aan Thyrsa", „Aan Brigitta", „Heiltrude", „Aan Miranda", „Het Meisje van Tors" of „Gij, weenen bij mijn graf?" en de „Tijgerlelies" van Haverschmidt. Men herinnere zich het vermaarde „Aan Betsy":

„Het heugt mij als de dag van gistren. Op het mos
In hartverovrend achtelooze houding lag
Uw rijzige figuur, wijl anderen het bosch
Langzaam doordwaalden. 't Was een vreeselijk heete dag.

Gij hieldt mijn veldflesch aan uw rozenlipjes, droog
Van 't lachen. Diep gemoedlijk, als wen de avondklok
Door 't dal luidt, klonk het in uw keel. En zacht bewoog
Uw zoete strot zich op en neer bij elken slok.

Intusschen leunde ik schilderachtig op den tronk
Eens duizendjarigen eiks en vroeg mij heimlijk, wat
Voor smaak wel 't lot had, dat het aan een veldflesch schonk
Wat droomend slechts mijn dichtermond genoten had.

O, ware 't noodlot niet alleen behept met koud
Verstand maar ook met warm gevoel, — uw poezle hand
Had plots de flesch, zoodra ze leeg was, door het woud
Gekeild, en op mijn lippen had uw mond gebrand.

Nu echter dronkt ge alleen de flesch leeg, onbewust
Dat de inhoud nog al koppig was, — 't was witte port, —
En sloot uw loddrige oogjes dicht en sliept gerust. —
Nooit heb ik zóóveel tranen op één dag gestort.

---

[1]) Immortellen IX.

Getuigt niet dit charmante spel — wat een vorstelijke vondst, die koppige witte port! — van een volkomen ontgroeid zijn aan de Beetse traditie? En toch, de bescheiden virtuoos, was zich de afstand, die hem van zijn tijdgenoten scheidde, niet bewust. Tot zijn oude dag is hij de oude getrouwen zijner jeugd aanhankelijk gebleven en in 1893 citeert hij verzen van Nicolaas Beets, die hij kennelijk verkiest boven de tachtigers. „Beets zingt niet veel meer. Hij is oud geworden — ja, en ouderwetsch, vinden sommigen, verouderd. Het nieuwe geslacht der dichters doet het nu veel beter dan hij; „mooier" en „intenser". Ik mag het lijden. Zij zullen er wel bij varen. Doch ondertusschen (of in afwachting daarvan) kan het toch geen kwaad, nog eens te luisteren naar den vromen humorist, die meer schiep dan de „Camera Obscura". Ook in zijn poëtische waardering bleef Haverschmidt conservatief. De betekenis van zijn eigen poëzie heeft hij eigenlijk niet beseft. Had Van Vloten zijn sterke hand niet beschermend er over uitgestrekt, waarschijnlijk waren ze in de Leidse studentenalmanakken begraven gebleven en vergeten, ook al is Haverschmidt meer dan veertig jaren dé poëet geweest van alle nederlandse universiteiten.

In latere herdrukken van de „Snikken en Grimlachjes" heeft Haverschmidt in een „Aanhangsel" latijnse vertalingen toegevoegd van enkele zijner gedichten door zijn meest intieme vriend, Mr. A. van Wessem, die tevens candidaatsexamen in de klassieke letteren had afgelegd en een voortreffelijk latinist was en keurige improvisaties in 't Latijn wist te houden. [1]) Van Wessem, in Haverschmidt's vriendenkring „Sand" genoemd — vandaar de schuilnaam onder de gedichten „Arena" —, was een zeer bescheiden man, die uit overschot van tijd zich ook bezig hield met het vertalen van bekende gedichten in het Latijn. En zo deed hij ook met enkele van Haverschmidt's gedichten. Zoals blijkt uit de correspondentie van Van Wessem aan Haverschmidt, maakte hij er veel werk van en polijstte hij die gedichtjes met grote zorg.[2]) Het initiatief tot de publicatie van deze latijnse gedichten in de feestnummers der studentenbladen te Leiden, ging van Haverschmidt uit. Van Wessem was er te bescheiden voor. Hoe meer men zich bezint op de moeilijkheden der vertaling van Haverschmidt's verzen, die een onvertaalbare sfeer hebben, des te meer bewondert men de vaardigheid van de vertaler, maar het blijven vertalingen. Haverschmidt heeft er blijkbaar meer plezier aan beleefd dan wij. Waarschijnlijk heeft de goedhartige dichter ze ook daarom in zijn bundel laten opnemen, wijl hij de kleine literaire glorie met zijn vriend wilde delen.

Onder de titel „Sanglots et Sourires, Poésie de Piet Paaltjens" verscheen er van de hand van F. L. A. De Jagher een vertaling van de 5e druk der „Snikken en Grimlachjes" in 't Frans. François de Jagher was een

---

[1]) Zie het Levensbericht van Adrianus van Wessem door E. J. van der Brugh in Hand. en Meded. v.d. Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden, Bijlagen tot de Handelingen van 1914–15 p. 140–149.

[2]) In 't Archief Haverschmidt der Leidse Maatschappij.

celebriteit op 't gebied van vertalen van Nederlandse Gedichten. Van zijn vertaling van Ter Haar's beroemd poëem „Abd-el-Kader" zegt Henri Havard: „La Forme y est correcte, la rime riche, la cadence harmonieuse". Ook Smit Kleine was over de Jagher's prestaties vol lof. Herscheppen noemde hij zijn vertalen. [1]) Ook Thijm sprak van „excellentes traductions". In 1877 zette de Jagher zich tot het laatste „bloedige" vertaalwerk door hem verricht: de vertolking der Snikken en Grimlachjes. Prof. A. G. van Hamel las de vertaling met ongeveinsde bewondering. Maar de vertaling van zo aparte, geheel eigen poëzie is onbegonnen werk. De vertolking van de Jagher, die ongetwijfeld zijn technisch meesterschap verraadt, bewijst hoe kwetsbaar de gedichten van Haverschmidt zijn, ja, hoe onmogelijk het is het geheimzinnig samenstel van poëtische componenten te benaderen. Een enkel voorbeeld moge het ontoereikende van De Jagher's reproductie, hoe knapjes en vernuftig zijn vondsten vaak ook mogen zijn, verduidelijken:

Waarom ik de loome nachten
Met wrange tranen bedauw?
Ik weet niet wat ik liever deed,
Dan dat ik het zeggen zou.

En wou ik het ook al zeggen,
Weet ik, of ik het wel kon?
Voor alles is er een oorzaak, —
Maar hebben mijn tranen een bron?

De Jagher vertaalt dit als volgt:

Pourquoi dans ma longue insomnie
De pleurs je mouille mon chevet?
Je ne le dirai de ma vie;
Non, non, je garde mon secret.

Encor si je voulais le dire,
Le pourrai-je? Je crois que non.
Tous mes pleurs et mon long martyre
Ont-ils bien une cause, un nom?

Door deze vertaling is de lange weemoedig-stemmende nevelsliert, die over de verzen van Haverschmidt hangt, opgetrokken. De klanksuggestie van de eerste twee regels met de donkere ā-, ō- en au-klanken is verdwenen. Het driftig afwijzende in de franse vertaling „non, non, je garde mon secret" brengt Haverschmidt's melancholisch rhythme in een heel andere beweging. En wat is er overgebleven van 't heel fijne „Ik weet niet wat ik liever deed", het kwasi-banale, waardoor nog juist heel even de romantische ironie bereikt wordt?

En wat blijft er over van de locale kleur uit:

---

[1]) Feuilleton der Opr. Haarl. Cour. van 18 Juli 1888.

Op 't hoekje van de Hooigracht
En van den nieuwen Rijn.

in De Jagher's vertaling:

C'était près de la Place neuve
Où le Rhin baigne la cité.

Veel moeilijkheden zijn in waarheid met vernuft en geest opgelost, maar telkens stuit men op vertalingen, die slechts gebrekkige benaderingen zijn van het origineel. Ook De Jagher's vertaling is slechts een omgekeerd tapijt. Zelfs in de titel „Sanglots et Sourires" gaat de bedoeling van Haverschmidt verloren, daar hij niet bedoeld heeft, „Snikken en Glimlachjes". De titel „Sanglots et Ricanements" zou die bedoeling beter hebben weergegeven.

Het oorspronkelijk handschrift, dat we van de „Snikken en Grimlachjes" hebben wordt ingeleid door het volgend rijmpje dat in aandoenlijke eenvoud zijn dichterlijke dood aankondigt:

„Zietdaar alles bij mekaêr
Wat in den tijd van drie à vier jaar,
De droeve zanger heeft gezongen.
Bewaart het trouw en bepeinst het goed,
Want in lang is er niet zulk zuiver bloed,
Uit een brekend dichterhart gesprongen.
Bepeinst het goed en vergeet het niet —
Want verstomd is van nu af Piet Paaltjens lied.

Na zijn studententijd brak definitief de stilte aan en bewaarde hij, de ontgoochelde, zijn incognito steeds strenger.

Haverschmidt heeft met zijn „Snikken en Grimlachjes" het beste gegeven, dat hij te geven had: de simpele belijdenis van een jeugdleven, dat zonnig en schaduwvol was. Er ligt over het werkje een weemoed uitgespreid, die als een der zuiverste openbaringen van het menselijk heimwee in onze literatuur mag gelden.

Uit een herfstige, weemoedvolle wereld van vergaan en sterven, stamt het merendeel van Haverschmidt's studenten-verzen. Een groot deel immers is een versie van de regels uit „Reünie"

Wat liefheeft, dat moet scheiden,
Wat leeft, rijpt voor het graf.

En de grappige manier van doen kan de ernst niet verhelen. Want zoals de stilte geaccentueerd wordt door een plotseling gerucht, zo wordt de weemoed der „Snikken en Grimlachjes" door de romantische ironie eerder verhevigd dan verzwakt.

Wie als Haverschmidt gegeven heeft, wat hij had, is waard voort te leven. We dienen tevreden te zijn met 't loodje kaneel. Indien hij niet meer gedicht heeft en niet voldaan heeft aan de verwachtingen, die hij gewekt had in zijn jonge jaren, bewijst hij dat hij de grenzen van dichten

en rijmen goed gekend heeft. Zijn zelfbeperking is des te meer te waarderen daar zijn „coup d'essai" zijn „coup de maître" is geweest. Zonder het te weten had de bescheiden student een boekje geschreven, waarvan we 't waarachtige accent niet kunnen vergeten. „Het was een dun octavo-boekje" waarmede de zedige dichter de tempel van de roem binnentrad, waar hij een eervolle plaats verdient om de eenvoudige, overtuigende schoonheid ons geschonken.

IV

„MIJN EERSTE GEMEENTE"

Kaum trafen wir uns auf derselben Station,
Herzliebster Prinz Alexander,
Da bläszt schon zur Abfahrt der Postillon,
Und bläszt uns schon auseinander.

HEINE, Buch der Lieder.

4 Juli 1858 verliet Haverschmidt de Hoogewoerd en de volgende dag zeide hij Leiden en al zijn vrienden vaarwel.

Geschreven ná zijn studententijd en vóór zijn aanvaarding van het predikambt, vertolkt het onsterfelijke „Drie Studentjes" de weemoed van het afscheid aan de zonnigste periode van zijn leven en de vrees voor de toekomst. Nog eenmaal roept hij zich al de genoeglijkheden voor de geest, herinneringen, die hem des te mistroostiger stemmen, nu hij weet dat het feest voor goed voorbij is. Al het goede en vriendelijke, al de gespelen zijner jeugd wijken terug en met kommer ziet hij de eenzame toekomst naderen:

Blondlokkige Johanna!
Ai gun, dat uw droeve bard,
Vóór hij verder zijn liedeken afsnikt,
Eerst eens uitschreit tegen uw hart;

Want breken wil hem het zijne,
Als hij denkt hoe oneindig veel groots
De klauw der wereld reeds smakte
In den killen afgrond des doods;

Nam ze ook niet zijn dichterdroomen
Wreedaardig bij een been
En sloeg hun de hersens te pletter
Tegen den werkelijkheidssteen?

En hij toont zich weerbarstig en sarcastisch als hij bedenkt dat hij binnen afzienbare tijd zijn blijheid en vrijheid zal moeten inwisselen voor een burgerlijk stel witte dassen:

Ik geloof hij kreeg een betrekking,
En ook een echtgenoot;
Zij blonk wel niet uit door schoonheid,
Maar haar inkomen, zei men, was groot.

Ook kocht hij een stel witte dassen,
En de wereld riep er van,
Hoe hij zich van een zondaar bekeerd had
Tot een braaf en fatsoenlijk man.

Toch scheen het, of hij den vrede
niet bij zijn bekeering hervond,
Want — nimmer speelde de glimlach
Van vroeger weer langs zijn mond.

Dit alles lijkt gewild cynisme en branie van onburgerlijke studentencenakels; maar een grote dosis ernst ligt in deze ironie besloten. Een ellenlange brief van 27 December 1858 aan zijn vriend Janus van Wessem [1]), licht ons precies in aangaande de weemoedige en wrevelige stemmingen, welke hem kwellen op de drempel van zijn nieuw bestaan. Niet met een groot geloof en geestdrift en evenmin met een sterke hoop verliet Haverschmidt de collegebanken.

Na zijn Windekinds-periode in het goede vaderhuis, na zijn Pluizer- en Cijfer-tijd aan de academie, ging hij als de Kleine Johannes naar de mensheid en haar weedom, met een liefdevol gemoed voor de mensen, maar zonder zich veilig te weten voor de toekomst en zonder het blije verschiet van een hervormer, die de verwezenlijking van zijn ideaal in de verte ziet. Waar was, vraagt men zich af, bij Haverschmidt, dat heerlijke „divinum quid", dat jonge mensen, levend op de grens van jeugd- en mannenjaren, bezielen kan, dat in hun oog de ferveur, de glans en de flikkering der geestdrift brengt om het werk te beginnen en waaraan de nuchtere scepticus zich niet dan op straffe ener verregaande liefdeloosheid en ergernisgeving vergrijpen kan? Haverschmidt ging zijn nieuwe werkkring tegemoet, niet met een schat van heilige zekerheden, die hij te brengen had tot bemoediging en troost van behoeftige zielen, waar hij zelf zijn leven lang uit putten kon. Er had in zijn geest een te grote omwenteling plaats gehad om met dezelfde gevoelens de pastorie binnen te stappen als zijn vrome grootvader gedaan had. Hij voelde zich schamel en leeg. Eigenlijk is Haverschmidt's afscheid van Leiden een zielige vertoning geweest. Geen enkele uitlating van die tijd, verraadt enige vreugde om de taak die hem wachtte. Men zou van een jong predikant, die eindelijk zijn streven verwezenlijkt ziet om met Gods Woord de gemeente te kunnen gaan herderen naar een hooggestemd leven, anders verwachten. Maar Haverschmidt zag tegen zijn nieuwe loopbaan op als tegen een berg. We vernemen niets dan klachten en flauwe zuchten in de brief aan van Wessem. Men zou geneigd zijn te denken aan een dreinend kind, dat onwillig de kermismarkt met draaiorgels en kramen en mallemolens verlaat, om naar bed gestuurd te worden.

De weemoed om het afscheid van de weelde van het studentenleven is zo oud als het studentenleven zelf. En 't is aardig als de scheidende broeders elkaar de hand reiken en de vriendschap bij een schuimende kroes bekrachtigen. Die weemoed vindt zijn rechtvaardiging in de natuurlijke drang om de vreugde der jeugd te bestendigen en zo lang mogelijk aan de ernst des levens te ontkomen. Het afscheidslied der studenten moge met romaneske aandoenlijkheid gemengd zijn, het moet, wil het gezond heten, toch lachend gezongen worden. De blijdschap moet overheersen. Er opent zich immers óók een verschiet, nu het doel bereikt is. Maar Haverschmidt wás niet diep-gelukkig nu zijn studies voltooid waren; hij hád niet dat gevoel de beloning tegemoet te gaan voor zijn vlijt en toegewijde trouw, niet het zelfbewustzijn voortaan zelfstandig zijn weg te zoeken.

[1]) Bewaard in de Verzameling Haverschmidt der Leidse Maatschappij.

Haverschmidt's lusteloosheid bij de aanvaarding van zijn ambt vindt stellig voor een deel haar oorsprong in de kerkstrijd tussen de verschillende richtingen in de protestantse wereld van zijn tijd. Zijn opleiding, zijn geavanceerde theologie strookte niet met de nog vigerende godsdienstige verhoudingen in de practijk der Nederlandse Hervormde Kerk, zeker niet op het platteland, waarheen de jonge proponent zich te richten had. Haverschmidt moest predikant worden op een voor hem meest ongeschikt moment. Er moest gestreden worden en Haverschmidt was voor alles beter dan voor de strijd. Hij had niets van Da Costa's geloofszekerheid, gemoedskracht en weerbaarheid. Hij had een edel notaris, een voortreffelijk gymnasiumleraar, een nauwgezet archivaris of rechtschapen rechter kunnen worden, maar niet ongestraft dominee in 1860. Zijn gevoelige, meditatieve, relativerende en door een voortdurend heimwee gekwelde aard, kon aanvallen noch insinuaties verdragen. Niets stond hem meer tegen dan „tactisch optreden" of schipperen, waardoor de vrije ontplooiing zijner persoonlijkheid geremd werd, maar waartoe hij door de omstandigheden toch genoopt werd.

Geen document uit zijn nalatenschap licht ons beter in aangaande de tijd tussen Haverschmidt's vertrek uit Leiden en zijn eerste beroep, dan zijn brief uit Leeuwarden aan Janus van Wessem. Er is nog veel studentikoze scherts en opzettelijke overdrijving in dit epistel, maar de luchtige, frivole toon hier en daar, kan de ernstige zorg voor zijn toekomstig werk niet verhelen:

„Den avond, vóór dat ik heenging dronk ik mijn laatste glas bier als student bij Müller, onzen „zweiten Vater". Martinus en de Scheele's zongen er mijn lijkzang, den lijkzang mijner vrijheid en mijner weelde. Toen de toren van het stadhuis mij voor 't laatst het middernachtelijk uur toesnikte, doolde ik alleen langs de eenzame straten en grachten der Sleutelstad. Ik zocht al de huizen op, waar vrienden hunne kamer hadden gehad. Ik stond voor uw vroeger verblijf en voor dat van Lutgen en Kaay langen tijd stil en ik herdacht al die zalige uren, toen wij daar alles smaakten, wat de aarde zoets en heerlijks heeft. Wat er in mijn hart omging? Ik kan het niemand zeggen. Ik gevoelde mij zoo diep ongelukkig, dat het waarachtig was, of mij het bonzend hart zou barsten in den boezem. Ik bad om tranen en ik kon niet weenen. — Zie, ik had mij zoo gansch en al met ziel en lichaam verkocht en overgegeven aan het studentenleven en bovenal aan de vrienden, die ik onder de studenten had gevonden, dat het voor mij was, alsof ik moest sterven, neen, alsof ik levend zou moeten begraven worden, toen ik ook de laatste banden moest afsnijden, die mij hechten aan mijne wareld. Goddank dat die ure voorbij is.

Den volgenden dag — het was de 5e July — zeide ik Leiden met al mijne vrienden vaarwel... en, roef, daar stoof François Haverschmidt de koude, ploertige maatschappij in de armen. Waarachtig, wie haar ook blij in de armen sprong, niet ik: het was mij alsof het motregende op een stille heide..."

Na zijn vertrek uit Leiden betrok hij te Leeuwarden, bij zijn zuster Adriana, weduwe van Ds. Ladenius, een paar kamertjes, die hij herschiep in oud-studentenkamers en die de herinnering aan zijn verblijf op de Hoogewoerd zouden levendig houden. Bij de Secretaris van het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland had hij zich aangemeld voor het Proponentsexamen. Dit deed hij op 7 October 1858.

„Op den 7en deed ik in de kosterij der Kloosterkerk te 's Hage mijn Examen van 's morgens half tien tot 's namiddags drie uur en gij kent den uitslag. Zeven Oomes tapten mij achtereenvolgens Hebreeuws, Grieksch, Exegese, Kritiek, Bijbelsche- en Kerkhistorie, Dogmatiek, Moraal en Pastoraal af, lieten mij preeken en zweeren en verklaarden mij vervolgens S.S.Min.Cand. Ik was gelukkig! — Dat moge van Andel getuigen, dien ik dien middag opzocht; dat mijn broer Feddo, Bouwman en Jacobus, bij wie ik twee dagen in Rotterdam doorbragt; dat Rupe, die mij veertien dagen in Leiden logeerde; dat Hoek, Snuif, Krieken, Sluyterman; dàt de Friezen, dat àl de studenten, met wie ik daar weer al de zoete dagen van weleer hernieuwde. Ik meende een paar dagen in de Sleutelstad te blijven, ik bleef er veertien. Ik kon niet wegkomen, de vriendelijke dwang van mijn gastheer en mijn hart kluisterden mij aan die heilige plaatse. Ik vergat haast dat ik Proponent was geworden als wij op de kroeg of bij Vater Müller ons weer baadden in al de vreugde der Vrijheid. Ik kreeg letterlijk de koorts van den plotselingen overgang. Of daartoe ook meewerkte de gedachte aan de zeven honderd ronde guldens, waarom ik den Pipa moest schrijven, ten einde geen oneerlijke souvenirs in de Academiestad achter te laten? Misschien. Zij werden betaald en de oude heer had de goedheid, geen gesproken of geschreven woord er bij te voegen, om mij de betaling te vergallen".

Van Leiden ging Haverschmidt naar Alkmaar om er één week te logeren bij zijn vriend Van der Kaay. Hij bleef er drie. De 13e November keerde hij eindelijk naar Leeuwarden terug, waar hij de kamers bij zijn zuster weer betrok. De reis had hem goed gedaan. De onderdompeling in de „alte Burschen Herrlichkeit" had hem verfrist. Leiden was zijn Mekka; geen reünie zou hij in de toekomst overslaan. Maar het jonge veulen kon niet in de lentewei blijven ronddartelen. Hij moest het gareel in. Op aandringen van Ds. Pantekoek stuurde hij een brief naar de kerkeraad der gemeente van Brielsch Nieuwland om op beroep te preken. Hij werd daartoe in de gelegenheid gesteld, maar op een andere kandidaat viel de keuze. Bijzondere moeite schijnt Haverschmidt aan deze sollicitatiepreek niet besteed te hebben. Meer dan bescheiden merkt hij op in zijn brief aan Van Wessem: „ik heb er geen vin voor verroerd". Er zal wel weer wat studentenbluf in deze uitdrukking liggen, maar van een ernstige voorbereiding was toch nog geen sprake. Hij doet 't voorkomen alsof 't hem niet deert. Hij heeft voorlopig nog iets anders te doen n.l. een belofte inlossen aan de Redactie van de Leidse Studentenalmanak voor 1859. Hij moest nog iets inzenden van Piet Paaltjens. Het was toen, dat Haver-

schmidt zijn „Drie Studentjes" schreef, „waarin al de herinneringen, die in mijn hart leefden, als afgemaald waren, al de smart die mij verslond, als was uitgestort, maar waarin tegelijk al de radelooze wanhoop, al de verachtende bitterheid, al de nijpende spot, kortom al het genie van dat zeldzaam talent lag begraven".

„Drie Studentjes" bezingt de gevangenneming van de student-vrijbuiter door de burgerlijke maatschappij; zijn ontvoering uit het zonnige paradijs der vrijheid naar de kerker van bekrompen burgerlijkheid en onwaarachtigheid. Wat hadden ze genoten de drie vrienden in de gulden jaren te Leiden? De Sleutelstad had weergalmd van hun goddelijk Io Vivat en hun „Nostrorum Sanitas". Gezellig hadden ze gekankerd en gescholden op ploerten en schurken, domheid en tyrannie en der volken vrijheid geproclameerd bij bier, punch-brulé, oeil de perdrix en dubbelgebeide. Ze hadden gedaasd over Hegelse filosofie, koningen en vorsten en hun lakeien voor schoften gescholden, die geloofden krachtens een droit divin vrijdom verkregen te hebben tot allerlei ongerechtigheden. De kreten der Montagnards hadden langs de Breestraat geklonken! Ze hadden veel bemind, nog meer gedronken en — studens a non studendo —, zeer weinig, — van 's morgens tien tot elf — gestudeerd. In dronken aandoenlijkheid hadden zij elkaar eeuwige trouw beloofd. Kortom, ze waren gelukkig geweest en deze roes van zaligheid was nu voor goed voorbij! Voor géén was dit einde troostelozer geweest dan voor de jongste der drie, de tengere machteloze Piet:

Ze hebben den armen strijder
Zóólang gerold en gesold,
Tot al, wat er frisch was en edel
In zijn vrije borst, is gestold;

Tot hij eindlijk, het worstelen moede,
Zich de handen knevelen liet
En om den lieven vrede
De zaak der vrijheid verried.

Naar geest en inhoud zijn de „Drie Studentjes" en de brief aan Van Wessem ten nauwste aan elkaar verwant. Zonder een ogenblik aan Haverschmidt's edele bedoelingen en geestelijke voornaamheid te twijfelen, vragen wij ons toch af of de hele tonaliteit van brief en gedicht niet duidelijk wijzen op een innerlijk conflict: dat zijner roeping. De brief aan Van Wessem is in dat opzicht een verhelderende toelichting op de „Drie Studentjes". Zijn hekel aan hoge hoed, zwart pak en overzedig strikje tekent zijn gebrek aan genegenheid voor zijn a.s. ambt en zijn tekort aan eerbied voor de confraters. Het leraarschap lokt hem niet toe. Hij mist de fut om zijn preek voor Brielsch Nieuwland voor te bereiden. Na zijn „Drie Studentjes" voltooid en verzonden te hebben zal hij opnieuw beginnen, maar er komt niets van. „Visites bij allerhande deftige en vervelende aardbewoners, vooral bij Dominés, stalen mijn middagen; uren, gansche morgens doorgesoesd louter en alleen met het terugdenken aan de vrien-

den, wier portretten mij omgaven of niet omgaven, of met het doorlezen hunner oude brieven, of met het doorsnuffelen van reliquieën uit den studententijd, gingen ongemerkt voorbij". Eén keer heeft hij gepreekt te Deinum tot groot genoegen van de boeren en 't gevolg was dat de dominees hem aanspoorden het vaker te doen, „maar ik zei: ik krijg iets van een huiskat en dat dier bemint zijn gemak". Alles is hem burgerlijk en wittedasachtig. Verveeld sleept hij zijn plantenbestaan voort onder Frieslands grauwen hemel. De vogel „grammietigheid" [1]) was op zijn legerstede neergestreken, schreef hij aan Van Wessem. Van theologie-studeren kwam niet veel. Wel hield hij het vak op zijn manier zo wat bij. Maar „trouw lees ik de Haarlemmer, opdat ik toch wete wanneer er één van de kennissen trouwt, sterft of een kind heeft gemaakt". De laatste uitdrukking tekent het manco aan wijding van de proponent.

De brief van Haverschmidt aan Van Wessem ontleent zijn belang niet enkel aan het licht, dat hij werpt op Haverschmidt's persoonlijke houding, maar hij tekent ook levendig de algemene sfeer van twijfel, aarzeling en onrust, waarin een goed deel van het theologisch studentendom verkeerde.

Hoe diep de stoffelijke en geestelijke nood der nieuwe predikanten de beste schrijvers der vorige eeuw boeide, blijkt uit het feit, dat Potgieter en Huet en A. Pierson — om van mindere figuren te zwijgen — zich met het onderwerp „proponent", hebben bezig gehouden. De liberale Potgieter wiens sociale belangstelling zich niet beperkte tot de eigenlijke proletariërs, maar evenzeer voor pennelikkers en proponenten een lans brak, heeft ons in zijn „Als een Visch op het Drooge" in 1841 in drie gestalten de noden en maatschappelijke miserie getekend van de proponenten, die jaren moesten tobben voor ze beroepen werden en die soms in arren moede hun doel trachten te bereiken met het prijs geven van hun idealen, vaak zelfs met verkwanseling van hun edelste beginselen. Aert, Sicco, Ernst, zoals de proponenten van Potgieter heten, forceren het geluk; de een door concessies te doen aan een vulgaire domme gemeente, de ander door de aanvaarding van een armzalig gouverneursbaantje, de laatste door met zijn jonge vrouw het geluk in de tropen te beproeven. Potgieter lette vooral op 't sociale probleem voor de proponent. Huet en Pierson, adepten van de nieuwe ideologie, hebben vooral oog gehad voor de geestelijke impasse waarin de moderne predikant in zijn verhouding tot de orthodoxie geraakte. Haverschmidt was één der hunnen en geen der nieuwlichters zal zozeer de druk van de nieuwe tijd hebben gevoeld als hij, de aarzelaar en weifelaar, die zich bewust was geen pastorale idylle tegemoet te gaan. Hij zal zich vergeleken hebben met de orthodoxe collega's, die rustig en zelfverzekerd en zonder problemen het bolwerk der traditie binnen gingen. Het kan niet anders of reeds te Leeuwarden moet hij de konsekwenties van zijn nieuwe godsdienstige opvattingen in de practijk

---

[1]) Theun de Vries gebruikt het woord „grammietig" in „Stiefmoeder Aarde" in de betekenis van boos, verbitterd. (zie 5e druk 1940, p. 393).

gevreesd hebben. En de irenische Haverschmidt, die droomde van een zachte band die alle mensen in liefde bond, schuwde niets meer dan het theologisch krakeel, waarvan zijn tijd vervuld was. In de strijd der meningen stond hij aan de zijde der tastende modernen, die de slagen hadden op te vangen van orthodoxen en radicalen. Sprak Groen niet van „toegeschroeide gewetens", Van Vloten niet van „Sinterklaaskristenen", Multatuli niet van „leugenaars"? Voor iemand die zo weinig kemphaan was als Haverschmidt, kon zijn positie weinig bekoorlijks hebben. Bovendien was de universitaire propaedeuse der theologanten in de jaren 1848–1870 weinig geëigend geweest om hen een rustig pastoraat in de toekomst te verzekeren.

Haverschmidt stond met zijn lauwe gevoelens voor de aanvaarding van zijn ambt niet alleen. Hij was één uit velen, die de theologische opleiding aan de hogeschool, meer critisch dan opbouwend als zij was, kwalijk had voorbereid om met grote ambitie de schouders te zetten onder de herderlijke taak.

Het is bekend hoe deze crisis bij vele predikanten tenslotte geleid heeft tot aftreden (Huet, Pierson), anderen hebben kortere of langere tijd geaarzeld en zijn berustend gebleven. Huet zowel als Haverschmidt hebben op een gegeven moment gestaan voor de vragen, welke beider geweten belastten en die Pierson aldus scherp geformuleerd heeft: „Mocht men blijven omdat men op zovele vragen een antwoord had? Moest men heengaan, omdat men geen antwoord had op de vraag, waarom het eigenlijk te doen was?" Op Haverschmidt is toepasselijk wat Meerkerk heeft opgemerkt naar aanleiding van Busken Huet in dit stadium van zijn leven: „Hij heeft, hoewel weinig behagen vindend in het dominee-worden, er nooit van willen afzien; hij dorst het Christendom niet loslaten uit een gevoel van tweeslachtigheid dat zwakheid heet, geboren uit de tweestrijd tusschen gewijde traditie en neiging." [1]) Het probleem der traditie gold voor beiden even sterk. Schreef Huet niet aan Jan Ten Brink dat men in zijn familie struikelde over Waalse predikanten? En Haverschmidt zou met Soera Rana hebben kunnen zeggen: „Ik ben van priesterlijk geslacht". [2]) In de genealogie van zijn geslacht ontmoeten we niet minder dan twaalf dominees. Ten slotte zijn ze andere wegen gegaan. Huet hield 't een tiental jaren te Haarlem als predikant vol om dan — advienne que pourra — een eind aan de dramatische spanning te maken en uit eigen beweging de banden af te snijden, die hem bonden aan kerk en traditie. Zijn romantisch individualisme zocht de ruimte in Indië en Parijs. Vijf hoog op de Boulevard St. Michel was de geestelijke vrijbuiter liever dan een villa te Haarlem, waar hij het gesnap en geroddel van zijn tegenstanders meende te vernemen. Haverschmidt die aangetrokken werd door de stichtelijke Beets en gefascineerd door Huet, liep van links naar rechts en

[1]) J.B. Meerkerk: C. Busken Huet, p. 76.
[2]) G. Brom: De dominee in onze Literatuur, p. 13.

omgekeerd om een veilige uitweg uit de doolhof te vinden en bléef, vooral ook geruggesteund door zijn profeten, Scholten en Kuenen, die meenden een gelukkige formule te hebben gevonden, die zijn aanblijven rechtvaardigde: de verruiming van het begrip „kerk". Vooral in de ontkenning van zijn hoogvereerde leermeester Kuenen, dat de kerk onlosmakelijk met het supra-naturalisme zou zijn verbonden, vond hij een bemoediging. Maar hij erkent dat hij in zijn studententijd ernstig aan de realiteit van zijn roeping heeft getwijfeld en gevreesd dat het spoor van zijn levensweg onzichtbaar zou worden in een dichte nevelbank. In zijn herdenking van zijn 25 jarige dienst als predikant verhaalt hij zijn gemeente dat hij reeds als 6, 7-jarig kind predikant wou worden, dat hij even goed en liefderijk wilde worden als de eerwaardige grijsaard, zijn moeders vader, een voorbeeld van vriendelijke en blijmoedige vroomheid en deugd. Wanneer iemand hem toen zou gezegd hebben, dat hij dat ook anderszins had kunnen worden dan als predikant, dan zou hij het niet hebben geloofd. Maar aan de hogeschool werd zijn kinderlijke keuze aan een zware vuurproef onderworpen. De godgeleerde meningen uit zijn kindertijd bleken niet bestand tegen het onderzoek waarin zijn leermeesters hem voorgingen. En in de vrolijke, geestrijke kring van medestudenten, beoefenaars van allerlei wetenschap, waarin hij zich levenslustig bewoog, daar vond hij vrienden, die zijn verwachting voor niets dan een droombeeld verklaarden en die trachtten hem van een besluit af te brengen, dat op niets anders dan een teleurstelling zou uitlopen. „Hoe stormde het dan vaak in het jonge, onrijpe brein!" roept hij uit. De vrienden hielden hem voor dat hij naar een zeepbel greep. De gemeente zou hem het vuur aan de schenen leggen, zijn rechtzinnigheid onderzoeken, „en dan bleef mij de keuze tusschen verraad aan mijn beginselen, een meepraten in min of meer geijkte kerktaal, een meedoen aan meer of min deftige domineesmanieren, — of een mij nooit op mijn plaats gevoelen en altoos door gewantrouwd worden in een wereld, waarin ik niet thuis hoorde, een vonnis van hopelooze onvruchtbaarheid voor mij zelven en anderen."

Haverschmidt's zelfstrijd was 't conflict van velen die op de grens van twee werelden stonden. De omkeer in het religieuze denken riep in vele gemoederen een hevige strijd op, die „in het verborgen gestreden, soms des te pijnlijker was en aan een smartelijke gemoedstemming onderwierp, die vaak tot tranen-stortens toe in de binnenkamer geleden en overpeinsd was". [1])

Haverschmidt heeft zich telkens over de bezwaren, die door de theologische wetenschap en opleiding eerder opgeroepen dan bezworen werden, moeten heenhelpen. Na elke crisis keerde hij terug tot het ideaal zijner jonkheid „dat gaandeweg vaster, mannelijker omtrekken verkreeg, al heeft het mij steeds ontbroken aan een vaste, onfeilbare formule om er mijn hoop, mijn geloof in uit te drukken". De liefde-idee van het Christen-

[1]) Dr. S. A. Kok: Fr. Haverschmidt, in Tijdspiegel ,1909, p. 280–296.

dom heeft hem tenslotte gesterkt om de ingeslagen weg te volgen. „Vroom en rijk in liefde te worden — dat bleef het schone doel, hetwelk mij van den aanvang af heeft toegelachen. Niets vond ik natuurlijker dan de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan, die vergat om te vragen of de arme gekwetste, dien hij aan den weg vond liggen, soms een Jood was. Dien braven kerel na te volgen, die toch niet gedoopt was, dat scheen mij de heerlijkste opvatting van het Christendom, als de liefelijkste bestemming van een mensch, daarin anderen, daarin als leeraar en herder zijn gemeente voor te gaan." [1]) Met de overweging, die zijn gehele leven in de geest der Bergrede geadeld heeft, is Haverschmidt zijn taak begonnen, met eenvoud, oprechtheid en goede wil, maar zonder grote innerlijke kracht.

Men moet kennis hebben gemaakt met de sfeer van een landelijke pastorij van een nederlandse dorpsleraar, zoals die o.m. beschreven is in de „Schetsen uit de Pastorij te Mastland" van C. E. van Koetsveld, om te weten hoeveel weelde en innerlijk geluk verbonden kunnen zijn aan het eenvoudig en eenvormig leven van de dorpspredikant. Maar van het vriendelijk en verstild geluk, waarvan de Pastorij te Mastland getuigt, gewaagt Haverschmidt's opstel over zijn „Eerste Gemeente" niet, al verloochent hij zijn romantische aard niet, wanneer hij ook aan dit armtierig nest in later jaren nog enkele lieve herinneringen wijdt.

Het geluk diende François Haverschmidt niet. De jonge dominee kwam van het gezellig Leiden terecht in de moorddadige stilte van een Fries kleidorpje. En anders dan van Koetsveld, die naar Mastland toog, begeleid door zijn „lieve Cornelia", ging Haverschmidt naar zijn eerste gemeente alleen, met zijn behoeftige ziel onder de arm. Van een verbintenis met een zekere Christine, waarover hij spreekt in de Leeuwarder brief van 27 December 1858 aan Van Wessem, was blijkbaar niets gekomen. Wie die Christine was, hebben wij niet kunnen achterhalen. Wellicht omdat hij nog niet zeker is haar te zullen veroveren, vermeldt hij zelfs aan zijn intimus haar familienaam niet. Hoezeer hij door haar ontvlamd was, blijkt uit de jubilerende toon, waarop hij over haar schrijft: „De blondlokkige Johanna [2]), de liefde mijner knapenjaren, kan mijn hart niet meer boeien, sinds ik voor een week of drie een bruingekruld kind ontmoette, dat zoo goddelijk lachte, zoo engelachtig sprak, zoo hemelsch mij aanblikte, dat ik er dingsig van werd. O, mijn hart is „neezig" naar haar. Ik droom wakende en slapende van den zoeten opslag harer blauwende oogjens. Och, of ik in den jare 1859 haar de mijne mogt noemen! Want ik geloof waarachtig dat ik verliefd ben, o mijn Vriend! Smoorlijk verliefd!... „als ik nu eerst eens te Nieuwland gepreekt heb en ik heb dan wat vrije tijd, en als mijn verliefdheid dan nog niet bedaard is, dan — ja, dan moet ik eens ernstig gaan denken, of ik haar maar niet mijn persoon zal gaan aanbieden, om er geheel en al over te disponeeren." Het verdere verloop

---

[1]) J. Dyserink: Fr. Haverschmidt, p. 20.

[2]) De „blondlokkige Johanna" wordt ook genoemd in de „Drie Studentjes".

van deze intieme historie kennen we niet. We weten enkel dat Haverschmidt onverzeld zijn taak als dominee moest beginnen. Later in 1880 nog, als hij zijn voordracht houdt over zijn eerste gemeente voor de Schiedamse Vereniging „Paulus" herdenkt hij weemoedig de grauwe dagen, die hij er eenzaam sleet: „Ach, waarom stond ik daar alleen en was er niet eene die met mij de pastorij deelde?" Wel vaak zal hij toen aan de schone Christine met de bruine krullen gedacht hebben. Zuchtte hij niet al te Leeuwarden tot zijn vriend Janus:

Mon lit, mon lit, mon pauvre lit
Mon lit solitaire, célibataire.

Foudgum heette het op een terp gelegen plaatsje van honderd vijftig simpele zielen, waarin de van schoonheid en lieflijkheid dromende Haverschmidt verzeild was geraakt. 18 April 1859 was hij er beroepen.

Geen oord kon minder zijn poëtische nooddruft gestild hebben dan dit onbenullig vlek in de Friese Wouden. Een eenvoudig huis van één verdieping, met een moestuin, 'n nuchtere moestuin, grenzend aan het kerkhof en het kerkje met een tufstenen torentje, bepaalden de sfeer, waarin de romantische mijmeraar moest leven. Ovidius kan het te Tomi niet slechter getroffen hebben. En Haverschmidt voelde er zich al spoedig levend begraven. De blauwe bloem die deze romanticus zocht was er niet te vinden en een prieeltje, ondoorzichtig gemaakt door geurige kamperfoelieranken, stond in zijn banale moestuin niet. Werd de arme dichter afgestraft omdat hij zo stout geparodieerd had: „kent gij het land waar de kleiaardappel groeit?" Ingevolge de instructie van de Kerkeraad van Foudgum moest hij ook preken in het nabijgelegen Raard, in dier voege dat op iedere plaats eenmaal op iedere Zondag zou gepredikt worden, „zoo namelijk, dat wanneer de morgenbeurt Foudgum is, dat namiddags de godsdienstoefening gehouden wordt te Raard, en omgekeerd." Salaris f. 800,—, zijnde f. 700,— van het rijk en f. 50,— van iedere gemeente.

Apostolisch werk in een dergelijke eenzaamheid vraagt een allesverzettend geloof en een getuchtigd hart, dat geen zelfdeernis kent en in hogere mate aan zichzelf gestorven is dan dat van Haverschmidt was. De ware zendeling in zulke contreien, die aan uiterlijk levensgenot niet veel meer bieden dan het dagelijks brood en beschutting tegen kou en hitte, is niet de estheet en romanticus, maar de stille broeder in den Heer, de gelaten mens, die met een minimum van uiterlijk geluk en de voldoening van zijn gekweten plicht tevreden is. Haverschmidt, die in het drukke Leiden de nodige afleiding gezocht had op rumoerige studentenbijeenkomsten, was niet gehard tegen het martelaarschap der eenzaamheid. De favoriet van vrolijke clubs had niet de nodige training ondergaan om moeiteloos de verveling van een barre negorij, dat Foudgum was, te ondergaan. Tot het prijsgeven van zoveel gezelligheid, vriendschap, geestelijk verkeer, comfort en zoveel andere dingen, die hem te Leiden het leven zo aangenaam gemaakt hadden, dat hij er zijn leven lang naar blijft terugverlangen, was

Haverschmidt niet in staat. Sobere kluizenaars, die luisteren naar de stilte van 't woud en spreken met vogeltjes en bloemen, zijn veelal scheppingen van een beminnelijke verbeelding. Een romantisch individualist, wie de zelfbespiegeling in het bloed zit en die daaruit slechts weinig bemoediging en zelfvoldaanheid put, kan in deze omgeving niet gedijen en schrikt al spoedig voor de mystiek der stilte, die slechts een paradijs kan zijn voor serenen en onthechten. Al te dikwijls, zegt Haverschmidt zelf, kwam Foudgum hem voor als een oord van ballingschap en vergetelheid. Hij benijdde de wilde ganzen die in de winter over zijn dorpje heenvlogen en wier geroep hem in de oren klonk als een spottend: „kom mee met ons, de wijde wereld in". De wijde wereld! Ja, ergens moest er een rustpunt, een wijkplaats zijn!

Het romantisch verlangen tot zijn eenvoudigste formule herleid, is heimwee; heimwee naar het lieflijke, het goede, het schone, de vrede, de vrijheid en rust. Dit heimwee verenigt alle romantici, geeft aller gelaat een weemoedige uitdrukking. Waar hebben ze 't heil niet al gezocht? Naar de schoonste oorden van verte en verleden heeft hun verbeelding gepelgrimeerd: naar de ongerepte natuur van Louisiana en Amazone in 't verre Westen, naar de sterrennachten van Arabië en het Oosten, naar schemeravonden en maannachten in oude stadjes aan de Rijn; naar alle oorden en tijden die ze beter waanden dan de plaats en tijd, waaraan zij zich gebonden voelden. Lijvelijk zijn ze nooit waar hun geest verwijlt.

Men denke zich onze troubadour der studentenvreugde, de held van „Minerva" in het bierkneipje van Vater Müller, op een sombere Novemberavond bij het zwakke licht van een smeerkaarsje, katechiserend of mijmerend in zijn kleine huizing, terwijl de westerstorm boven het dorpje raasde. Wat kan Haverschmidt's leven te Foudgum anders zijn dan een soort soezen en sluimeren, een verlomen als het friese vee in zijn winterstallen, zonder de prikkelende opwekking van zon en licht. Wat moet de stilte er benauwend geweest zijn en hoe gretig zal hij geluisterd hebben naar de spaarzame geluiden, welke tot hem doordrongen. In een lezing welke hij in 1875 te Schiedam voor de vereniging „Paulus" hield over zijn geestverwant Hans Christiaan Andersen, de sprookjesverteller, schetst Haverschmidt ons de gevoelens van verlatenheid welke hem op herfstdagen te Foudgum overvielen. Hij verhaalt ons hoe hij daar van niemand gezelschap genoot dan van een dienstmeisje, die haar best deed, evenals hij, om het uit te houden, maar die 't ook niet helpen kon als ze soms in haar eentje verdrietig zat te pruilen. Hij keek dan wel eens door 't raam in de mist naar het kerkhof naast de pastorij en vroeg zich soms mistroostig af of het maar niet beter was daar stilletjes begraven te liggen. Op zulke dagen waren de sprookjes van Andersen een uitkomst, want die voerden hem uit de lelijke werkelijkheid weg in een toverwereld van bloemen en vogels en glinsterende kinderogen. In zijn verbeelding hoorde hij dan een zacht gelui van klokken „die u eerbiedig omhoog deden zien, en ja daar ging de hemel zelf open, en engelen zagen en zweefden naar

omlaag en droogden uw tranen en voerden u opwaarts om het lied te beluisteren der zaligen, die daar zingen rondom den troon der Eeuwige Liefde". En hij las de sprookjes van de standvastige tinnen soldaat, van het lelijke eendje en van de kleine zeemeermin ook voor aan de keukenmeid en ook die d'r tranen werden gedroogd...

Haverschmidt's klachten over zijn eerste gemeente waren wel gegrond. Ook hij, die aan 't leven mindere eisen zou hebben gesteld en minder gevoelig zou reageren op de verschijnselen van 's levens zelfkant, moest het verblijf in dit dorpje wel tot een beproeving worden. De beschrijving die Haverschmidt er in 1880, — als 't leed lang geleden is — van geeft, is in de gemoedelijke, keuvelende toon gehouden, maar wie hem kent, weet hoe hij twintig jaar vroeger, toen hij de verdrietigheden van het verblijf aldaar doorstond, erover moet geoordeeld hebben. Het plaatsje bestond uit slechts enkele huisjes. Een van Haverschmidt's academievrienden, die hem kwam bezoeken, vernam pas in het volgend dorp, dat hij midden door Foudgum was gewandeld. De bevolking telde nauwelijks honderdvijftig zielen; vijf grote boeren, de timmerman, de meester en de rest min of meer arme arbeiders. Van die meester had Haverschmidt veel plezier. Hij leende hem niet alleen zijn baleinen doorsteker als zijn goudse pijp verstopt was, hij instrueerde de jonge dominee ook in de edele kunst van aardappel-poten, bonen-leggen en wortels-zaaien. In het huis van die 70-jarige meester, die schoenmaker van professie was en later veldwachter, klokluider, koster en voorzanger, was een vertrek waar Haverschmidt theologie doceerde voor de boerenzonen en knechten. Van de zoldering van dit primitieve schoollokaal hingen gedroogde bonen en erwten en een paar vetlaarzen. In een ruw blok hout stak de smeerkaars en een potkacheltje zorgde voor de verwarming.

Scholten en Kuenen's verlichte leerling ontmoette te Foudgum een eeuwenoud bijgeloof. Op het kerkhof spookte 't nog en precies als in Vlaanderen en elders, knielden in de Kerstnacht de koeien in hun stallen neer en zoemden de bijen een liedje, uit hun winterslaap gewekt door het mysterie van de heilige nacht. Ook de witte vrouwen waarden en spookten nog in Foudgum rond, evenals het veulen zonder kop. Haverschmidt, die allerminst hooghartig was en 'n grote genegenheid had voor de folklore en 't pittoreske, zal zich daaraan niet geërgerd hebben. Als man van smaak en gesteld op huiselijke gezelligheid, zal hij in zijn eenvoudige woning wel gezorgd hebben voor wat sfeer. Maar hij voelde zich gedwarsboomd door talloze muizen, die gaten in zijn overhemd knaagden. Met valletjes, aldus verhaalt hij, en een kat ving hij er vaak een dozijn op één nacht. Bij deze jacht werd hij geholpen door een uil, die schreeuwde als een huilend kind.

Haverschmidt's zachte en beminnelijke aard ontwapende zelfs de zuurste en knorrigste mens. Daarom had hij onder de arme bevolking van Foudgum evenzeer goede vrienden als eertijds onder de Leidse studenten. Hij werd vaak op visite gevraagd en dan werd er thee gedronken, koek en boterhammen gegeten. Maar als de fles op tafel kwam, werd zo'n

visite hem soms tot een nachtmerrie. Hij, stamgast van „Vater Müller", die de goodwill van zijn zaakje niet enkel dankte aan de lieftalligheid van zijn dochter, maar ook aan zijn vernuft om de hoogste eisen der gastronomie te voldoen, werd soms op een zware proef gesteld. Bij de welmenende boertjes werd hij wel eens geregaleerd op een drank, erger dan de traan, welke de zendelingen bij de Samojeden voorgezet kregen: beroerder dan de inhoud van de gifbeker welke de martelaren moesten ledigen. Terwille van de goede verstandhouding met zijn gemeente en om teleurstelling te voorkomen, dronk hij uit dezelfde fles, waaruit men hem op het bezoek van het voorafgaande jaar geschonken had en die al die tijd zonder kurk of met een prop papier was blijven staan. Ook met een behoorlijke portie suiker gemengd, deed het edele vocht hem aan petroleum of boenwas denken.

De grootste moeilijkheden bij zijn pastoraal werk baarde Haverschmidt de steile vroomheid, die bij sommigen van zijn kleine kudde heerste en waarvan hij levenslang de verklaarde vijand is gebleven. Hem, die gezworen had zijn blijmoedigheid niet voor 'n stel witte dassen te verkopen, was de eis onuitstaanbaar, dat hij als dominee steevast zou moeten praten over „het goede", d.w.z. dat hij over niets anders zou mogen spreken dan over 's mensen ellende en de in de ogen der rigoristen enige weg tot behoud. Hij verlangde een eenvoudig, rein, blijmoedig en troostvol geloof aan te kweken, maar hij stuitte telkens op onoverkomelijke hinderpalen. De vromen kwam het voor dat een christenleraar slechts mocht spreken over een of ander godgeleerd vraagstuk. Er lag over deze mensen iets zwaars en gedrukts, zodat de goede Haverschmidt, die zo tuk was op geintjes en grappen, ook in zijn natuurlijke bewegingen belemmerd werd. Een gesprek met deze lieden was haast onmogelijk. Sprak hij over de godsdienst, dan vervielen zij in zwaarmoedig getreem of men zweeg wantrouwend, want het zaad der verdeeldheid door de afscheiding, woekerde ook te Foudgum en Raard. Bewoog hij zich op neutraal terrein om moeilijkheden, die hij vermijden wilde, te voorkomen, dan was hij niet de man Gods en waagde hij zich in een vrolijke bui aan een grapje, hoe onschuldig ook, dan verstrakten de gezichten, die hem zeiden dat hij verboden en verderfelijke dingen deed. Lachen was zonde, zeker bij iemand die niet volstrekt overtuigd was van zijn genadestaat. De pendant van de godgeleerde kleermaker uit de pastorie te Mastland, Perkens, die niet wilde aanzitten in Gods kerk met Arminianen en Socinianen en wie het verdroot te horen preken dat alle mensen Gods kinderen zijn en dat Christus voor allen gestorven is, [1]) ontmoeten we in Haverschmidt's „Eerste Gemeente", in de persoon van de beaat-zeurende Master Bakker uit Raard, een renteniertje, oud-schoolmeester en voorganger bij stille oefeningen. Zoals de verwaande pilarenbijter Perkens voor de dolende van Koetsveld bad, zo stond de uitverkoren Master Bakker met „neerdalende goedheid en stroopzoete minachting" Haverschmidt te woord, die zo'n wonder van genade nog nooit

[1]) Schetsen uit de Pastorie te Mastland, 8e druk, p. 141, Schoonhoven 1884.

ontmoet had. Hoezeer Haverschmidt door dit soort mensen gedegouteerd werd, blijkt wel uit deze passus uit „Mijn Eerste Gemeente": „indien ik ooit op weg geweest ben om Calvinist te worden, dan heeft „master Bakker" er mij van terug gehouden, en indien ik zodoende verloren ga, dan heeft hij het voor zijn rekening." In de trant van de oud-friese koning Radboud zei hij tot zich-zelve: „als de Hemel bij voorkeur de woonplaats is van zulke verwaande schriftgeleerden, dan wil ik er liever nooit inkomen; en ik dacht aan mijn academievrienden, die ook hun gebreken hadden, maar — heilig nog de onbezonnenste onder hen, bij zoo'n hoogmoedig Farizeëer. Lieve Hemel, wat ligt er toch, zooals Paulus het noemt, een deksel op de oogen van deze soort van godzaligen, die dagelijks, wie weet hoevele uren, in (en over) den Bijbel lezen en redeneeren..." In 't oog van deze lieden kon zulk een dominee, die zo belangrijk afweek van het geijkte type, niet anders dan zijn positie in het gedrang brengen. [1]) Ook de zachtzinnige Haverschmidt werd prikkelbaar van deze onnatuurlijke, steile vroomheid, die bovendien zijn vrijheid belaagde. Hij brieste wel niet als zijn ongelikte voorvader, François Bekius, die grimmig kon uitvaren tegen diakens en ouderlingen en de berispingen door de vrome behoeders van de predikant aan zijn laars lapte, [2]) maar zijn weerzin tegen preutsheid en kwezelige zelfbehagelijkheid was in de grond gelijk.

In de school der romantiek had hij natuur en natuurlijkheid als een axioma voor een passende levensstijl leren eisen. Hij wilde al de gewichtigheid van de dominee, zoals die ons door de caricatuur getekend wordt, afleggen. Dit verklaart grotendeels zijn genegenheid voor de Genestet. Hij had evenzeer een hekel aan het versleten „ende" als aan het zalvige „Heere", dat de fijnen niet wilden afkorten uit vrees God een lettertje te kort te doen. Hij was te zeer gewoon-mens om er genoegen in te vinden zijn persoonlijkheid met een onwaarachtig en rhetorisch decorum lege luister bij te zetten. Zijn stem was niet gemaakt-zwaar, niet profetisch-langzaam of huilerig, zijn gang niet theatraal-gewichtig. Dat hij over de smalle melkpaadjes, die hem van Foudgum naar Raard voerden om daar te preken, wandelde in een in zijn ogen lachwekkende rok, met steek en lamfer, zal wel de uiterste concessie geweest zijn, waartoe hij bereid was. In zijn bestrijding van het onnatuurlijk decorum van zijn stand is hij levenslang een fanatiek naturalist gebleven.

Pierson heeft ons in een mislukte roman een treffend beeld geschilderd van de hachelijke dwangpositie van de vrijzinnige predikant in een orthodoxe omgeving in de figuur van de halfslachtige Ds. Plate. De orthodoxen vroegen van hem een positieve uitspraak van de rechtzinnige leer en de liberalen eisten dat hij onverholen zijn onrechtzinnige denkbeelden zou uitspreken. Ds. Plate durfde het een noch het ander. „Uit deze overleg-

---

[1]) G. Brom: De dominee in de Literatuur, Nijmegen-Utrecht, p. 15.

[2]) Zie H. G. Cannegieter: François Bekius, De Duivel-Dominee uit de Friese Wouden.

gingen heeft hij nu, terecht of ten onrechte, dit laat ik hier in het midden, voor zich het besluit getrokken, dat voorzichtigheid, behoedzaamheid, vermijden van alle uitersten, de leus van zijn kerkelijk leven; tusschen de verschillende partijen door te zeilen, zijn grootste eerzucht moet zijn". [1]) En Pierson, die de nijpende moeilijkheden kende, patroneert de schipperende Ds. Plate bij monde van Dr. Beelen: „Ik weet hoeveel edele zielestrijd, hoeveel zelfverloochening, hoeveel zelfbeheersching, hoeveel ware menschenliefde verborgen kunnen liggen achter die voorzichtigheid, die het vulgus slechts toeschrijven kan aan menschenvrees, hoeveel karakter er kan schuilen in deze schijnbare karakterloosheid." [2])

De duizend-en-een verwikkelingen en perikelen, waarin de jonge, moderne hulppredikant geraakt in zijn botsing met de orthodoxe gemeente, hebben ook Haverschmidt evenals De Merival het leven verzuurd. Voor de nieuwlichter, gevormd naar de laatste snit der kritisch-theologische wetenschap, kon er geen accoord bestaan tussen hem en een gemeente, die grotendeels in de oude vormen verder dacht. Hij moet een gapende afgrond gevoeld hebben tussen zijn neologie en de geijkte opvattingen van zijn eenvoudige luisteraars. Op hem was van toepassing wat Roessingh opmerkt naar aanleiding van de problemen der moderne predikanten: „Ergens in den Gelderschen Achterhoek of in de Friesche weiden lag het „kerkje onder de Lindeboomen", waarnaar hun hart had verlangd. Maar hoe nu?" [3]) De nieuwe dominees gingen naar het terrein hunner werkzaamheid niet om het oude te bewaken en te handhaven, maar om een geestelijke revolutie te verwekken. Zij moeten zich als cellenbouwers en smokkelaars gevoeld hebben. Men stelle zich de reacties voor van de eenvoudige mensen, die de goddelijkheid des Bijbels ontluisterd zagen door de symbolische interpretatie van het wonder; die de Schrift gelijk gesteld zagen met andere sublieme werken der wereldliteratuur en, pijnlijkst van alles, de goddelijkheid van Christus betwist zagen in de enkele erkenning Zijner sublieme menselijkheid. De reeds door het lange sloopwerk van het rationalisme aan 't wankelen gebrachte twijfelmoedigen kregen de bevestiging van hun argwaan ten aanzien van de oude verklaring van God en heelal. De oude getrouwen zagen het heiligdom der kerk besmeurd door een verfoeilijke nieuwlichterij, die met de autonomie des geestes tegelijk de onrust en onzekerheid in de harten bracht. Het gistte alom in de wereld van het Protestantisme. De gemeenten waren innerlijk verscheurd en deze godsdienstige richtingen grepen ernstig in in de omstandigheden van het dagelijks leven. Haverschmidt stond in deze bewogen tijd overtuigd aan de zijde der modernen. Het is te betreuren dat zijn literaire nalatenschap niet de preken bevat uit het eerste stadium van zijn loopbaan. We hebben echter goede grond, gegeven zijn karaktereigenschappen

---

[1]) A. Pierson: Adriaan de Merival I, p. 134–135.
[2]) Ibid. p. 137.
[3]) Dr. K. H. Roessingh: Het Modernisme in Nederland. Haarlem, 1922 p.112.

en zijn latere houding te Schiedam, om te veronderstellen, dat hij, evenals Ds. Plate uit Adriaan de Merival, met pijnlijke omzichtigheid is te werk gegaan. Hij was geen man om knopen door te hakken als Domela, die weigerde op Hemelvaartsdag te preken, wijl dit feest voor hem geen zin meer had. Haverschmidt vluchtte liever in de symbolische interpretatie van het bijbel-verhaal. Hij schuwde niets meer dan kerkelijke twisten en was er ver van om deze te ontketenen. Daarvoor miste hij de kracht des gemoeds. Onder het leiderschap van een door kerkpolitieke hartstochten opgezweepte kudde zou hij spoedig bezweken zijn. Slechts later te Schiedam, zal hij, gestimuleerd door anderen en in 't nauw gedreven door zijn tegenstanders, zijn aanhankelijkheid aan de nieuwe leer met meer klem verdedigen, niet echter zonder er telkens bij te verklaren, dat hij de godsdienstige onenigheden ten diepste verfoeit. Bovendien vond hij te Foudgum — er was geen notaris, geen dokter, die gewoonlijk de intelligentia van een dorp uitmaken — geen gehoor om het standpunt van de modernen theoretisch uit een te zetten. „De schapen knabbelen wel aan den bast van den boom, maar dringen niet verder door," [1]) schreef hij. Daarom zal Haverschmidt, die altijd meer belangstelling heeft gehad voor de practische beleving van 't Christendom dan voor de leer, zich wel zo veel mogelijk beperkt hebben tot een prediking aan zijn gemeente van die waarheden, die voor allen aanvaardbaar waren, geen twisten konden uitlokken en, uitsluitend ethisch van aard, in ieder rechtschapen mensenhart hun beaming vonden. Maar, wilde hij niet als Ds. Plate in Adriaan de Merival, geheel in karakterloosheid ondergaan, dan zal hij toch nu en dan, zij 't met grote omzichtigheid, zijn moderne sententies hebben moeten laten doorsijpelen. En al had hij niet, zoals de Merival, de vertegenwoordiger van het moderne standpunt, welbeslagen tegenstanders tegenover zich als Ds. Grave, die de orthodoxie verdedigde in 't plaatsje Zuydrichem, Haverschmidt's conflict met master Bakker, die jaloers 't oude erf bewaakte, wijst er op dat ook hij wel af en toe tot kleur bekennen gedwongen was. Kon het anders? De dogma's van het onvoorwaardelijk gezag des Bijbels en van Jezus' goddelijkheid hadden zo'n fundamentele betekenis, dat zij niet onbesproken buiten pastoraal en prediking konden blijven en dat de ontkenning ervan ook de edelste en ruimhartigste rechtzinnige onverdraagzaam moest maken, omdat moraal niet onafhankelijk is van het dogma en de instinctmatige deugd niet toereikend is, wanneer zich vragen opdringen als: waarom moeten wij goed zijn, wat is goed, wat is kwaad? Anders dan Haverschmidt, gelooft de orthodoxie niet dat de menselijke natuur door middel ener gedurig voortgaande ontwikkeling in staat is ten slotte haar hoogste bestemming te bereiken en dat het Christendom slechts een der factoren zou zijn, waardoor die ontwikkeling zou tot stand komen. De herschepping der menselijke natuur, die nu eenmaal wat haar zondige aard betreft een constante is, is slechts mogelijk door een

[1]) Geciteerd door Dr. Johs Dyserinck, Fr. Haverschmidt, p. 64.

wedergeboorte door het Christendom en door Christus. Wanneer deze fundamentele waarheden in 't geding kwamen, zal Haverschmidt, ook te Foudgum op verzet gestuit hebben, hoe vriendelijk zijn verschijning, zijn warme stem en zijn milde verdraagzaamheid — troostte hij niet een orthodox ziek vrouwtje door voor haar psalmen te zingen in de nacht? — ook waren.

Dit laverend bestaan, dit voortdurend zich gedwongen voelen de orthodoxe gevoeligheden te ontzien om korzeligheid en wreveligheid te vermijden, kan voor hem niet anders zijn geweest dan een hinderlijke rem, die de uitingen van zijn geest en gemoed aan banden legde en hem onvoldaan en mistroostig moet gestemd hebben.

Toch heeft Haverschmidt ook te Foudgum en Raard wel gelegenheid gekregen om af en toe wat meer zonnigheid in zijn eentonig bestaan te laten doorstralen. Hij heeft er stellig de vreugde en voldoening gekend van hen, die zacht en liefdevol omgaan met de armen en eenvoudigen van geest. Zijn humeur vond ook daar stof voor verkwikking van zijn geest. Uitstapjes naar ambtgenoten in de buurt van Foudgum, bezorgden hem wel enige afleiding. Een goede vriend voor hem was de predikant van Waaxens en Brantgum, Ds. Riedel, die door Haverschmidt vertrouwelijk „vader" werd genoemd en met wie hij vaak de gast was van Baron van Harinxma Thoe Sloten, Kantonrechter te Holwerd, met wie hij kon spreken over literaire onderwerpen. Ook in 't ouderlijk huis te Leeuwarden, bij familie en kennissen, kwam hij over de depressie heen en kon dan weer opgemonterd naar zijn dorpje terugkeren. Een belangrijke verandering in zijn monotoon leven te Foudgum zal ook wel het tijdelijk verblijf te zijnent zijn geweest van zijn zuster Sietske, de weduwe Singels, en haar zoontje. Ook in de natuur zocht hij compensatie voor de verdrietigheden die hem kwelden, al openbaarde zich die natuur in Foudgum niet in haar luisterrijkste gestalte. Zijn leven-lang heeft de romanticus, die hij was, de natuur als een goede, genereuze moeder achterna gelopen.

Er zijn echter gebreken, welke ook geen bloemenglimlach of zonneschijn vermogen te verhelpen. Zo kwam het dat Haverschmidt te Foudgum, toen de druk hem te zwaar werd, in een diepe inzinking afstand heeft gedaan van zijn insecten-verzameling en een deel van zijn boekerij. Het moet een ernstige ontmoediging zijn geweest, dat de „natura auxiliatrix" haar glans voor hem verloor en hem niet meer vermocht op te beuren.

Neen, Foudgum was geen idylle voor de geplaagde Haverschmidt. Hij was in deze kerker aan zich zelf overgeleverd, aan zijn dubbelganger, aan zijn ziekelijke zelfbespiegeling. Voor de buitenwereld mocht hij de blijmoedige, vriendelijke man zijn, binnenkamers rukte hij het masker af en zag hij zich zelf anders dan de mensen hem zagen, desolaat en vereenzaamd. Dan mat hij de afstand tussen de waan zijner kleine gemeente, die hem een geestelijk-gave en onverstoorde herder achtte en de schrijnende waarheid van zijn beproefd bestaan. Wat moet hij de eenvoudigen benijd

hebben om de gelatenheid van hun stil hart! De verhoudingen waren zo averechts. Hij kwam om troost en waarheid te brengen en de armen van geest tot wie hij zich richtte, waren overeenkomstig de wijsheid der Bergrede, zaliger dan hij. Waar moest hij 't zoeken? Stond de bevrijdende poëzie hem niet ten dienste? Maar poëzie veronderstelt vreugde, althans scheppingsvreugde. Bovendien, wàt en hoe zou hij zingen? Een roekeloos bekennen ging de beschroomde man niet af en voor de romantische ironie had zijn geest zijn gemoed niet voldoende meer in bedwang.

Van Dyserinck, die Haverschmidt goed gekend heeft, vernemen wij dat deze zich te Foudgum als een balling voelde en dat het er was om zich dood te kniezen. [1]) Hij kwam er niet tot rust. Zijn ongelukkige aanleg, de benauwende omgeving, de gistende wereld van zijn tijd, belemmerden hem om de gelaten mens te worden, die de beperkte grenzen van het levensgeluk aanvaardend, genoegen neemt met het werk te midden van de kring, waarin het leven hem geplaatst heeft. Het probleem der romantiek is er ook een van innerlijke discipline. De romantische mens is weerbarstig binnen het circuit, waar hij aangewezen is te leven. Gedurig tobt hij tussen revolte en resignatie. De geschiedenis der 19e eeuwse literatuur verhaalt ons tot welke konsekwenties deze tragische spanningen kunnen voeren. Haverschmidt was echter niet de man om met gevaarlijke experimenten en avonturen het geluk te dwingen. Zijn wijsheid en innerlijke beschaving verzetten zich tegen een vagabonderen als van Multatuli en Hoffmann, die door de ene afgrond de andere opriepen. Hij heeft er echter niet minder om geleden. De drang naar conformatie en berusting enerzijds en het verlangen zich vrij te maken van een bestaan, waarin hij zich niet gelukkig voelde, voerden in hem een afmattende kamp, die hij in het verborgen had te strijden en juist om zijn verdrongenheid te hachelijker was. De begeerde gelijkmoedigheid zou zijn deel nooit worden. Zijn leven zou gekenmerkt worden door vallen en opstaan, door een gedurige wisseling van broos geluk en diepe, radeloze verzonkenheid in smart. Het was zijn ziekte dat zijn geest de aandoenlijkheid niet baas kon; een gebrek dat Goethe als dé kwaal der romantische geestesgesteldheid heeft verklaard. Want ideaal is niet de gevoelige dichter alléén, maar de harmonische mens, de dichter én denker, wiens geest de stemmingen weet te breidelen. En juist het besef dezer stoornis in de goede verhouding tussen geest en gemoed is de bron geweest van zoveel romantische weemoed. De brief, die Haverschmidt aan Janus van Wessem schreef en waarin hij klaagt over zijn lusteloosheid, zijn plantenbestaan, zijn „grammietigheid", zijn gedroom en gemijmer, wijst, wil 't ons voorkomen, op gebrek aan werkkracht, op een neiging tot lome rust, op een zich gedoemd-voelen tot indolentie. Dit gedroom en gepieker ging gepaard met het idee-fixe van zijn verloren jeugdgeluk. Haverschmidt heeft de zegen van de arbeid gekend, maar hij heeft zijn leed als een onheelbare wonde tot het eind van zijn leven

[1]) Dr. Johs Dyserinck: Fr. Haverschmidt, p. 63.

moeten dragen. In een preek tot zijn Schiedamse gemeente uit het jaar 1880, — 'n jaar waarin hij blijkbaar voortdurend peinst over zijn tragisch lot —, waarschuwt hij zijn toehoorders voor de gevolgen van het weemoedig gepeins en het vruchteloos terugverlangen naar de voorbije tijden van geluk. Het is duidelijk dat hij zijn eigen zielsproces betrekt in zijn algemene beschouwingen voor de gemeente. „Vergeet het goede niet, dat God U schonk, — er is ook op dit punt een staren naar en hangen aan „Wat achter ons ligt", waartegen wij elkaar, met den apostel moeten waarschuwen. En dit zeggende, doel ik op dien weemoed, die de oorzaak wil worden van zwaarmoedigheid, dien weemoed, waarvan teergevoelige en daarbij zelfzuchtige zielen, terwijl zij zich van een schoon verleden niet kunnen noch willen losmaken, het slachtoffer dreigen te worden. Gij kent dat euvel zeker. Beminnelijk schijnbaar, aanlokkelijk bij al het leed dat het ons veroorzaakt, en in 't einde doodelijk voor alle zedelijke kracht. Het doet ons hunkeren naar vervlogen dagen, als de Israëlieten naar Egypte's vleeschpotten, en het geeft aan wat onherroepelijk is een verleidelijke bekoorlijkheid, die het in werkelijkheid niet had, doch die in elk geval slechts strekt om onzen onwil over het heden te verdubbelen. Dat heden, misschien niet minder schoon dan wat voorbij is, en ook al ware dat niet zoo, het héden, en dus datgene wat voor 't oogenblik de meeste aanspraak mag maken op onze aandacht en onze waardeering, wordt er het voorwerp door van onze minachting. Rampzalige bestaan, en waardoor wij ons zeker wel het minst van alles een gelukkige toekomst waarborgen! Mijn vrienden — laat ons verstandig zijn en ernstig. Een dankbare blik naar wat voorbij is en naar wie henengingen, maar, zoodra wij voelen dat de herinnering ons belemmeren en verlammen zou, „vergeten wat achter ons ligt". Onze levenden mogen het niet ontgelden voor de dooden, onze plichten niet, zelfs niet onze schoonste droomen, en, indien het voor ons hart pleit aandoenlijk te zijn, in deze wereld komt het er voor ons en de onzen in de eerste plaats op aan, dat wij sterk zijn en bereid voor de taak die ons wordt opgelegd." Stage arbeid erkent hij als de meest doeltreffende therapie tegen het euvel dat hier in alle scherpte en eenvoud beschreven is. „Niets" zegt hij in dezelfde moralisatie, „wat zoete, verslappende, of ook treurige, maar evenzeer ontzenuwende mijmerij meer in de hand werkt, dan ledigheid, dan gemis aan degelijken, nuttigen arbeid." Maar het wijze inzicht dat onthechting, soberheid en arbeid — zij 't ook gedwongen — de geestelijke veerkracht stalen, zei de wijze predikant van 1880, meer dan de jonge leraar van 1860, wie de herinneringen aan de genoten vreugde van de academietijd niet uit 't hoofd wilden. Hoezeer de neiging om het verleden te prijzen hem in het bloed zat, blijkt wel hieruit dat hij in datzelfde jaar 1880 toch nog met een zekere weemoedige genegenheid spreekt over de Foudgumse jaren. Het gebrekkige schoon dier jaren krijgt op afstand gezien een vroeger te weinig gewaardeerde bekoring en hij zegt, dat hij naar sommige uren en gezichten, die hij te Foudgum zag nog wel eens kan terugverlangen. Nienke, de oude gedienstige, de oude

schoolmeester, en zijn hondje, Snuif geheten, het kerkje met het tufstenen torentje en zijn schamel moestuintje komen nu als vriendelijke figuren weer in zijn herinnering terug en hij wil al de miserie vergeten van de jaren, die in werkelijkheid een grote kwelling voor hem betekend hadden. De vergenoegdheid met zijn lot en de vrede des gemoeds wonen in het stille huis des rechtvaardigen. Hij zelf voelt zich een van 't ene verlangen naar het andere voortgedrevene: „altijd te moeten haken naar het schijnbaar betere, daarvoor het heden prijs te geven, en straks als men dat betere heeft, weer wat anders te willen (ach, sommigen komen er in hun verbijstering toe, om het oude terug te wenschen, alsof ooit wat verleden is weer heden kan worden!)", altijd onderworpen te moeten zijn aan die eeuwige onbestendigheid en ongedurigheid is hem een kwelling, die hij geen kans ziet te overwinnen en van zich af te schudden. Bestendig was in Haverschmidt dat heimwee, maar in 1860 was de vlam daarvan feller en verterender. Het opgeven van zijn verzameling beestjes is een symbolische aanwijzing, dat zijn Windekindjaren voorgoed voorbij waren. Het spel van Andersen en zijn feeën is niet meer toereikend. De „Heimatlose", de wandelende Ahasverus, zal zijn tocht beginnen, hunkerend naar rust en vrede. Hij ziet zich zijn jeugd ontglippen en de kinderspelen en jongelingsdromen ziet hij als afgeplukte bloemen wegdrijven op de stroom des levens. Hoe anders had hij 't zich voorgesteld: „toen ik, in mijn grootvaders pastorie, den wensch in mij voelde oprijzen om (evenals zeker wel een twaalftal uit mijn moeders geslacht, van twee en een halve eeuw her) predikant te worden, droomde ik mij een landelijk lustoord, waar een niet al te grote kudde, eendrachtig om haar herder geschaard zich met hem verkwikken zou aan gedachten van liefde en blijdschap. Dit jongensideaal is nooit verwezenlijkt". Zo verhaalt hij in een droefgeestig overzicht van zijn leven in 1889 bij de „Gedachtenis van vijf en twintig jarigen dienst te Schiedam". De illusie was op de „kale kleiterp" zoals hij zelf Foudgum noemt, reeds wreed verstoord. De werkelijkheid was er en in een meewarig poëtisch opstel betreurt hij het verlies, wanneer hij op 24 Januari 1861 in het naburige Holwerd op een vergadering van het „Nut" een lezing houdt, die men een kort begrijp van Van Eeden's Kleine Johannes zou kunnen noemen. Op zijn manier bezingt hij de overgang van het dromenland der jeugd naar het land der „Alledaagsche Werkelijkheid". Ontroerd verhaalt hij van het land zijner kindse dromen: „Daar zijn geen slooten maar heldere meiren, in wier donkerblauwe diepten men neer kan zien tot op den bodem. En op dien bodem — daar glinsteren de marmerwitte paleizen van langverzonken steden en om de gouden torens der tempels daar beneden zwemmen zilveren vissen — zooals hier de kraaien om de kerken vliegen. In het land mijner jeugd daar zijn meer bloemen dan hier grassprietjes en in iedere bloem woont een koningsdochter, ja in iedere dauwdruppel op elke bloem schuilt een schoone princes. Daar hebben alle dieren zoowel als de menschen een ziel, ja de wormpjes en de kevers en de kapellen hebben zelfs een ziel, en een fraaie

ziel ook. Maar de ziel van de menschen daar is nog fraaier en schooner. Booze menschen zijn daar niet. Wel zijn er spoken die bij avond en duivels die zelfs des daags in de eenzaamheid rondsluipen — maar zij zijn onmachtig om kwaad te doen, want vriendelijke engelen houden des nachts de wacht bij de legerstede der sluimerenden en bij dag, ja altijd, zweeft schooner dan deze zon over de bewoners van dat land een moederoog. En daar is niets dat beter bewaakt en meer geruststelt dan een moederoog. — O, het is daar zoo schoon, in mijn Vaderland! In het verschiet daar glanzen gouden bergen en tegen de bergen hangen luchtkastelen groen als smaragd; uit de binnenste zalen dier burgten stroomen teedere en toch vaak wilde liederen voort, liederen der ridderlijke minne; en uit de spitse boogramen zien lachende jonkvrouwen naar omlaag!" En men vroeg de jongeling waarom hij uit dit lieve land van kinderspelen en jongelingsdromen is weggegaan. En hij antwoordde:

„Hoe goed en hoe schoon het daar ook zijn mocht, ik wilde meer, ik wilde hooger genieten. Ik vond in mijn land geen vrede. Zoo maakte ik mij dan op naar het land der Idealen. Want daar, zoo zeide men mij, was vrede en geluk te vinden en langs den weg der Wetenschap kon ik dat gezegend oord bereiken . . ." „Maar die tocht is zeer moeilijk. De reiziger dwaalde heel vaak af." „Wat doornenbosschen van Twijfel en Strijd heb ik moeten doorworstelen. Soms zag ik mij genoodzaakt van alle licht verstoken te vertoeven in de schier ondoordringbare wildernis der Onzekerheid en des Ongeloofs, terwijl naast mij en rondom mij de kolken van het moeras der vertwijfeling haar kaken opensperden". De samenhang tussen de romantische weemoed en het mysterie des levens spreekt hier wel duidelijk.

Tot zijn behoud werd hij echter dikwijls vriendelijk geleid door de Hoop, de Vriendschap en de Liefde. En zo kwam de jonge zwerver in het land der „Alledaagsche Werkelijkheid". Die werkelijkheid is mooi in het licht der zon. Maar diezelfde zon is onwillekeurig een vloek voor het land, dat zij zo mildelijk zegent. De zon is dat Goddelijk Wezen, dat het heelal beheerst. Maar de bewoners van het land der „Alledaagsche Werkelijkheid" doen niets anders dan twistgesprekken voeren over het wezen van de zon en dat maakt het verblijf aldaar zo onbehaaglijk. De godsdienstige twisten bederven alle vrede en geluk.

De allegorische figuren van de Kleine Johannes komen ons hier allen voor de geest, ja, zou men haast niet zeggen dat Van Eeden zijn werk naar het schema van deze voordracht van Haverschmidt gecomponeerd heeft?

Volgens Haverschmidt's sprookjesverhaal was de eerste confrontatie met de werkelijkheid dus op een teleurstelling uitgelopen. 't Is tekenend voor hem dat hij, met voorbijzien van andere oorzaken, eenzijdig aan de religieuze tegenstellingen de schuld geeft van zijn onbehagelijke gevoelens in 't land der werkelijkheid. Zijn onvrede vond zijn verklaring dus niet in de eerste plaats aan de armtierigheid van Foudgum. Het theologisch

krakeel der buitenwereld vergalde zijn leven. Maar stellig ook de eigen inwendige strijd en het vizioen van een toekomst, die kwalijk anders dan vervuld zou zijn van conflicten.

V

DEN HELDER

7 December 1862 verliet Haverschmidt Foudgum en 27 December van hetzelfde jaar is hij beroepen te Den Helder. Voor ieder ander zou deze verplaatsing een verlossing betekend hebben uit een driejarige ballingschap of strafkolonie. Maar weer is Haverschmidt niet enthousiast en weer gaat hij naar zijn nieuwe standplaats met gemengde gevoelens. Wat woonplaats en maatschappelijke positie betreft zou hij vooruitgaan, maar anderzijds plaagt hem weer het afscheid van de kleine wereld van eenvoudige mensen en dingen, die hem lief waren geworden en ziet hij schuw en wantrouwend de nieuwe omgeving tegemoet.

Den Helder bood zo veel meer dan Foudgum. Er was immers vertier en marine-romantiek; er was jeugd van adelborsten en havenrumoer en bedrijvigheid; er was de zee, wier grootheid hem boeide en die hem met haar eeuwige deining en verre einders de vreugde schonk, welke zij een romantische verbeelding en gemoed vermag te geven. Hij, die zich in zijn leed, zoals hij in een zijner preken opmerkt, getroost gevoelde door de klaagliederen van Jeremia, zal in het beluisteren van de weemoedige zang der golven een zelfde bevrediging gevonden hebben. Maar zijn gevoel van machteloosheid en minderwaardigheid, dat hem tegen alles deed opzien, verzuurde ook hier zijn leven. Dyserinck, die in 1861 te Den Helder leraar van de Doopsgezinde gemeente was geworden en Haverschmidt als ambtgenoot verwelkomd had, verhaalt dat deze zich bezwaard gevoelde door de hogere eisen, waaraan hij, gezien zijn meer ontwikkeld en beschaafd gehoor, had te voldoen. Hoe benauwend hem alles was, blijkt wel hieruit, dat hij reeds vóór Pinksteren 1863 aan de Kerkeraad van Den Helder zijn ontslag wou vragen. Hij motiveerde dit plan met een beroep op zijn zwaarmoedigheid. Dyserinck en de Scriba, Bron, wisten het plan echter te verijdelen. Ze pakten Haverschmidt aan op de manier, waarop men onzelfstandige en verlegen kinderen behandelt, wanneer ze onwillig zijn. Bron dwong hem eenvoudig met een „Gij moet". De brief, die 't verzoek om ontslag bevatte, werd rigoreus verscheurd en Haverschmidt liet zich naar de preekstoel dwingen, waar hij een voortreffelijke Pinksterrede hield. [1]) Tegen een lange worsteling was hij niet bestand en hij liet zich weer de handen knevelen, zoals hij in de Drie Studentjes gezongen had. De crisis was weer voor 'n tijd voorbij. Het getuigt van mensenkennis bij Dyserinck en Bron dat ze Haverschmidt's probleem zo kordaat oplosten. Ze zorgden ervoor dat het geheim van het incident goed bewaard bleef en zo kon Haverschmidt ingeschakeld blijven in het maatschappelijk leven. Wat had hij anders moeten doen? Zou hij elders kunnen werken; en was hij

---

[1]) Johs Dyserinck: Fr. Haverschmidt, p. 66–67.

toch niet voor alles predikant? Maar het voorval bewijst hoe weinig ook de betere situatie te Den Helder aan hem veranderd had. Men vraagt zich af aan welke tormenten van geest en gemoed de wankelende Haverschmidt in deze crisis is blootgesteld geweest. Het alternatief: aanblijven met 't stilaan lucied geworden inzicht, toch niet tot rust te zullen komen òf onderduiken in een klein, nameloos burgerlijk bestaan, niet gestoord door 't rumoer van de theologische strijd, maar met 't gevoel van een vaandelvluchtige, moet hem als een wrede obsessie gepijnigd hebben. De wonde van zijn ziel, zijn zwaarmoedigheid, die wel eens dichtgroeide, maar op gezette tijden, vooral geïrriteerd door de godsdienstige moeilijkheden van zijn tijd en omgeving, weder openging, was onheelbaar. Ook op dit station zijns levens, in Den Helder bleek de hoop ijdel om zich zelf te kunnen ontlopen. Zijn weg werd steeds weer gekruist door zijn kweller. Rusteloos vluchtte hij voor hem, zoals William Wilson van Allan Poe, zoals meneer Goljadkin uit Dostojewski's Dubbelganger, of zoals de Musset, die de wereld afzwierf, hongerig naar rust en geluk:

A Pise, au pied de l'Apennin;
A Cologne, en face du Rhin;
A Nice, au penchant des vallées;
A Florence, au fond des palais;
A Brigues, dans les vieux chalets;
Au sein des Alpes désolées;

A Gène, sous les citronniers;
A Vevay, sous les verts pommiers;
Au Havre devant l'Atlantique;
A Venise, à l'affreux Lido;
Où vient sur l'herbe d'un tombeau
Mourir le pâle Adriatique

Partout où, sous ces vastes cieux
J'ai laissé mon coeur et mes yeux,
Saignant d'une éternelle plaie...

Haverschmidt maakte ook geregeld vacantie-reizen naar het buitenland; naar Zwitserland [1]), naar de Rijn of Harz, naar Parijs, België of Luxemburg om afleiding en verstrooiing te zoeken, wanneer hij het in Holland niet meer harden kon. En als hij, gebonden door zijn ambt, de grenzen niet overschrijden kon, dan zocht hij ruimer ademhaling in zijn omgeving. Naar de geest was hij dezelfde trekvogel als de Musset, zocht hij hetzelfde, wanneer men hem zag lopen op de dijk achter zijn woning om de storm te trotseren, die verfrissend om zijn broeiend hoofd woei, of wanneer hij zich verlustigde in gekleurde kwallen en zee-anemonen, welke hij gevonden had of wanneer hij zich vermeide in het pijpen der mariniers. Afleiding en afwisseling moeten hem afhouden van de gevaarlijke zelfbespiegeling, welke het besef zijner maatschappelijke machteloosheid in hem ver-

[1]) Het archief Haverschmidt bewaart een zeer uitvoerige beschrijving ener zwitserse reis met zijn vrienden.

sterkte. Hoe dwingend en onweerstaanbaar deze aanvallen van zwaarmoedigheid bij Haverschmidt waren, bewijst het feit dat zelfs het pril geluk van Haverschmidt's liefde er niet tegen bestand was. In de dagen dat hij met die ontslagplannen rondliep te Den Helder, was hij verloofd met Jacoba, Johanna, Maria Osti uit Utrecht, die hij bij gelegenheid van de bruiloft van zijn vriend Van Wessem, had leren kennen en met wie hij blijkens het huwelijkscertificaat gehuwd is op 6 Aug. 1863. Jacoba Osti schonk Haverschmidt drie kinderen, een dochter, Margo, en twee zoons, Nico en François.

Wie zich verdiept in 't leven van historische figuren, vooral wanneer het dichters zijn, kan dat nauwelijks zonder associatie van 't beeld der vrouwen, die hun leven gedeeld en in belangrijke mate gericht en bepaald hebben. En als dan, zoals Cats het zegt, van de twee gepaarde schelpen de een juist op d'ander past, dan mag men hun leven gezegend noemen.

Haverschmidt, die een uiterst gevoelig man was, heeft in de huwelijksliefde vóór alles gezocht de warme, weldadige vertrouwelijkheid, de zachte hand die zijn brandend voorhoofd koelde, de onbedwongen en onbeperkte gelegenheid tot mededeelzaamheid van de verscholen intimiteiten van zijn gemoed, een steun in de eenzaamheid, waaraan hij zo dikwijls was overgeleverd. Gegeven zijn psychische conditie zocht hij misschien in zijn echtgenote meer de milde moeder dan de vrouw. Aan zijn vriend Van Wessem vertelt hij in weemoedige herinnering dat zijn moeder „goed en vroom en gansch en al liefde en zorg was voor haar dierbaren". Dat verloren geluk heeft hij stellig willen terugvinden in zijn vrouw.

Heeft Jacoba Osti hem die gezochte tederheden geschonken; heeft ze ze hem kúnnen schenken? Was zij de geëigende om de vrouw te zijn van een zo brooshartig man, die belast met een constitutionele zwaarmoedigheid en gebukt gaande onder de veelzijdige en verterende problematiek van zijn tijd, van haar zware offers van aanpassing en hoge eisen van offerend begrijpen zou vergen?

We bekennen dat de vorming van een aanvaardbaar objectief beeld van Haverschmidt's vrouw ons veel moeite gekost heeft. De bronnen, waaruit we onze kennis konden putten waren schaars en gezien het precaire van 't onderwerp, hebben we ons telkens moeten afvragen of ze betrouwbaar waren. Want aan suggesties in positieve en negatieve richting ontbrak 't niet. We wilden echter geen genegenheid kweken voor Haverschmidt ten koste van diens vrouw. De billijkheid immers eist, dat we niet enkel vragen wat Jacoba Osti voor hem betekend heeft, maar ook wat hij voor háár is geweest.

Wat onmiddellijk treft in Haverschmidt's huwelijksleven is de teruggetrokken houding van zijn vrouw ten opzichte van zijn milieu buitenshuis. Hoezeer hij zelf in het Schiedamse openbare leven opviel als mens en als predikant — zo sterk dat zijn geest er nog voortleeft en men in huizen van vrijzinnige families zijn beeltenis nog kan vinden —, zo weinig trekt zijn vrouw de aandacht. Men sprak en spreekt nog en met de grootste

genegenheid over Haverschmidt, maar niet over zijn vrouw. Ook de beide kinderen spelen geen grote rol in de Schiedamse traditie, 't meest nog Haverschmidt's dochter Margo. Maar als we vernemen dat zijn vrouw geen deel had aan het kerkelijk leven en dat zijn zoon in dat opzicht het spoor zijner moeder volgde en evenmin de godsdienstoefeningen van zijn vader bijwoonde, dan constateren we een feit, dat des te opmerkelijker is, daar Haverschmidt in zijn preken over niets meer misbaart dan over het tekort aan saamhorigheidsgevoel in de gemeente der modernen en over het slinkend aantal getrouwen, die met hem de hachelijke strijd om de vrije vroomheid en de vrome vrijheid streden. Dat kan kwalijk anders uitgelegd worden dan dat hij bij dat wat hem zozeer ter harte ging, alleen stond en geen steun ontving van haar, wier medewerking hij wel 't meest op prijs zou gesteld hebben. Hier dus geen samengaan van man en vrouw, tussen vader en zoon, maar een naast-elkaar-leven. Men stelle zich voor wat dat moet betekend hebben voor een predikant, die zich buitenshuis omringd wist door een kleine, maar vurige groep van getrouwen. Wat de familiezieke Haverschmidt meer als een teleurstelling, als een wrange mistroostigheid moet ervaren hebben, is het gebrek aan genegenheid van zijn vrouw voor zijn ouderlijk huis, waartoe hij zich juist zo sterk aangetrokken voelde. Wij weten dat zij bijna nooit te Leeuwarden kwam en dus geen liefde toonde voor hen, die hèm 't liefst waren. Viel Mevrouw Haverschmidt bij de friese familie niet in de smaak om haar koelheid en stijfheid? Was zij van haar kant afkerig van de strenge orthodoxie van Haverschmidt's vader? Mevrouw Haverschmidt distancieerde zich aldus van haar man en zijn geestverwanten, steunde hem niet met huisbezoeken, zoals bij domineesvrouwen toch veelal gebruikelijk was. Ze leefde buiten de sfeer die haar man zo dierbaar was. In religieuze zaken smolt dus niet „ziel met ziel" noch „hart met hart tegader". Dit vrijwillig isolement van Haverschmidt's vrouw werd door zijn vrienden zo niet gelaakt, dan toch betreurd. Zij zonderde zich af, werd enigszins exclusief en verschafte buitenstaanders weinig gelegenheid van binnen te dringen binnen het domein van haar particulier leven. Uit deze neiging, — die ook bij Haverschmidt's zoon te constateren valt —, om zich te onttrekken aan de publieke belangstelling, zal 't ook wel te verklaren zijn dat 't archief-Haverschmidt te Leiden veel leemten bevat en ons betrekkelijk weinig gegevens van intieme aard ter beschikking stelt, die ons zouden kunnen inlichten aangaande het huiselijk leven van de familie en het karakter van mevrouw Haverschmidt. Dyserinck, 't meest ingewijd in de huiselijke verhoudingen van het gezin, is in zijn biografie over Haverschmidt zeer spaarzaam met mededelingen en karakteristiek van diens vrouw. Hij beperkt zich tot het gunstige oordeel dat uit enige preken van Haverschmidt zélf valt af te leiden en tot het getuigenis van Haverschmidt's dochter Margo, die als goed kind niets dan goeds van haar vader en moeder en het familieleven verteld heeft.

In een biografie over iemand als Haverschmidt, wiens geestelijk welvaren zozeer afhankelijk was van de meerdere of mindere behagelijkheid

van de omgeving, waarin hij leefde en die zo scherp luisterde naar het hart dat uit woorden en gebaren sprak, is dit zwijgen over haar, die meer dan wie ook de sfeer van zijn leven bepaalde, bevreemdend te noemen. Want wanneer Dyserinck's oordeel over Mevrouw Haverschmidt onverdeeld gunstig zou zijn geweest, zou hij stellig, ook al ter wille van de familie, welke hij frequenteerde, niet verzuimd hebben zijn éigen oordeel met genoegen uit te spreken. Nu maakt hij de indruk terwille van de hoffelijkheid en piëteit een zelfstandig oordeel onuitgesproken te hebben willen laten en wekt zodoende zijns ondanks vermoedens van minder gunstige aard. Uit onze bemoeiingen om ons een waarheidsgetrouw beeld van mevrouw Haverschmidt te vormen, is ons gebleken dat Dyserinck — „den Dys" werd hij smalend door de familie genoemd — niet in alle opzichten persona grata was bij de Haverschmidts en allerminst bij mevrouw, voor wie hij een lastige bemoeial was. En uit de correspondentie tussen Dyserinck en Haverschmidt's zoon, Frank, blijkt ons dat de verhouding tussen deze beiden correct, maar toch nog al koel en stroef was.

In een kleine studie [1]) heeft Cannegieter het tekort van onze kennis aangaande Haverschmidt's leven en de betrekkingen tot zijn vrouw gesignaleerd, zoals ook de Vletter reeds gedaan had. Hij wenst het probleem Haverschmidt behandeld te zien conform de eisen der moderne psychologie.

De aanwijzing van Cannegieter is voor ons een aansporing geweest om te Schiedam en elders ons licht op te steken, ten einde aan de eisen door hem en de Vletter gesteld, tegemoet te komen, voor zover ze met redelijkheid en billijkheid verzoenbaar zijn en liggen binnen het bereik van het mogelijke. Wij onthouden ons echter van alle geromantiseer en 't uitspreken van vermoedens, in 't bewustzijn, dat alleen kennis van alle bijkomstigheden, die op de verhouding een verklarend licht werpen, ons tot een waarachtig beeld kunnen brengen. Typeringen als „zij was een kaptein", „zij was 'n stijf mens", „ze was niet kwaad maar ze zat op de bok", „ze was niet onaardig, maar ze was de baas", wijzen stellig niet op een lieftallige meegaandheid, maar wie zegt ons dat de bazigheid en kordaatheid, hoe weinig bekoorlijk ze in een vrouwenkarakter ook mogen zijn, niet een noodzakelijkheid waren, gegeven het karakter en temperament van de man, om 't gewenste niveau der stemming in huis te handhaven? Ze kon wel eens „hard" zijn, werd ons verteld, wanneer Haverschmidt ten prooi was aan een zijner melancholische buien, maar was deze „hardheid" niet 't enige probate middel om hem uit de put te helpen en werd 't niet bewust en opzettelijk, haars ondanks misschien, aangewend? Men vertelde ons ook dat zij geestig en „leuk" kon zijn. Vond Haverschmidt, de humorist, in deze kostbare kwaliteit van zijn vrouw, niet een rijke compensatie?

---

[1]) H. G. Cannegieter: „François Haverschmidt en Piet Paaltjens" in „Op de Hoogte", Jrg. 1935, p. 58–60.

Onze nasporingen leverden ons een beeld van het karakter van Jacoba Osti, dat geheel anders was dan dat van haar man, in vele opzichten zelfs een tegenstelling daarvan betekende; hetgeen nog geen scherpe veroordeling behoeft in te houden. We hebben ons bij de beoordeling te hoeden voor een onbillijke verdeling van onze sympathie, die veelal de neiging heeft aan het affectieve type een onredelijke voorkeur te geven boven het nuchter en verstandelijk-zakelijke.

Haverschmidt was een man van zachte, beschaafde manieren, met een vriendelijke, beminnelijke glimlach en warmgulle hand, iemand, die waar hij kwam, snel de harten veroverde. Hij was wat men in de volksmond „een lieve man" noemt, iemand die zonder charmeur te willen zijn, — want hij bleef toch enigszins „deftig" en gedistancieerd —, door zijn natuurlijke aantrekkelijkheid en distinctie iedereen voor zich innam. Zijn blik, zijn gebaar, zijn stem, zijn hele verschijning spraken van een haast vrouwelijke, weke zachtaardigheid en edelmoedigheid. Men realisere zich de moeilijkheden van de vrouw, die, van een heel ander slag, met een dergelijke volksheilige voor het publiek heeft te compareren. Een harer familieleden tekende ons haar gebrek aan soepelheid en toegankelijkheid en haar hooghartigheid. Deze minder gelukkige eigenschap werd door de vriendelijke verschijning van Haverschmidt onwillekeurig te sterk geaccentueerd. En daar de verhoudingen in huize Haverschmidt geheel anders waren dan wat ze normaal zijn of dienen te zijn — de man de kloeke, de doortastende, de ordenende en besturende, de vrouw echter de receptieve, de volgzame —, werd deze averechtse toestand licht als een wederrechtelijke usurpatie, als een soort matriarchaat van Mevrouw Haverschmidt uitgelegd. Men zag de natuurlijke verhouding, zoals de oude Homerus ze in Odysseus en Penelope geschetst had en die men met een beroep op de bijbel als door-God-gewild en onwrikbaar deed gelden, verbroken. Maar wat kan een van nature kloeke vrouw anders doen dan zelf de teugels van het bewind in handen te nemen, wanneer de man van zijn, hem door de natuur opgelegd mandaat geen gebruik kan of wil maken? Haverschmidt die zich zelf goed kende, deed geen beroep op de bijbeltekst, die de huwelijksverhouding voorschrijft, om zijn recht te vindiceren en liet het beleid zijner huishouding ruimschoots aan zijn vrouw over, terwijl hij zich vergenoegde en vermaakte met de humoristische speling der natuur, die zielkundige contrasten en geslachtelijke inversies als er tussen hem en zijn vrouw bestonden, toelaat. De bedoeling van de schilderachtige uitdrukking van een van Haverschmidt's oude Schiedamse kennissen „ze was goed maar ze zat op de bok" was stellig niet alleen om de bazigheid van Mevr. Haverschmidt vast te stellen, maar ook om de onvermijdelijkheid daarvan, daar 't anders stellig huishoudelijk spaak zou zijn gelopen. Ze had immers alle kwade gevolgen te bezweren, welke uit de onpractische, onzakelijke en bespiegelende aard van haar man voortsproten; allerlei besognes op te knappen, welke eigenlijk tot het ressort van haar man behoorden. Dichters en dichterlijke mensen hebben over

't algemeen niet de naam goede financiers te zijn en bij de weinige uitzonderingen, die 't wel waren — we denken aan een goed belegger als Jacob Cats —, is men geneigd alleen daarom al aan de waarachtigheid van hun dichterschap te twijfelen. Noch Bilderdijk, noch Multatuli, noch Gezelle, die geen tien centen konden tellen, zonder er vijf te verliezen, waren berekend voor de omgang met geld en Haverschmidt die zich ook in dat opzicht niet overschatte, bracht het gouden tientje dat hij met Nutslezingen verdiende, heel trouwhartig naar zijn vrouw, aan wie het opgedragen was de eindjes aan elkaar te knopen. Hij miste alle geestdrift voor finantiële beslommeringen.

„Moeder was goed, maar ze was zo geheel anders dan vader", zo getuigde ons met een zekere weemoed en mistroostigheid Haverschmidt's dochter Margo, toen ze haar moeder verdedigde tegen misplaatste argwaan. Ze was zakelijk en nuchter, maar niet krummelig en zonder begrip voor de gesteltenis van haar man, die ook nooit verlangd zal hebben dat zijn vrouw zich meer aan hem assimileerde dan voor hem en zijn gezin oirbaar was. De tegenstellingen in beider aard leidden niet tot een schrijnende verhouding, wel vaak, zoals Haverschmidt's dochter ons verhaalde, tot een gezellig gekibbel over ieders afzonderlijke eigenschappen. Haverschmidt zelf, die steeds zijn eigen problemen in zijn preken verwerkte, heeft in een preek van 1878 voor zijn gemeente rustig en wijs over de tegenstellingen tussen man en vrouw gesproken. We twijfelen er niet aan of de situatie in zijn eigen gezin heeft hem daarbij voor de geest gestaan. „De uitersten" zegt hij „raken elkaar en men ziet in deze zonderlinge wereld nog al eens, dat God verenigt, wat sommige menschen in hun wijsheid gevonden hadden dat beter was gescheiden gebleven. Nu, als de man en de vrouw dan maar werkelijk gelooven dat God hen bij elkaar bracht, m.a.w. als zij, bij alle verschil van temperament en zoo al meer, dan maar van weerszijden eerlijk hun best doen om een goed en gelukkig geheel te vormen, dan blijkt het ten langen leste dat inderdaad een liefderijke God hen aan elkander bond, en zoodoende is het aan 't eind nog wél zoo goed, als dat zij beiden op elkander geleken als twee droppelen waters, hetgeen nog wel eens eentonig wil worden en niet juist zeer bevorderlijk pleegt te zijn voor een veelzijdige ontwikkeling". Hij is echter niet blind voor het gevaar ener te grote expansiviteit van de kant der vrouw. „Intusschen blijft het altoos een ding, niet zonder eigenaardige moeilijkheden, als de wagen van meet af niet gelijk getrokken wordt en bij name is het niet gelukkig, als de vrouw den man overtreft in beslistheid van oordeel en vastheid van wil. Hij, de man, behoeft juist niet de verreweg krachtigste te zijn, maar is hij bepaald de zwakkere, dan geeft dat een averechtsche verhouding en men zal licht zien dat wat hij nog voor goeds en edels heeft onvruchtbaar blijft voor het gezin". Neen, Haverschmidt was niet de verreweg krachtigste en in beslistheid van oordeel stellig haar mindere, maar 't deerde hem niet dat hij in huishoudelijke dingen het regentschap aan zijn vrouw moest overlaten; met zijn meer bespiegelende dan prac-

tische aard voelde hij zich bevrijd van een reeks zorgjes, die zijn vrouw beter waren toevertrouwd dan hem. In zaken van ernstiger aard, die met zijn geestelijk leven en zijn beroep samenhingen ging hij zijn eigen weg en werd hij alleen gestoord in zover hij die weg alleen moest gaan.

Men kan zich de verhouding van Haverschmidt tot zijn vrouw wel veel inniger en subtieler denken. Waarschijnlijk heeft de dichter der „Snikken en Grimlachjes", die van feeën en silphyden gedroomd had, welke zijn leven bevallig zouden omzweven, zich een andere levensgezellin voorgesteld. Van een diepere genegenheid, van een innige harmonie, van een vreedzaam voortkabbelen van twee stromen naar een zelfde doel, kan bij deze twee mensen geen sprake zijn. Maar Haverschmidt was geen man van het alles-of-niets. Als in alles was hij burger en geen absolutistisch dichter, al is het ondenkbaar dat hij de tegenstelling tussen hem en zijn vrouw niet vaak als schrijnend heeft ervaren. Maar, man van het compromis heeft hij de ver uitgestrekte grenzen zijner dromen in berustende weemoed ingekort en zich met een aanvaardbaar minimum tevreden gesteld.

Een sprookjesprinses was Haverschmidt's vrouw niet. Ze heeft stellig niet altijd minzaam beamend op haar man's dromen en gevoeligheden gereageerd. Ze kon het dwaas vinden dat hij en zijn zoon uren konden uitblijven, terwijl ze hun tijd verbeuzelden in de aanschouwing van bloemen, sprinkhanen en pissebedden. Haar nuchterheid contrasteerde sterk met zijn min of meer geëxalteerde natuurliefde en natuurverheerlijking. „Ze kunnen een uur bij een paardenmop blijven stilstaan", placht mevrouw Haverschmidt ontnuchterend op te merken. Maar dat zij een eind zou hebben gemaakt aan het onschuldig bestaan van zijn kanarievogeltjes, zoals een venijnige fabel wil, wensen we niet te geloven. Daarvoor beschikte zij over te veel bonhomie. Dat zij haar onpraktische man, die, ondanks zijn grote, vaak sombere ernst, levenslang iets jongensachtigs — in 'n dichter sterft het kind nooit helemaal — behouden had, wel eens kapittelde en kwistig was met haar veto's, kan men wel aannemen. We vonden in 't archief Haverschmidt een ondeugend rijmpje van een onbekende, dat wel tekenend is voor mevrouw's „stijfheid" maar tevens voor de betrekkelijke zelfstandigheid van Haverschmidt, die een klassieke hollandse traditie — al was hij een vurig bestrijder van het drankmisbruik — niet verloochenen wilde en de bron van Schiedams welvaart de eer gaf, die haar toekwam:

„Ik ken een man, een heel braaf man.
Die (hoe is 't mogelijk) bittren kan!
Helaas, zijn vrouw helpt nooit een handjen
Maar maakt veel liever Frans een standjen."

Maar uit niets blijkt dat de tegenstand, die Haverschmidt van de kant zijner vrouw ontmoette tegen zijn levensstijl, niet van een welwillende, genoegelijke aard was.

Behalve op de dagen dat de demon van zijn kwaal door het huis waarde,

was het in Haverschmidt's huis gezellig. „We hadden 't thuis erg prettig" verzekerde ons de dochter van Haverschmidt. En in dezelfde geest schreef zij vroeger aan Dyserinck: „De herinneringen uit mijn jeugd zijn die van vroolijkheid.Nu en dan had vader zijn sombere buien, waardoor de geheele stemming niet anders dan gedrukt kon zijn. Overigens was het in huis gezellig. Vader was echt prettig voor ons. Hij vertelde en teekende en deed gaarne, toen wij nog jong waren, groote wandelingen met ons. Als wij moe werden, droeg hij ons op zijn rug. Op die wandelingen maakte hij ons opmerkzaam op allerlei planten, vogels en insekten en meestal brachten wij een en ander mee naar huis. In zijn studeerkamer op het Oosten kweekte hij zelf de bloemekens voor eigen hof, terwijl de binnenplaats van ons huis te Schiedam rijk was aan palmen en varens." [1]) En vogels van diverse pluimage voorzagen in de muzikale behoefte. Kenschetsend voor Haverschmidt en voor de verhouding tot zijn vrouw is het volgend fragment uit Margo's brief, eveneens geciteerd door Dyserinck: „Vader was er altijd op uit anderen genoegen te doen en aardige attenties te bewijzen. Voor zich zelf had hij weinig behoeften, maar voor anderen was hij royaal. Hij kende zich zelf als onpractisch, vooral op philantropisch gebied. Gelukkig dat hij in moeder het practisch gezond verstand vond, dat hem voor overdrijving in zijn goed- en gulhartigheid bewaarde, terwijl zij met haar gelijkmatig vroolijk temperament een zeer goeden invloed op hem had en hem vaak in evenwicht hield bij de wisseling zijner opgewekte en neerslachtige stemming. Bovendien hechtte vader veel aan haar oordeel; was hij iets aan het schrijven, dan las hij haar dagelijks het geschrevene voor om daarna hare kritiek te hooren. Over 't algemeen was hij voor kritiek zeer gevoelig. Een slechte of onaardige beoordeeling maakte hem ongelukkig en veroorzaakte slapelooze nachten. Dit hing samen met zijn gebrek aan zelfvertrouwen. Een minder gunstig oordeel over zijn werk kon hem dadelijk allen moed benemen. Maar moeder was het wederom, die hem flink kon opbeuren en helpen." [2]) Er is gradatie in geluk en in tegenspoed. Men kan zich een familieleven denken als een kleine eenstemmige gemeenschap, waar de vader patriarchaal zijn merkteken legt op 't gehele gezin en waar alles leeft en ademt en sfeer heeft, overeenkomstig de geest die hij aan alles gegeven heeft. Zo kon 't in Haverschmidt's huis niet zijn. Daarvoor waren er te veel tegenstellingen. Zijn neiging tot vroomheid en haar godsdienstig indifferentisme, zijn meditatieve aard en haar zakelijke dispositie van geest, zijn besluiteloosheid en haar doortastendheid, zijn ongedurigheid en haar stevige gelijkmoedigheid veroorzaakten wisselingen in 't huiselijk klimaat, die het evenwicht niet ten goede kwamen. Maar men stelle zich die stoornissen niet te dramatsich voor. Haverschmidt was een té overgegeven man en zo vreedzaam dat wrange verhoudingen uitbleven. Wie steeds geholpen moet worden erkent in zijn

---

[1]) Dyserinck: Fr. Haverschmidt, p. 151–52.
[2]) Dyserinck: Fr .Haverschmidt, p. 153.

helper ten slotte zijn meerdere. Anderzijds had zijn vrouw voldoende begrip van haar man om haar practische meerderheid niet tot een ondraaglijk imperialisme te laten uitgroeien.

Een warme, knusse gezelligheid, die ons doet denken aan de Genestet's binnen-huisjes-poëzie, komt ons tegemoet uit een brief van Haverschmidt, geschreven tien jaar na zijn huwelijk. „Ik heb een bijzonder gelukkigen tijd tegenwoordig. Helder van hoofd, opgeruimd van geest, opgewekt tot den arbeid, ongevoelig voor duwen en spuwen, maar fijnvoelend voor elk vriendelijk woord, iederen lekkeren schotel (al is het ook maar zuurkool met spek er in), — als zonnestralen — zoo zweef ik tegenwoordig door het heelal. Nu moet ik zeggen, dat het niet alleen aan mij zelven ligt, dat ik zoo'n plezier in mijn leven heb. De omstandigheden werken mee." [1]) Haverschmidt voelde zich gelukkig met vrouw en kinderen. Het verlies van zijn zoontje Nico, die in 1869 overleed, streek als een zware slagschaduw over zijn leven. Hoe gevoelig hij reageerde op dit sterven, blijkt uit zijn voordracht „De geschiedenis van den kleinen Bob." Het volgend fragment typeert zijn zachte aard en zijn vroomheid:

„Soms in den nacht, wanneer allen in huis slapen, komt kleine Bob terug en speelt weer op zijn oude plekjes en zit weer op den schoot, waar hij het liefst op zat en laat er zich als van ouds glimlachend in slaap zingen door de stem, voor wier zachte liedjes hij het langst van alles in de wereld gehoor heeft gehad. Eerst als de zon begint te schijnen, gaat kleine Bob weer heen. En zijn moeder wordt wakker, nog met de tranen op de wangen, met de morgenbede in de ziel: Dank, God, ik heb mijn kind weergezien!" Ook wel eens over dag — terwijl daarbinnen in de borst van zijn vader het licht en de duisternis om de overhand worstelen op het oogenblik, waarin de goede machten het onderspit dreigen te delven, verschijnt kleine Bob, verheerlijkt als een bode uit die gewesten, waar geen zonde woont, waar de liefde regeert, en hij roert met zijn smettelooze wieken het voorhoofd van den moeden strijder aan en — ziet: diens zedelijke krachten herleven, de nevels wijken — ijdelheid, booze lust, wereldzin vlieden voor den glans des hemels. — De verzoeking is doorstaan. De heilige geest is overwinnaar gebleven.

O Gij zalige kleine, blijf lang nog de troost van uw moeder, uw vader's beschermengel, tot dat ook zij heengaan van deze wereld en komen waar gij zijt." [2])

Hoe gehecht Haverschmidt was aan zijn huiselijke omgeving blijkt ook uit een reisverhaal, dat hij voordroeg voor de vereniging „Paulus" te Schiedam. Hij is in Parijs geweest, maar al gauw werd 't de rusteloze te machtig. Hij moet naar huis: „en ik kan u zeggen dat ik mij niet weer recht gelukkig gevoelde, voordat ik ze weer om mij heen had, die mij van alle harten in de wijde wereld het liefste waren en hadden." Evenzo ging

---

[1]) Dyserinck: p. 153.
[2]) Dyserinck: p. 159–160.

het hem vijf jaar later te Wiesbaden. Ook daar hield hij het niet uit. Hij vond 't niet altijd prettig te Schiedam tussen de brandewijn en de kinderdrukte, in een huis in een achterstraat met het uitzicht op een oud oliepakhuis. „Maar we zijn als een sijsje", zegt hij. „Wanneer ik het deurtje van zijn kooi openzet, dan vliegt het de kooi uit, maar al spoedig zit het weer achter de tralies voor het zaadbakje." [1]) 't Gedweeë sijsje achter de spijltjes voor het zaadbakje! Geen vergelijking kan plastischer de overgave van 't romantisch verlangen van die tijd aan de dwang der onweerstaanbare werkelijkheid uitdrukken. Wat kwetteren wanneer de zon in 't kooitje schijnt, maar meestentijds dik zitten op zijn stokje en onbewust mieren over de weidse vrijheid in bossen en velden onder een ruime hemel.... Onze tijd zou wellicht een andere formule of een ander symbool aanwenden om de scheiding tussen waarheid en droom uit te drukken, het beeld van Haverschmidt, passend in het kader van de „poésie du foyer" is welsprekend genoeg. Geen tragisch worstelen om in 't conflict tussen verlangen en werkelijkheid de zege te bevechten voor 't eerste, maar een geresigneerd aanvaarden van 't goddelijk bestel op deze aarde. Haverschmidt nam zijn relatief groot geluk ook in 't huiselijke dankbaar aan.

Uit niets blijkt misschien beter wat Jacoba Osti voor hem betekend heeft dan de grote droefheid om haar dood in 1891, ook al trekken wij het een en ander af in verband met het feit dat de menselijke neiging om overledenen te idealiseren, bij Haverschmidt zeer sterk was. Brieven aan zijn vrienden en verschillende preken overtuigen ons van de oprechte smart om haar verlies.

Het sterven van zijn vrouw dreef Haverschmidt diep de eenzaamheid in. Hij voelde zich staan aan de ingang van een donkere vallei. „Ik heb nog maar de eerste schreden gezet op den eenzamen weg. Ik zal nog heel wat moeten ervaren, zwaar en bang. En zoo heb ik ook nog nauwelijke iets gezien van het licht, dat in de duisternis valt, het licht van boven. Dàt is Gods vertroosting, dat is de kracht die van den Vader uitgaat en van haar alléén mogen wij hopen, dat zij op den duur en immer steviger steunen en sterken zal." Haverschmidt's dochter vertelde ons dat de depressies na haar dood ernstiger en frequenter werden. Over zijn preken hangt de donkere, grauwe toon van Willem van Haren's: „Het Menschelijk Leven", door hem voortdurend geciteerd. De dood van zijn vrouw was voor hem een ruïne, het begin van de grote verbijstering en ontreddering, die zijn laatste reserve aan geestkracht verbruikte.

Aan Haverschmidt's verblijf te Den Helder is verbonden het verhaal van zijn vermoede collaboratie bij het tot stand komen van het befaamde Oera-Linda-Boek, een filologische falsificatie in grote stijl. Talloze geschriften zijn naar aanleiding van deze geruchtmakende affaire verschenen en men vraagt zich af of het laatste woord over deze wel zeer

[1]) Voordracht te vinden in Archief Haverschmidt.

gecompliceerde puzzle geschreven is. Hoeveel kostbare uren, hoeveel afmattende energie is er verbruikt, hoeveel kwellingen heeft het combinerend brein doorstaan, terwille van de geheimzinnige deugniet, die talloze vernuften om de tuin heeft geleid?

Het Oera-Linda-Boek is een reuzekluif geweest voor een hele reeks van knappe koppen, friese en andere. Taaie volharding en scherpzinnigheid hebben niet afgelaten om deze kluif van zijn laatste vezels te ontdoen. Verschillende geleerden staan voor schut in de historie der filologie, omdat ze argeloos in de strikken gevallen zijn van de sluwe vos, die ook o.i. geen andere kan geweest zijn dan Haverschmidt's vriend Eelco Verwijs, de sluwe Reinaert, die zich „binnen sine hagedochte" hield en talloze Bruuns, Tibeerts en Cuwaerts door zijn listen heeft verschalkt. Men vraagt zich af hoe het mogelijk is geweest, dat al die linguistische onzin voor echt werd aangezien na L. Ten Kate's taalkundige verlichtingsarbeid; na de bedrijvigheid van Bopp; een halve eeuw na de verschijning van J. Grimm's „Deutsche Grammatik"; in dezelfde tijd dat de ster van Kern aan de gezuiverde hemel der linguistiek te pralen stond. Moet die groteske bedotterij — de schat van Kriekepitte — toegeschreven worden aan de onkunde der klassieke filologen, die geen notie hadden van de Germaanse filologie en die, in 't spoor van 't orakel Cobet de „Nova Etymologiarum ars" onkunde noemden?

Het aandeel van François Haverschmidt in de redactie van deze gefingeerde Kroniek van de familie Over de Linden, achten we zeer gering, maar dat hij, vriend en studiegenoot van Verwijs, parodist als deze en stellig ook afkerig van het friese chauvinisme van die tijd, niet in een of ander opzicht medeplichtig zou zijn geweest bij de totstandkoming van het geschrift, laat zich niet denken.

't Zou echter de compositie van deze studie ten zeerste schaden, wanneer wij hier de hele dialectiek en problematiek over het ontstaan van 't Oera-Linda-Boek de revue lieten passeren. [1])

---

[1]) Het Oera-Linda-Boek-probleem is weer opnieuw samenvattend aan de orde gesteld in Gerben Colmjon's boek: De Nederlandse Letteren in de negentiende eeuw, A'dam 1953, p. 215 e.v. Deze beschouwingen sluiten aan bij de stelling van Dr. M. de Jong: Het geheim van het Oera-Linda-Boek, Bolsward 1927, 'n boeiende, wetenschappelijke schelmenroman. Van groot belang achten wij ook de mededeling van Mevrouw J. Sterck-Proot, die verhaalt dat haar man in Meran Eelco Verwijs ontmoette, die het blijkbaar niet gevaarlijk vond de jonge Sterck duidelijk te laten merken, dat hij — Verwijs — de vervaardiger was van het Oera-Linda-Boek. (Jaarboek van de My. der Ned. Letterk. te Leiden 1940–41, p. 49.

VI

DE MODERNE PREDIKANT

„Die Augenblicke, in denen eine alte Zeitform zerbricht und eine neu aufsteigt, sind die dramatischen und tragischen der Geschichte". [1])

Abraham Kuenen, Haverschmidt's vereerde meester heeft eens in een apologetisch verweer tegenover zijn tegenstanders de woorden gebruikt: „De wateren der zee kunnen de vlek niet wegspoelen, die aan de geboorte van het Protestantisme kleeft. Laat het zich aanstellen als een bindende en onveranderlijke autoriteit, het dankt niettemin zijn ontstaan aan eene daad van verzet, het is en blijft een kind der vrijheid en daarom tot hare handhaving geroepen". [2]) Vrijheid betekent hier: de macht om tijdelijk aanvaarde leerstellingen te herroepen en te vervangen door andere, die een aanpassing betekenen aan de nieuw verworven inzichten van weten schap en kritiek. De Hervorming openbaarde inderdaad van haar begin af een verscheidenheid van geloofsopvatting, die, voortgekomen uit de vrijheid van subjectieve interpretatie van de Bijbel, kenmerkend zou blijven voor haar verdere bewogen historie. Gommer en Armijn, die „te hoof dongen om het waar geloof", doopsgezinden en libertijnen vormden tegenstellingen, die in de loop der eeuwen nog met nieuwe schakeringen uitgebreid zouden worden. De Staat had volgens de beginselen van Calvijn en de synodale kerkordening geen „jus in sacra" en de synode zelf stuitte bij haar streven naar uniformiteit van leer bij de dissenters steeds op hun beroep van persoonlijke vrijheid ener eigen godsdienstige overtuiging, hoogste verworvenheid en schibboleth van het Protestantisme. Daaruit ontstond een gezegende verdraagzaamheid en een voor ons land zo typische tolerantie — door Bilderdijk, Groen en Da Costa later als een gruwelijkheid verwenst — waardoor Holland en meer bijzonder Amsterdam een wijkplaats en cosmopolitisch centrum kon worden voor een rijk geschakeerde vrij-geesterij en een schier eindeloos aantal nieuwe ideologieën zijn geestelijk erf konden binnendringen. Holland werd het land „où tout est permis" zoals Bossuet wrevelig opmerkte.

Ook de geloofscrisis van de jaren tussen 1830 en 1870 getuigt dat ons volk te ernstig en te wijs was om niet op dramatische wijze betrokken te worden in de wisseling van wereldbeschouwingen en waardeverschuivingen, die zo diep in 't leven ingrijpen als de godsdienst. Theologie was toen Nederlands geliefdste wetenschap en waar ter wereld ontstond een literatuur zo doordrenkt van theologische denkbeelden als de onze in deze jaren. Zelfs het liberaal-literair tijdschrift „De Gids" was vervuld van de

---

[1]) Fritz Strich: Deutsche Klassik und Romantik, München 1924, p. 395

[2]) A. Kuenen: Het Goed Recht der Modernen, Leiden 1866, p. 41.

religieuze problematiek van zijn tijd. Potgieter verklaarde dat niets wat volk en kerk aanging, hem koel liet [1]). Uit de bekommerdheid om de goede religie ontstond een eindeloze stroom predikantenpoëzie met een sterke didactische en moraliserende inslag; konden romans gedijen als Drost's „Hermingard van de Eikenterpen" en „De Pestilentie te Katwijk" en „Het Huis Lauernesse" van Bosboom Toussaint. Het boeiendste — zij het rhetorische — fragment in het werk der laatste tekent een sterfbed, waarbij de tegenstelling tussen rooms en onrooms, een navrant hoogtepunt bereikt. Het bleke, van smart verwrongen gelaat der stervende vrouw Reinierz, het leed der naar liefde en rust smachtende verworpen Ottelijne, de meedogenloze hardheid van de ijverende Aernoud, vertolken een grote zorg om het heilige, dat door de aanvaarding of afwijzing van een bepaalde confessie, bedreigd wordt. De schrijfster begreep de draagwijdte van het conflict en de pijnen van de twijfel des te beter, wijl de beleving van dezelfde strijd in eigen tijd, haar inzicht in de geestesworsteling van de 16e eeuw verscherpt had. Het dagboek van de overgevoelige, irenische Willem de Clercq getuigt van een gevoel van weemoedige ontgoocheling, veroorzaakt door de hardheid van de strijd, zoals die in zijn tijd gestreden werd. „Exclusivisme is wel de ziekte der eeuw"... „de droom der liefde vloeit zoo traag" [2]). Bij de zacht- en grootmoedigsten openbaart zich een edel heimwee naar toenadering, naar universele communie van alle godsdienstige zielen; de nog steeds onverwezenlijkte droom van Leibniz en Bossuet, van Lavater en Novalis, van Newman en de Oxfordbeweging.

Het omstreeks het midden der 19e eeuw opkomend modernisme bewees nog duidelijker hoezeer de geesten verstrooid waren en hoe de religieuze collectiviteit zich steeds meer oploste in een individualisme, dat het kenmerk was der 19e eeuwse romantiek. Het teloorgaan der gebondenheid was algemeen Europees en ook ons land geraakte steeds meer in de romantische mist. Men stak af naar de diepte van het eigen-ik, dat naar Schleiermacher's woord in eigen stijl de mensheid te representeren had; men verliet de kust, maar midden op de „brede wateren" overviel de van alle positief geloof losgeslagenen een immens gevoel van machteloosheid tegenover het oneindige raadsel des levens, dat als een onoverklimbare berg oprees. De romantische mens had zich zelf het mandaat opgelegd zijn eigen geheim op 't spoor te komen. [3]) Maar hoe? Een elegische of weerbarstige toon beheerst voor een groot deel de literatuur der talloze zoekers. Tennyson klaagt bij monde van King Arthur: „all my mind is clouded with a doubt", Multatuli's „Gebed van den Onwetende" — volgens Vosmaer „een afscheidskreet van het geloof" — is een spasmodische uitdrukking van de behoefte aan helderheid en geestelijk evenwicht. De

[1]) Ger. Brom: De dominee in de Literatuur, p. 15.

[2]) Willem De Clercq naar zijn Dagboek door A. Pierson. Tweede druk, Haarlem 1889, p. 193.

[3]) Fritz Strich: Deutsche Klassik und Romantik ,München 1924, p. 31.

Musset sommeert God in zijn „L'Espoir en Dieu", als een revolterende titan zich door het gebroken gewelf des hemels te vertonen:

Brise cette voûte profonde
Qui couvre la création
Soulève les voiles du monde
Et montre toi, Dieu juste et bon.

De storm, welke er vaart door de verzen van Musset, die als een gevangene staat te wrikken aan de spijlen zijner gevangenis, is aangrijpender dan de druilerige atmosfeer van de verzen van De Genestet, die in raadselen rondwaart over de aarde, maar in weemoedige berusting tot vrede met zich zelf tracht te komen:

Ik geef mij over
Met blind geloof
Aan U, de Vader
Wien niets me ontroof.

Men heeft in de romantiek twee typen van heimwee-vervulden willen onderscheiden: „Der eine ist der titanische Mensch, der die Grenze seines Menschentums gegen die Gottheit nicht erträgt und sie zerbrechen musz im Kampf mit Gott. Der ander aber, dessen Sehnsucht sich ohne Kampf zu seinen Gott, wie er auch heiszen mag, erhebt" [1]). De Musset en Multatuli vertegenwoordigen ten onzent het eerste type, De Genestet en Haverschmidt, figuren van ongeveer gelijke aard, vertegenwoordigen de tweede soort. De laatsten geloven nog aan een goede Vader, die in liefde en gerechtigheid de wereld bestuurt; ze zien nog op de brede wateren, in het nachtelijk duister de lichtende gestalte van de Christus als in wit gewaad over de golven schrijden, maar hun geloof is niet meer dat hunner vaderen. Geen gezag meer van buiten, maar de innerlijke ervaring is hun maatstaf. Ze ervaren echter het prijsgeven der oude waarden en het afscheid van het voorvaderlijk geloof met een schrijnende weemoed. Haverschmidt en zo vele anderen schipperden radeloos tussen oud en nieuw. De stemming, waarin de velen op de kentering der tijden verkeerden, wordt wel het best getekend door Huet in zijn „*Brieven over de Bijbel*".

Machteld, die de gevoeliger plek van Huet's geestelijke constitutie belichaamt, klaagt haar nood aan Reinout: „Ziet ge, Reinout, juist om dat geloof heb ik den laatsten tijd veel geleden en veel verdriet gehad. Geen heftig verdriet... maar een soort van mistroostig verdriet, een toenemend gebrek aan levenslust, een inwendige dorheid en somberheid.... De reden is, dat ik wel geloof heb, maar geen vast geloof, en zelf niet weet wat ik geloof en wat niet" [2]). Schaepman, die de blasphemische konsekwenties van De Musset logischer en waarachtiger vond dan de stille verdrietigheid van De Genestet [3]), vergat dat ook dit tammere verdriet

[1]) Fritz Strich, p. 75.

[2]) Busken Huet: Brieven over de Bijbel, Haarlem 1863, p. 3.

[3]) Dr. H. J. A. M. Schaepman: Menschen en Boeken, eerste reeks, 2e druk, Utrecht, 1896 p. 134–136.

langzaam maar zeker de gemoederen uitholde en als een geestelijke tering werkte. Pierson, die toevallig evenals Schaepman, de religieuze kommer van De Genestet met die van De Musset vergelijkt en zelf de crisis doorstaan moest en daarom bijzonder ontvankelijk was voor de waarneming van de innerlijke conflicten van zijn tijd, ziet de nuance tussen de beide dichters, waarop Schaepman het oog had, dan ook over het hoofd en stelde de problematiek van beide dichters op één lijn. Toen De Genestet naar aanleiding van de tijd van overgang, weemoedig verzuchtte: „Ik wou dat hij overging", was dat een „cri de coeur", die voor het gevoel van Pierson even waarachtig was en even diep uit zijn innerlijk opsteeg als bij De Musset, die gekweld door de problemen van zijn tijd, als de oud-Griekse natuurkinderen kommerloos zijn dagen wou slijten, maar wiens droom gestoord werd door de erfelijke belasting van het Christendom:

> Quand Horace, Lucrèce et le vieil Epicure,
> assis à mes côtés, m'appelleraient heureux,
> Et quand ces grands amants de l'antique nature
> Méchanteraient la joie et le mépris des dieux,
> Je leur dirais à tous: „Quoique nous puissions faire,
> Je souffre, il est trop tard, le monde s'est fait vieux.
> Une immense espérance a traversé la terre;
> Malgré nous vers le ciel il faut lever les yeux".

De inperking des levens binnen de grenzen der schone onbevangenheid was de romanticus niet gegeven. Evenmin als De Musset vermocht Hölderlin zich te vergenoegen met de gesloten vorm der Grieken. Apollo's pijl had hem geraakt en hij verzonk in de dyonisische nacht. Dit onvermogen tot synthese en harmonie stemde Goethe en Platen wrevelig ten opzichte van de romantiek.

Voor Pierson was de parallel tussen De Genestet en De Musset zo volkomen dat hij naar aanleiding van de beide dichters opmerkt: „Zoo iemand, dan is hij (De Genestet) de dichter geweest van een tijdvak van overgang, evengoed als Alfred de Musset het in Frankrijk is geweest. Beide waren doorvoed van een geloof, waarvan zij den positieven inhoud niet meer ongeschonden bewaard hadden; beide zochten een kristelijk gevoel te redden, dat door geene historisch-gegevene kristelijke voorstellingen meer gedragen werd; beide lagen nog met tranen van liefde en aanbidding aan de voeten van den Godmensch, die, als zij opzagen met de oogen van hun verstand, tot de evenredigheden van een Joodsch leeraar was verbleekt. Het Oneindige en Volstrekte kwelde nog het gemoed der beide dichters op een wijze die bewees, hoe weinig zij er aan gestorven waren" [1]).

Wat de overgang van Pierson, die meende ter wille van de eerlijkheid ook de laatste konsekwentie te moeten aanvaarden, voor hem zelf betekende, wordt ons duidelijk uit de weemoedige woorden, die hij uitsprak toen hij — na wie weet hoeveel innerlijke strijd — alle banden met de kerk

[1]) A. Pierson, Intimis 1873, p. 366–67.

verbrak: . . . „in Godsnaam, hoe bij de scheiding onze harten bloeden, onze zielen ook schreien mogen, laat ze uit elkaar gaan, laat ze niet meer wonen onder dezelfde tenten – ; aan de ene zijde de oude kerk met haar geloofsbelijdenis; aan de ander de nieuwe maatschappelijke samenleving met hare katholiciteit van menschenliefde, van aspiratie naar het Ideaal van menschelijke vooruitgang". Wie Pierson kent weet dat deze woorden een tragische belijdenis betekenen op het hoogtepunt van zijn levensdrama.

Wat Pierson deerde, deerde De Genestet, Haverschmidt en zovele anderen, levende tussen twee werelden, staande voor hetzelfde Entweder-Oder. De positieve leerstelligheid van het Christendom lieten zij als verouderd en niet bestand tegen kritiek en wetenschap varen, maar bleven toch een kristelijk sentiment dragen, al vond dat geen steun meer in een leer. Huet schreef zijn „Brieven over de Bijbel" om zich zelf en anderen te bemoedigen bij het doorstaan der pijn, die de crisis in het geestesleven begeleidde. Zijn befaamde „légèreté d'esprit" liet ook Huet in de steek, toen het ging om het wezenlijkste der problemen.

Wat de moderne predikanten omstreeks 1860 nog bemoedigde was de toekomst. Huet hielp zich over de zwarigheden van de overgang heen met de gedachte, dat er iets nieuws en groots aan het groeien was: het ontwaken der mensheid uit de dogmatische slaap. Hij vond de meest beperkte zekerheid, verworven door ervaring en onderzoek beter dan honderd dingen aan te nemen op gezag van anderen, en begroette de nieuwe tijd met geestdrift. Het was een nieuwe hervorming, die het gebrekkig initiatief van Luther en Calvijn completeerde. Na eeuwen van duisternis verscheen eindelijk de dageraad van een nieuwe tijd glorieus aan de kim: „Waarlijk ik geloof dat wij in het godsdienstige schone dagen beleven: een nieuwe hervormingstijd. Onder veel strijd en tegenspraak wordt van alle kanten veel en vriendelijk licht ontstoken. Stond het vrij de anderen te rekenen naar mij zelven, dan zijn er sedert Luther en Calvijn aan de Christenen niet zoo vele schoone en overvloedige gelegenheden aangeboden om zich zelven rekenschap te geven van hun geloof als juist in deze dagen" [1]). Ook Pierson genoot op voorhand van het nieuwe licht, dat de zon van de nieuwe tijd weldadig over de mensheid zou uitstorten. De traagheid, die het geduld der lichtzoekers op de proef zou stellen, vond haar historische analogie in de eerste grote Reformatie en haar rechtvaardiging in de grootheid van het verschijnsel: „De Hervorming is niet opeens doorgebroken. Wel twee honderd jaar heeft de dragt geduurd. Zoo ook is er een nieuwe hervorming aan 't beginnen. Wij zijn aan de allereerste en flauwe morgenschemering. In onzen tijd zal zij niet tot stand komen, wij zullen eenvoudig verketterd, door de vroomsten en besten verworpen, met de Dageraad gelijk gesteld worden, wij zullen mogelijkheid op mogelijkheid ondervinden, maar — l'avenir est à nous" [2]).

---

[1]) Brieven over de Bijbel, p. 11.

[2]) Gec. door Boersema, Allard Pierson, p. 92.

Zoals Heine in de filosofische revolutie van Kant niets anders zag „wie die letzte Konsequenz des Protestantismus" [1]), zo zagen de moderne theologen in hun richting het opschieten van het zaad door de oude hervormers uitgestrooid, een voorstelling die Groen's ergernis wekte [2]) en die Abraham Kuyper een vergrijp aan de historie noemde. Baur beschouwde zich in Duitsland als de voortzetter van 't werk der eerste reformatoren; Scholten en Kuenen [3]) deden zo ten onzent. In het groeiproces der religie waren Luther en Calvijn een begin geweest, dat voortgezet moest worden en waarvan de afsluiting niet kon worden bepaald, maar waarvan zij een nieuw en noodzakelijk tussenstadium vertegenwoordigen. Het principe der Lutherse subjectiviteit en autonomie des geestes bleef als een zuurdesem werken en de moderne theologen dragen de trekken van hun eerste vader op het gelaat.

De onbetwiste leiders van het moderne godsdienstige denken waren Opzoomer en Jan Hendrik Scholten. De een werkte te Utrecht, de ander te Leiden. Hoe hoog Kuenen het leiderschap van Scholten te Leiden aansloeg, blijkt uit zijn woorden: „Wat men „de moderne Theologie" pleegt te noemen is van hem uitgegaan. Hij is haar geestelijke vader". [4])

Scholten was als docent en als geest een figuur van groot formaat. Hij had niets van de voorzichtige, tastende en aarzelende geleerde; hij was een zelfverzekerde, wiens profetisch aandoend „ik zeg u" zijn discipelen boeide en tot bezieling bracht, al heeft men later zijn gevoel van apodictische, dogmatische onaantastbaarheid wel eens voor naïef gehouden [5]). Hoe gevaarlijk men de persoonlijkheid van Scholten, hoe pernicieus men zijn thesen in orthodoxe kringen oordeelde, blijkt uit de felle aanvallen op Scholten door Da Costa, die zich hevig ergert aan zijn zelfverzekerdheid en zijn „Napoleontische hebbelijkheid om aan zijn studenten en bewonderaars, en in het geheel aan oppervlakkige onderzoekers, zijn *dogma* even klaar als gebiedend voor te schrijven" [6]).

Het valt buiten het plan van deze literair-historisch bedoelde studie en ook buiten de competentie van een leek om de inhoud en betekenis van de denkbeelden der moderne nieuwlichters in hun geheel te overzien. Zoveel echter is zeker dat niemand het verlossende woord vermocht te spreken. De modernen zaten ingesloten in een labyrint en vonden geen uit-

---

[1]) H. Heine: „Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland, Zweites Buch: Von Luther bis Kant" in H. Heine's Sämmtliche Werke, Hamburg 1890, p. 41.

[2]) Mr. G. Groen van Prinsterer: Ongeloof en Revolutie, 5e dr. Utrecht 1924, p. 180 vlg.

[3]) A. Kuenen: Het Goed Recht der Modernen, Leiden 1866, p. 41.

[4]) Levensbericht van Johannes Henricus Scholten in „Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden over het jaar 1886, p. 46.

[5]) K. H. Roessingh: Het Modernisme in Nederland, p. 88–89.

[6]) Mr. Is. Da Costa: Wat er door de Theologische Faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt, A'dam 1857, p. 13.

JAN HENDRIK SCHOLTEN

weg. Wat al die onenigheid moest uitwerken in geest en gemoed der gemeente kan niet twijfelachtig zijn. Wat kon de gewone man bij het aanhoren van zoveel tegenstrijdigheden anders denken dan: „zoek het maar eens uit"! 't Was toch niet aan hem om orde te scheppen in de chaos.

De moderne theologie had de gemeente bereikt niet via de geleerde academische verhandelingen van Scholten, Opzoomer, Kuenen en anderen. De moderne richting in de gemeente was niet direct de vrucht der school. Het waren een paar populaire geschriften als Huet's „Brieven over den Bijbel", de preken van Zaalberg, de Leekedichtjes van De Genestet, die weerklank vonden bij duizenden en aan de moderne theologie toegang verschaften tot de geest en 't gemoed van de protestantse gemeente. [1])

Huet's „Brieven over den Bijbel" waren een populair overzicht van de verworvenheden der Bijbelkritiek der laatste vijftig jaren. Zij waren een eenvoudiger, pakkender en briljanter formulering van de abstracte en geleerde vertogen uit de kringen der vaklui. Het verschijnen ervan gold als een gebeurtenis, waarvan de betekenis geaccentueerd wordt door de felle reacties, die er in orthodoxe kringen op volgden. Met spijt en verontwaardiging werd het werk afgewezen door allen die het oude erfgoed belaagd wisten door een gevaarlijk vrijbuiter en opruier. Heel de wereld immers van het bovennatuurlijke werd omlaag gehaald naar de lagere sfeer van het natuurlijke en menselijke. De bijbel was een prachtig boek, maar mensenwerk, zoals ieder ander en iets was niet meer waar, *omdat* het in de bijbel stond. De wonderen waren volksoverleveringen, zoals we ze in de geschiedenis van elk primitief volk ontmoeten en behoren thuis in de wel bekoorlijke, maar fantastische wereld van mythen, stamsagen en symbolen. De heilige graal van het bovennatuurlijke, die de eeuwen door mystisch glanzend op het voetstuk gestaan had als openbaring van Gods geheimnisvol wezen, werd van die sacrale glans ontdaan en geplaatst tussen andere kleinoden van de menselijke geest, waartussen hij nog wel opviel door een bijzondere flonkering, maar toch was hij niet meer dan een juweel van louter menselijke makelij. Huet zou verder gaan dan zijn meesters Scholten en Kuenen; hij ging de weg van Strauss. Zijn „Brieven" waren voor hem persoonlijk een eerste stap van de preekstoel naar de deur van de kerk, die hij straks zou verlaten om er niet meer terug te keren. Hij aanvaardde de konsekwentie, die naar hij meende de konklusie moest zijn der moderne theologie: het realistisch positivisme. Hij werd en bleef „philosophe sous les toits". Daarmede werd hij de verklaarde vijand van zijn leermeesters. Zoals destijds het protestantisme belangrijke impulsen verkregen had van het humanisme, voor welks gevolgen het echter terugschrok, zo had de moderne theologie belangrijke energieën ontvangen van de nieuwe wetenschap, waarvan ze echter, volgens Huet, de uitkomsten niet aandurfde. Ze had een middenterm willen zijn tussen ortho-

---

[1]) Zie H. Oort: Godsdienst volgens de beginselen der ethische richting onder de modernen, 's-Hertogenbosch 1876, p. 120.

doxie en moderne wetenschap, een centrum tussen rechts en links; een houding die door beide radicalen Da Costa rechts, Van Vloten en Huet links als halfslachtig werd veracht en verworpen. Zoals Giordano Bruno de eerste hervormers in de naam der Rede en Filosofie voor obscuranten gescholden had, zo hielden Van Vloten en Huet de moderne predikanten voor laffe stumperds en schipperaars. De modernen, die meenden dat de eerste reformatoren half-weg waren blijven staan, werden zelf als achterlijk uitgekreten en gesommeerd in naam der eerlijkheid hun karakterloosheid en daarmede hun post als leraren in de Nederlandse Hervormde Kerk prijs te geven. Ze verdienden hun brood niet eerlijk. Hoe hoog de golven van orthodoxe zijde tegen de wankele moderne theologie opsloegen, blijkt uit de aanval van Da Costa op Scholten. Diens halfslachtigheid karakteriserend, riep Da Costa uit: „Maar zijn wij niet op eens van het gebied des *ongeloofs* verplaatst op dat der stelligste *immoraliteit*, wanneer Leeraren en Hoogleeraren in een Christelijke Kerk, die Christus en zijn eenig en onfeilbaar meesterschap als de onmisbare voorwaarde, het vaste fundament van alle Christelijk geloof erkent, zich met stoute, soms half gesluierde maar genoeg doorschijnende ontkenning der allerheiligste grondslagen als Voorgangers en Meesters durven poseeren? Ik herhaal de vraag: Zijt gij ook zelfs bloot maatschappelijk eerlijk, wanneer gij, bestrijders van Christus en Zijner Apostelen en getuigen eigen woord en uitspraak, U belijders en verkondigers noemt van Zijne leer?" [1]) En 't klinkt haast nog grievender dan de verwijten van Van Vloten aan de moderne Sinterklaaskristenen, wanneer hij de moderne theologie hatelijk toevoegt: „Voorwaar, wat in de heerschappijvoerende Theologie ons meer dan iets anders tegenstaat, is nog niet eens zoo zeer wat zij ruiterlijk ontkent, — wat zij met meerdere of mindere hoogheid ontkent niet te willen —, maar juist wat zij in regelrechten strijd en inconsequentie met zich zelve, nog voorgeeft te behouden: oude namen, rechtzinnige klanken, kerkelijke woorden, waaruit zij eerst de pit, de zenuw, het wezen heeft weggeredeneerd of doodgeëxegetiseerd". [2]) Hetzelfde verwateren en aanlengen van de oorspronkelijkelijke protestantse leer verweet hun de buitenstaander R. Fruin, Opzoomer's vriend, van uit zijn gezichtshoek. Hij vergelijkt de houding der modernen tegenover het orthodoxe wondergeloof met de behandeling van een vat wijn, waarin telkens zoveel water werd gegoten als men er wijn uittapte, 't mengsel wordt gedurig slapper; eindelijk is nagenoeg alle wijnsmaak verdwenen en men drinkt nagenoeg klaar water. „Wanneer houdt nu deze drank op wijn te wezen, wanneer moet zij water gaan heten? Niemand, dunkt mij, kan het bepalen". [3])

Huet trad uit en aanvaardde niet zonder vertoon van dapperheid de

---

[1]) Is. Da Costa: Wat er door de Theologische Faculteit te Leyden alzoo geleerd en geleverd wordt. A'dam 1857, p. 11. Even fel is Da Costa's aanval op Opzoomer in hetzelfde geschrift. p. 30 vlg.

[2]) Ibid. p. 23.

[3]) Rob. Fruin: Verspreide Geschriften, Deel X, 's-Gravenhage 1905, p. 37.

konsekwentie van een leven dat naar hij meende, voor de ene helft uit raadselen en voor de andere helft uit teleurstellingen geweven was. Hij ging eenzelvig zijn weg en kende aan twee of drie feiten meer waarde toe dan aan alle bespiegelingen over 't oneindige samen.

De andere popularisator der moderne richting, P. A. De Genestet, bleef als remonstrants predikant te Delft op zijn post zo lang z'n zwak gestel het verdroeg en schonk aan 't druk theologiserend Nederland in de bewogen jaren van 1859 tot 1901 zijn „Leekedichtjes". Deze grotendeels epigrammatische poëzie, die genoegzaam beneden het vernuftsniveau van Huygens lag om algemeen verbreid te kunnen worden, werd met luid handgeklap ontvangen door allen, die de kerkelijke en theologische herries beu waren en wier twijfelmoedigheid door deze raak en geestig geformuleerde aphorismen gevleid en naar zij meenden gerechtvaardigd en versterkt werd. Hij was voordien met zijn gevoelige, vrij alledaagse „poésie du foyer" tegemoet gekomen aan de knusse onder-onsjes-mentaliteit van de doorsnee-Nederlander en had de akker vruchtbaar gemaakt voor een weergaloze populariteit, die 't verdragen kon, wanneer hij nu een minder „tederen" toon aansloeg met zijn Leekedichtjes. Hij had 't hart gestolen van jong en oud; de nederlandse jongelingschap kende zijn gevoelige en blijmoedige gedichten van buiten, de meisjes schreven ze over in haar albumpjes. 't Kon dus wat lijen, wanneer hij wat stekelig werd en zijn critische sententies ten beste gaf over kerkelijk en godsdienstig leven. Hij was een zeer beminnelijk man, die zijn meningen, vaak ad hominem gericht, zo charmant wist voor te dragen dat hij bijna iedereen ontwapende. Zijn rapier kwetste niemand, zegt Huet, al was het geen ritselende schermdegen. [1]) „De Leekedichtjes zijn puntig maar zonder weerhaak, geestig zonder hatelijk te zijn". [2])

Het lag in de lijn van de ontwikkeling van zijn geest, dat De Genestet, van vromen remonstrantsen huize, enerzijds aangetrokken werd door de geestelijke atmosfeer van Abr. Des Amorie van der Hoeven, die zijn vriend was, van Hildebrand, die hij genegen was en van Da Costa, die hij respecteerde, anderzijds beïnvloed door Heine, Byron, Hugo, Barbier en De Musset, aan wiens ziekbed hij te Parijs mocht vertoeven [3]) en wiens frèle verschijning in menig opzicht een gevoel van broederlijkheid zal verwekt hebben, „de vroomheid des harten" zou behouden, maar tegenover alle leerstelligheid een volstrekte scepsis zou handhaven. In allerlei nuances heeft hij zijn enig thema, het practisch Christendom, een Christendom boven geloofsverdeeldheid, een Christendom zonder andere leer dan die der liefdevolle verdraagzaamheid, gevarieerd. Alle dogmatische uitspraken deponeerde hij ter „Griffie van de Eeuwigheid". Met ironie stelt hij het ephemere der theologische systemen van Van Heusde, Hofstede de Groot en Scholten aan de kaak:

---

[1]) Litterarische Fantasien en Kritieken, Deel 7, p. 165.

[2]) H. Oort: P. A. De Genestet: Complete Gedichten, p. IX, A'dam.

[3]) Jan Ten Brink: Gesch. der Noord-Ned. Letteren in de XIXe eeuw, A'dam 1889, p. 100.

In Utrecht heeft voor jaren her
Van Heusde's licht geschenen.
Met 's mans discipelen toog zijn leer
En licht naar elders henen.
In 't Noorden heeft toen jaar op jaar
Een starretje geflonkerd:
Uw star, doorluchtig Leidenaar,
Heeft nu zijn glans verdonkerd.
Doch — dit is duidelijk — ook Uw licht
Moet op zijn tijd weer kwijnen....
En dan? — o Goôn! dan is het Sticht
Weer aan de beurt, om met nieuw licht
Ons Neêrland te overschijnen. [1])

Het deert De Genestet niet dat alles op losse schroeven wordt gezet. 't Is nu eenmaal niet anders en we hebben genoegen te nemen met een aards verblijf te midden van een nevel van onzekerheid. Alle positieve leerstelligheid staat hem tegen, of ze nu Rooms, Calvinistisch, positivistisch of modernistisch is. Wanneer Scholten, die hij spottend de „theologus triumphans" noemt, met zijn monisme het bevrijdende woord meent gesproken te hebben, roept hij hem in zijn „Nimium nocet" plagend toe:

't Is prachtig, konsekwent! Ge ontwikkelt ons uw leer,
O meester in de kunst, met klemmende bewijzen;
En eist geloof! Gij-zelf hebt geen bezwaren meer,
Ja 't schijnt wel of gij 't weet, als onz' lieve Heer, —
Maar dit juist doet mijn twijfel rijzen!

Evenzeer echter als hij zich keerde tegen Scholten, die in plaats van 't ondermijnd gezag der kerk het monopolie vroeg voor 't zijne, verzette De Genestet zich tegen de aanmatiging van 't ongeloof, dat meende 't laatste woord gesproken te hebben:

Gelooven op gezag —
    Dat mag
Niet meer in onze dagen!
    Maar ach,
    't Schijnt, niet-gelooven op gezag,
Komt nu aan de orde van den dag,
    Bij zeker slag;
Is 't beter? — wou ik vragen.

De Genestet zou geen goed vertegenwoordiger zijn geweest van romantisch levensgevoel, wanneer zijn godsbegrip niet vaag en zwevend zou zijn gebleven. De ketterij is hem liever dan een logische afgeronde synthese, die hij in welke vorm dan ook wantrouwt en verwerpt:

De ketterij, die, zegt men, st - nkt —
Een woord dat niet welluidend klinkt! —
    Doch ik voor mij,
    houd ketterij

[1]) Leekedichtjes: XXXVII, Beurt om Beurt.

Juist voor het zout der maatschappij,
Die, zonder haar, lang waar ten roof
Van Heerschzucht, Domheid, Bijgeloof.
Slechts, waar ze onzeedlijk wordt, daar is
Ze mij een st – nkende Ergernis! [1])

Zijn sceptisch apriori doet hem elk systeem met systeemdwang gelijk stellen. Een ogenblik kan hij gefascineerd worden door de monumentaliteit van Scholten's constructie, maar al gauw keert hij er zich van af als van een ijle luchtspiegeling.

„Toen hij, zwevend boven de aarde,
't Universum, mij verklaarde,
Op zijn onweerspreekbren toon, —
Och, wat klonk dat waar en schoon!
Even logisch als verheven!
Menschenwijsheid, Godsbestuur,
De orde en wijsheid der natuur,
Goed en kwaad, het doel van 't leven...
Hij zette alles wonderbaar
Uit elkaar en in elkaar!
Zoo iets had ik nooit vernomen:
'k Was „bevredigd" en ik vond
Niets dan orde en licht in 't rond...
Maar op straat teruggekomen,
Op de markt, daar ving mijn strijd
Alweer aan gelijk altijd;
'k Raakte fluks de kluts weer kwijt;
Al mijn idealen vloden
Plotseling — voor 't verward gerucht
Van de droeve kermisklucht;
Voor een troep verkleede Joden,
Die, de beenen in de lucht,
Onder duizend apensprongen,
Vast naar 't doel des levens dongen!
Voor het bleek en scheel gezicht
Van een zieklijk, jankend wicht,
Op een orgel vastgebonden,
Lijdend voor zijn moeders zonden,
Reeds tot beedlen afgericht! —
God! wat last van zwarigheden,
Die op eens mijn ziel bestreden!
En ik dacht, wie 't kwalijk neem':
Wijsheid moog ten hemel streven, —
't Schijnt me, of 't raadselvolle leven
Droevig lacht met elk systeem! [2])

De waarheid is voor De Genestet een schoonheid, die zich verschuilt achter een ondoordringbaar waas. Alleen het oog des harten meent in de verte de glans van haar aanwezigheid te kunnen vaststellen. Hij drijft

[1]) Leekedichtjes LII.
[2]) Leekedichtjes XCIV. Van Boven naar Beneden.

zijn scepticisme zo ver dat hij zelfs nog twijfelt of ze zich ooit, in tijd of eeuwigheid zal vertonen.

> Hoe 't niet is, zeggen ons de heeren;
> Maar hoe het is, mijn goede liên,
> De Tijd of de Eeuwigheid zal 't leeren —
> Misschien.

Rede, noch autoriteit, noch historisch getuigenis hadden voor hem enige waarde als criteria voor de waarheid in 't algemeen en voor de waarheid van het Christendom in 't bijzonder. Huet had gelijk toen hij van De Genestet beweerde, dat hij in de laatste tijd, „tenauwernood een christen" was en sprak van een „schemerachtig Christendom". Huet, die De Genestet een bekoorlijke jonge man vond, hem in zijn kritiek met zachte, warme hand de beminnelijke lokken streelde, zijn gevecht om natuur en waarheid met genoegen had gadegeslagen, liet de levensbeschouwing van De Genestet onvoldaan. Hij was voor Huet weer een van die zwakke, tengere broeders, die de laatste konsekwenties, niet aandurfden, zoals hij, en niet vroegen „wat is waarheid?" maar „wat kan ik missen, zonder schade voor den vrede van mijn gemoed?" [2]), die werkelijkheid toekenden aan wat zij in hoge mate wenselijk achtten. De Genestet's overgave „met blind geloof" was voor Huet een slapheid, zoals ze voor Schaepman bovendien nog als een denkfout, — want het bouwen van een bevestiging op een ontkenning —, gold. Schaepman constateert dat de poëzie van De Genestet zeker haar ernstige ogenblikken heeft, maar de ernst mist. De lach en de traan, waaruit de humor resulteert zijn lieflijk en aangenaam, maar zij zijn geen kinderen van een diep verborgen gevoel. Ze vonden hun oorsprong niet uit diepe levenssmart, noch uitdagende levensvreugde. De Genestet's humor „is geen kind van twee werelden door een oneindigheid gescheiden en vereenigd door de poëzie". [3]) Dit is over 't algemeen juist en in dit oordeel ontmoeten elkaar zelfs Schaepman en Huet, welke laatste zeker niet bedoelde De Genestet's poëzie met die der grote dichters op één lijn te stellen. Het verschil in spanning en geladenheid bepaalt het verschil tussen De Genestet en De Musset. Zoals De Genestet's vriendelijke, zilverige aquarellen van 't Hollandse landschap en leven, klein en intiem zijn, maar geen monumentale doeken met dreigende wolkengevaarten, zo missen ook zijn Leekedichtjes grootheid en heroïek, de spanning en 't schokkende dat ons ontstelt in de poëzie van Byron en De Musset. De Genestet is niet heroïsch en tragisch, maar gevoelig en weemoedig.

De paradoxen des levens grijpen hem niet zo aan, dat zijn poëzie ons toeklinkt als een kreet om verlossing. Zijn tranen zijn geen bloed der ziel. Er is in hem nog een zachte hoop gebleven, al is 't voorwerp van die hoop schemerig en vaag. Het kruis des levens staat er niet naakt en eenzaam,

---

[1]) Litterarische Fantasien en Kritieken, derde deel, p. 69.
[2]) Ibid. p. 70.
[3]) Menschen en Boeken, Eerste reeks, 2e dr. Utrecht 1896, p. 139.

maar omstrengeld door een eglantier, wiens rozen spreken van verzoening, van liefde en leed. Zijn lekedichten sluiten met een weemoedig, maar niet troosteloos slotaccoord. Het oog van de romanticus blijft gevestigd op een blauw verschiet in de verte, waaruit hij veronderstelt, dat iets lieflijks zal te voorschijn treden:

„Toch vooruit steeds streven wij en staren,
Als Columbus, 't hoofd omhoog gericht,
Reizen we op de wentelende baren,
In 't geloof dat ginds een wereld ligt."

Maar de navrante accenten zijn in De Genestet's poëzie wel degelijk te onderkennen en men leest de Leekedichtjes zeer oppervlakkig, wanneer men er uitsluitend een luchthartige reflexie in wil zien op de contemporaine kerkgeschiedenis. Een gedicht als: „Een kind der Eeuw onder de preekstoel" heeft geen zweem meer van humor en benadert het idioom en de nostalgie van de getoermenteerde De Musset zeer dicht:

„Gij Prediker, daar in de lucht,
Hebt gij dan geen woordje voor mij?
Uw rede, als een galmend gerucht,
Rolt ledig mijn ziele voorbij.

Verborgenheen, vreemd aan 't gemoed,
Van hooger mysteries vervuld,
Door kennis en twijfel gevoed,
Verkondt ge mijn zoekend geduld!

Gij scheldt, wie het woord niet gelooft,
Bezegeld, door wondren, met kracht,
En vroom buigen allen het hoofd —
Wee d'arme, die bidt en versmacht!

Het ongeloof velt gij ter neer:
„Geloof of verga!" is 't betoog.
De Twijfel is Hoogmoed, niets meer!
Klinkt troostend mij toe van omhoog.

Ach hoogmoed! Maar is dan de gaard,
Is de akker, versmachtend van dorst,
Hoogmoedig? — mij strijder op aard,
Aldus ook versmacht mij de borst.

Gij Prediker, daar in de lucht,
Hebt gij dan geen woord voor mijn hart?
En weet ge dan niet wat ik zucht?
En voelt ge dan niets van mijn smart?

Dit is de stem van de moderne predikant van het midden der 19e eeuw, die ten aanzien van het godsprobleem alleen nog zwichten wil voor de argumenten der rede en ervaring en voor wie deemoed en resignatie motieven zijn uit een supra-naturalistische wereld, die hij niet meer aanvaardt.

Huet, die aan geen theopneustie geloofde, geloofde wel aan de genius

der mensheid, die de dichters uitverkiest als de vertolkers van wat er leeft in geest en hart van velen. Wanneer dichters iets betekenen, betekenen zij veel. [1]) In het positieve wil dat voor De Genestet zeggen, dat zijn pleidooi voor natuur en waarheid, verdraagzaamheid en onderlinge mensenliefde velen overtuigd heeft. Voor wat de protestantse leerstelligheid betreft menen we echter de mening te mogen onderschrijven van een predikant, die ronduit verklaarde: „niemand heeft der religie meer kwaad gedaan dan hij". [2])

---

[1]) Litterarische Fantasien en Kritieken. 7e deel, p. 169.

[2]) K. H. Roessingh: Het Modernisme in Nederland, p. 120.

VII

FRANÇOIS HAVERSCHMIDT TE SCHIEDAM: OUD EN NIEUW

„En wij staan op het punt waar bovennatuurlijke en natuurlijke wereld- en levensbeschouwing uit elkaar loopen"

In een schrijven [1]) van 14 Juni 1864 werd Haverschmidt als predikant beroepen van Den Helder naar Schiedam. Hij heeft dit beroep schoorvoetend aanvaard en zich zodoende geplaatst in de voorste linie van het godsdienstig strijdtoneel van zijn tijd. De brief, waarin hij uitgenodigd werd het predikambt te Schiedam aan te nemen, laat geen twijfel aangaande de desolate toestand, waarin het kerkelijk leven daar, evenals elders, vervallen was. De glorietijd der moderne theologie was voorbij. Van de troosteloze toestand van het godsdienstig leven in de jeneverstad mogen ons enige fragmenten uit het merkwaardige schrijven overtuigen:

„De Godsdienstoefeningen worden hier nog slechter bijgewoond dan voor de komst van Ds. Pantekoek [2]), dat wil zeggen dat de opkomst zoo treurig mogelijk is. De behoefte aan een leeraar, die meer dan gewone gaven bezit om de zaak krachtig te verdedigen en lauwheid en onverschilligheid te veranderen in ijver voor die goede zaak, om onkunde en vooroordeel te bestrijden en zuivere kennis en ware Godsvereering te bevorderen, bestaat mijns inziens nu in nog grotere mate dan bij de komst van Ds. Pantekoek..."

„Wij hebben nu geluk gehad een uitstekende keuze te doen; in weerwil der pogingen van de oppositie, hebben wij met glans de overwinning behaald, en dat zegt veel in dezen veelbewogen tijd".

„Zoo gij bedankt, dan vrees ik inderdaad dat onze Gemeente meer en meer om het eens plat te zeggen op de flesch raakt".

Haverschmidt, de aarzelaar, schijnt weer geweifeld te hebben de benoeming al of niet aan te nemen. Wanneer het besluit eindelijk genomen is, wenst zijn voorganger Ds. Pantekoek hem geluk: „dat gij uit pijn en banden verlost zijt en Schiedam hebt aangenomen.... En voor U en Schiedam zal het goed zijn..."

„Behoudens volkomen eerlijkheid is daar door *voorzichtigen* arbeid veel goeds te doen..."

„Ik acht het in den weg, dien God met U schijnt te zullen nemen, voor

---

[1]) Zich bevindend in de verzameling Haverschmidt van het Leidse archief.

[2]) Haverschmidt's voorganger te Schiedam. Men leze over hem in „Uit voorbije Tijden", momenten uit de opkomst en het voortbestaan der moderne richting in het zeventigjarig Vereenigingsleven van vrijzinnig-godsdienstigen te Schiedam, Schiedam 1932.

U begeerlijk ook in zoo'n eigenaardige gemeente werkzaam te kunnen zijn. Gij komt dan later als een beproefd dienaar in de gemeenten van onze hof-, hoofd- of koopstad. Daar is arbeid voor mond en hand en voet. Rome gade te slaan in hare kolossale werkingen prikkelt en verruimt den blik —, 't leert onze gebreken ons inzien en verdedigen wat niet gemist kan worden, Gij vindt er ongeloovigen die ge hoogachten zult en dageraadsmannen, met welke gij disputeren kunt. Alzoo de wijzen en verstandigen naast de kinderkens". [1])

't Is duidelijk, wil 't ons voorkomen, dat Pantekoek met de voorstelling van mooie perspectieven, Haverschmidt het verblijf te Schiedam aantrekkelijk heeft moeten maken.

In deze geestdriftloze, religieus half ontzielde Schiedamse gemeente deed Haverschmidt op 31 Juli 1864, zijn intree. Van hem werd verwacht dat hij vuur en gloed zou brengen in de uitgedoofde haard, dat hij een geducht en slagvaardig kampioen zou worden van de vrije vroomheid en de vrome vrijheid, dat hij de sterke man zou zijn, die door zijn geest- en gemoedskracht de tegenstand der orthodoxie zou breken. Ach arme, was hij zelf niet de weifelende sukkelaar, die zich machteloos voelde tegenover de harde strijd, die 'n jaar geleden in Den Helder nog, een niet geslaagde poging deed om zich aan de kwellingen van het predikantenbestaan te onttrekken, door zijn toga aan de kapstok te hangen? Haverschmidt had zijn hand in een wespennest gestoken en de reprise van Ds. Plate uit Adriaan de Merival kon beginnen.

En de stád Schiedam! Ze was in Haverschmidt's tijd, zoals ze ons geschilderd wordt in Zoetmulder's Schiedamse roman „Het gezin van Herman Leyter", en in „Brandende Stad" van Daan van der Zee. Het geluk diende hem niet, de idyllezoeker, de dromer van bebloemde tuintjes in de zon, de hunkeraar naar alles wat lieflijk was en schoon. Vaalheid, goorheid, grauwheid, zijn de meest geëigende attributen voor het stemmingsbeeld der nijvere jeneverstad met haar honderden pakhuizen en branderijen, met haar besmookte schoorstenen en verarmelijkte wijken, met de zure lucht van gist en de weeïge stank van mout, die dag en nacht tussen de gevels hing.

Pantekoek had hem Schiedam voorgesteld als een doorgangshuis en hem een schone carrière in 't vooruitzicht gesteld in Den Haag, Amsterdam of Rotterdam. Maar Haverschmidt zou aan Schiedam geketend blijven als een kettinghond aan een vunzig hok, tot zijn laatste sombere levensdag. Zou trouwens het verblijf in een der grote steden zijn leven een gunstiger wending gegeven hebben? Het geluk van de romantische mens wordt niet doorslaggevend bepaald door de uiterlijke verschijning van zijn milieu. „In uns ist alles" zei Hölderlin; „in uns oder nirgends ist die Ewigkeit mit ihren Welten, die Vergangenheit und Zukunft" zei Novalis. Het

---

[1]) Uit een brief van Ds. Pantekoek aan Ds. Haverschmidt, zich bevindend in de verzameling Haverschmidt van 't Leids Archief.

innerlijk conflict, waaraan de romantici laboreerden, was niet op te lossen door grotere welstand en meerdere behaaglijkheid hunner omgeving. Louis Couperus verveelde zich tussen de rozen van zijn tuin. Niet de drankduivel van Schiedam heeft Haverschmidt's noodlot bepaald, maar de boze geest van zijn onvrede en weemoed.

Zijn bevestiger, Ds. Pantekoek, had Haverschmidt de raad gegeven voorzichtig en tactisch te zijn en zoveel mogelijk te vermijden, wat de aan de kerkleer of de aan het bovennatuurlijke in de godsdienst gehechten zou kunnen ontstemmen. Daarmede was het karakterloos geschipper begonnen. Dit transigeren was zo vanzelfsprekend dat Haverschmidt er niet voor terugschrikt rondborstig zijn slappe houding te bekennen:

„Niet strijdlustig, nam ik dien raad (van Ds. Pantekoek) gereedelijk aan en zoo volgden mij een geruime poos, ja sloten zich zelfs enger dan mij lief was bij mij aan, wier weg toch op den duur niet met den mijne kon samenloopen. Steeds dieper, steeds pijnlijker gevoelde ik dat. Toen zijn er wel eens oogenblikken gekomen dat ik er over dacht deze gemeente, ja den geheelen predikantdienst vaarwel te zeggen. „Wees u zelf", die les laat zich nu eenmaal niet ongestraft ontduiken. Maar hoe geheel mij zelf te wezen, waar ik om mij henen schier niets trof, wat naar aanmoediging daartoe zweemde".

Een „onhandige" uitval van een modern getint collega, Ds. Bouman, die de moed had gehad volgens de precepten der nieuwe godgeleerdheid de orthodoxe opvatting der wonderen van de bijbel te bestrijden en dit moest boeten met veel verdriet, was Haverschmidt een waarschuwend teken. Uit eigen kracht te putten en zich schrap te zetten tegen zijn theologische tegenstanders kon hij niet aan. Volgens zijn eigen woorden had hij een gangmaker nodig, die hem stuwde en door zijn durvend voorbeeld bemoedigde. „Wat mij ontbrak, was een dapper en tegelijk krachtig bondgenoot". En deze strijdmakker en bezieler kwam in de persoon van de ethisch-moderne Dr. I. Hooykaas, een man van grote intelligentie en geduchte strijdbaarheid. Deze stak flink van wal en begon met zijn gemeente maar direct te zeggen, wat ze van hem verwachten kon: „Ik schroom niet, U den lastbrief te toonen, die mij geen kerkbestuur ter wereld kon geven, dien ik van een anderen zender ontvangen heb, mijn lastbrief om te prediken en wát te prediken aan de gemeente". [1]) Haverschmidt erkent dat hij 't aan Hooykaas te danken had dat hij van die tijd af meer zich zelf kon zijn en de moed kreeg om de steven te wenden: „Hij werd mij een wegwijzer, een voorganger en aanvoerder". Werkend en zich veilig voelend aan de zijde van deze kloeke geestverwant, kon hij nu ook aan zijn preken een moderner voorkomen geven dan hij in Foudgum en in Den Helder en tot nu toe in Schiedam had wagen te doen. Maar het moest zeer geleidelijk gaan, anders viel zijn wending te veel op. Door een bruske koersverandering liep hij de kans bespot te worden als een kleine

[1]) Geciteerd door D. Rook in: „Uit voorbije Tijden" p. 18.

jongen, die pas bij aanwezigheid van zijn grote broer, een grote mond durft op te zetten. Het zielig gehannes begon dus weer opnieuw in andere vorm. Had hij zich tot nu toe onthouden van alle uitdagend modernisme, nu mengde hij geleidelijk aan een steeds groter dosis moderne theologie in zijn predicaties. 't Verwondert niet dat hij geen grote dunk heeft van de preken uit deze tijd van aanpassing. Het siert hem alleen dat hij deze weinig verheffende tactiek niet vermoffelt: „Bij alle overeenstemming tusschen ons (Hooykaas en Haverschmidt) in beginsel en bedoeling, was er in mijne voorstellingen veel, wat aan een herziening diende onderworpen. Ik bevond me dus weldra in den toestand van een die bezig is zijn woning af te breken, op hetzelfde oogenblik dat hij verplicht wordt, anderen bij zich verblijf te verschaffen. Het laat zich begrijpen als in die dagen mijn preken weinigen zullen hebben bevredigd. Mij althans deden zij het allesbehalve. En dat te minder, waar ik ze onwillekeurig moest leggen nevens die, waarvan Hooykaas ons zulk een treffende proeve in zijn „Ter Gedachtenis aan mijn vrienden" heeft achtergelaten. Evenwel, wat mij tot schade scheen, werd mij tot gewin. Na gezonken te zijn kwam ik weer boven, en ik meen, dat ik sedert met te zekerder slag den stroom heb gekliefd". [1])

Haverschmidt heeft inderdaad, sedert hij gerugsteund werd door Hooykaas, duidelijk doen blijken wie en wat hij was; maar men vraagt zich af tot welk een deerlijk bestaan dit hinken op twee gedachten, dit angstvallig, bange mijden van mogelijke moeilijkheden moest geleid hebben, wanneer de bezielende invloed van de sterke Hooykaas was achterwege gebleven. Voor het behoud van zijn zelfrespect is de komst van deze leider in zijn leven een zegen geweest. Want ook toen Hooykaas — en niet Haverschmidt, zoals Pantekoek deze had voorgespiegeld — vrij spoedig, in 1873 al, naar Rotterdam ging en er te zijner vervanging geen vrijzinnige predikant terugkwam, zodat Haverschmidt sedert dien de enige vertegenwoordiger werd van de moderne richting te Schiedam, heeft deze de ingeslagen weg kunnen blijven volgen. En al is zijn verdere loopbaan een zeer moeilijke weg geweest, hij kon zich nu tenminste voortaan ontworteld voelen aan de vernederende halfslachtigheid en karakterloosheid, die hij diep verfoeide.

Wie enigszins op de hoogte is van de moderne protestantse theologie uit de jaren van 1850–70, zal zijn kennis door de lezing van Haverschmidt's preken niet noemenswaard verrijkt zien. Het zijn de tot hun eenvoudige formules herleide stellingen en sententies van de meesters der moderne theologie en bijbelkritiek, zoals hij die te Leiden uit de mond van Scholten en Kuenen en door lezing van anderen had leren kennen. Van een eigen,

---

[1]) Het is waarschijnlijk daarom niet bevreemdend dat Haverschmidt's Prekenverzameling, welke zich te Leiden bevindt, begint bij n°. 301. De 300 voorafgaande zal hij wel als weinig representatief voor zijn theologische opvattingen, aan 't oordeel van 't nageslacht onttrokken hebben.

zelfstandig oordeel is bij Haverschmidt, die meer predikant was dan theoloog, geen sprake. Wat er aan dogmatiek in zijn honderden preken aanwezig is, zijn de bekende negaties, tot vervelens toe herhaald: geen autoriteitsgeloof, geen Dordt, geen Rome, geen wonderen, geen goddelijke Christus. Men is geneigd zijn preken te houden voor een eindeloze rij van variaties op 't thema: hebt God en de mensen lief en ge hebt de wet vervuld. Persoonlijk is wel de eenvoudige, heldere uiteenzetting, de goed verzorgde stijl en de warme genegenheid voor allen die lijden naar ziel en lichaam, die ons uit elke preek als een zacht, mild licht tegemoetstraalt. Zijn preken zijn geen improvisaties, maar de vrucht van een nauwgezette studie en overleg, werkstukken die overal de sporen van zijn bezinning dragen. Doorhalingen en correcties wijzen er op dat hij zich voortdurend rekenschap geeft van wat hij zeggen wilde en hoe gevoelig hij was voor de nuances van 't woord, hoe afkerig van een te-naastebije uitdrukking van zijn bedoeling. Dezelfde eenvoudige helderheid en ongekunsteldheid, welke typerend zijn voor de stijl van de „Snikken en Grimlachjes" en „Familie en Kennissen", zijn ook 't kenmerk van de voordrachten voor zijn gemeente. De preken zijn geheel vrij van de zo vaak gewraakte predikanten-rhetoriek, opgeschroefdheid en ostentatie. Zijn preken zijn nooit pathetisch in de slechte zin van 't woord. Met De Genestet heeft hij veel trekken gemeen, niet 't minst zijn afkeer van de onnatuurlijke preektoon, door De Genestet zo fel gehekeld in zijn „Deftigheid", waarin hij ons een potsierlijke „Bastaard van den Ernst" voor ogen stelt:

Schrik van Waarheid en Natuur,
Die de Gratien vermoordde!
Ja, die ter onzaliger uur
Om het heilige te verkonden,
Ons een toon hebt uitgevonden,
Die 't gebed van 't vroom gemoed
In een lach verkeeren doet...
Hoor! wie U bewonderen mogen —
God vergeef mij zoo ik me ooit
In uw plooien heb geplooid! —
Ik veracht U als de Logen;
En ik zegende den dag,
Dat ik U, door schrik bevangen
Voor der Waarheid ronden lach,
Aan een Witte Das verhangen
Ergens plechtig bunglen zag. [1])

Een gelijke hekel had Haverschmidt aan het esoterisch idioom en de „stinkende hoogdravendheid". [2]) Het naturalisme van de tijd vindiceerde ook in dit opzicht zijn rechten. Het ideaal van een prediker was voor Haverschmidt een figuur als Lincoln, die sprak en niet preekte of galmde. Hoeveel waarde Haverschmidt hechtte aan de goede smaak, aan de maat

[1]) Leekedicht CV.
[2]) Zie ook K. Schilder, Kerktaal en Leven, Amsterdam 1923.

en de goede toon bewijst zijn citaat van Schiller in een zijner preken: „De goede toon vergeeft zelfs aan de schitterendste verdienste niet wat zij in wellevendheid te kort komt en beminlijk wordt zelfs de deugd alleen door de schoonheid." Goede smaak was voor hem als voor Pierson, die de lelijke preektrant gehekeld heeft in de persoon van de heer Fijnebuik in Adriaan de Merival [1]), een correlaat der zedelijkheid. Zijn nederlands is eenvoudig en eigentijds; slechts een enkel relict bewaart de herinnering aan de oude school der kanselwelsprekendheid, maar hij wendt het alleen aan, wanneer het antieke toetsje het bedoelde gewijde effect werkelijk verhoogt. Als prediker had Haverschmidt 'n voortreffelijke naam. De Utrechtse Waalse predikant Nolst Trenité noemde zijn preken „het beste dat hij ooit als kanselrede had gehoord". [2]) Maar een volksredenaar, die de massa in vervoering kon brengen is Haverschmidt niet geweest. Zijn stem was zacht en beheerst. Hij konfereert meer dan hij preekt. Hij is nooit apodictisch, maar legt steeds bescheiden zijn mening aan de luisterende gemeente voor. Nooit, tenzij hij zich verweert tegen zijn tegenstanders, is hij streng of doemend, maar met zachte hand tracht hij de zielen omhoog te heffen uit sleur en kwaad tot schoner en beter leven. Een man van Haverschmidt's eenvoud, met zulk een afkeer van onwaarachtigheid en gekunsteldheid en van alles wat zweemt naar de trucjes der rhetorica om de mensen in zijn greep te krijgen, kan alleen boeiend zijn voor wie in staat waren om deze eenvoud te waarderen. „De mindere man" viel daar buiten. Maar niet de formele aard der predikaties, niet de meerdere of mindere eloquentie bepaalden uitsluitend de toeloop naar de kerken. Ook de ontwikkelden bleven weg. Haverschmidt heeft zijn welsprekendheid ten spijt, het lot en de malaise gedeeld van de vele moderne predikanten van zijn tijd, die ongeveer voor stoelen en banken stonden te preken. Het heeft hem verbitterd en verdroten dat hij telkens moest ervaren dat de tallozen die naar hem kwamen luisteren, wanneer hij optrad als verteller en voordrager op Nutsvergaderingen en elders, ontbraken, wanneer hij in de kerk sprak over 't éne nodige. Verbazen kon deze laksheid en onverschilligheid niet en latere dominees hebben zich er over beklaagd dat men hen in hun studiejaren geleerd had de preekstoel voor een academische leerstoel aan te zien. En hoe goed ze 't ook meenden, hun preken waren té veel kritiek óp en negatie ván de leerstellingen der orthodoxe tegenstanders, te veel abstractie ook, om de harten der gemeente te voldoen. Pierson signaleerde 't euvel scherp toen hij opmerkte: „de moderne theologie wil apologie door middel van kritiek; behoud door middel van verwoesting" [3]). Het gebrek aan positief idealisme bij de predikant zelf, die een scherp omlijnde theologie miste, doofde de geestdrift van de gemeente, die begreep of aanvoelde dat haar moderne dominee

[1]) Deel I, p. 121. Zie ook van Hamel in zijn herdenkingsartikel voor A. Pierson in de Gids van 1869, p. XI.

[2]) P. H. Ritter in „De Amsterdammer" 24 Januari 1909.

[3]) K. H. Roessingh: Het Modernisme in Nederland, p. 141.

op ideologisch drijfzand verkeerde en die behoefte had aan de sterke klank der positieve overtuiging. De moderne theologie uit Haverschmidt's tijd was een wetenschappelijke beweging, geen primair godsdienstige. Een reveil van vroomheid en religieus idealisme kon er kwalijk uit gedijen. De predikant volstond met het aanpreken van een kristelijk idealisme, van ethische normen, van liefde, gerechtigheid en reinheid des harten, maar het theologisch fundament ontbrak. „De kerken zijn leeg" was de algemene klacht en de moderne predikanten stonden voor schut, zowel tegenover de orthodoxen als tegenover de onkerkelijken en ongelovigen, die bij monde van figuren als Multatuli, Van Vloten en in meer gepolijste stijl van Van Houten, de wankele moderne beweging met hoon overlaadden. Hoe erg 't euvel was, blijkt wel hieruit, dat niet alleen Haverschmidt's vrouw uit de kerk bleef, maar zijn eigen zoon er rond voor uit kwam dat hij zich in de preek van zijn vader verveelde. Rauwenhoff schreef in 1880 in het Theologisch Tijdschrift een weemoedig commentaar op de depressieve verhoudingen in 't modern kerklijk leven. Hij tekent daarin de moderne predikant, die levend temidden van een kleurloos volksbestaan zelf ook aangetast is door de algemene malaise van zijn tijd. Hij is een man zonder wel omlijnde theologie, onzeker ten opzichte van de plaats en de betekenis van de kerk, die hij vertegenwoordigt: „zijn doorgaand type is dan ook: vermoeidheid van geest". [1]) Deze matheid is mede kenmerkend voor de preken van Haverschmidt. Zij missen gloed en vuur en doen denken aan een flets stil brandend kaarslicht, dat slechts nu en dan spits omhoog stijgt, wanneer verontwaardiging ten opzichte van zijn orthodoxe tegenstanders of Rome hem drijft.

Tot tekst van zijn intreerede te Schiedam koos Haverschmidt: Romeinen 14, vers 19: „zoo dan laat ons najagen hetgeen tot den vrede en hetgeen tot de stichting onder elkander dient". De keuze van deze tekst tekent zijn vreedzame aard en is typerend voor zijn gehele prekenverzameling. Hij kwam tot stichting en aan dat beginsel is hij gedurende zijn gehele leraarsbestaan trouw gebleven. Zijn preken geven weinig theologie, maar zijn vooral gericht op de practische beleving van de christelijke deugden. De inhoud van de Bergrede en de Parabels bieden hem voldoende stof om een lang predikantenleven te vullen. In allerlei toepassing keert het motief van de verloren Zoon en de Barmhartige Samaritaan telkens terug. Als Jezus niets anders had nagelaten dan deze beide parabels, dan zou er nog reden te over zijn om Jezus de grootste aller profeten te noemen, zegt hij. Wist hij een enkele keer met de keuze van zijn onderwerp geen raad, dan ried zijn vrouw, die z'n voorliefde kende, hem aan nog maar weer eens over de Samaritaan te spreken en met vreugde deed hij het opnieuw en anders. De parabels waren hem edelstenen, waaraan hij telkens andere facetten wist te ontdekken, wier edele glans hij aan zijn gemeente toonde.

---

[1]) K. H. Roessingh: Het Modernisme in Nederland, p. 177.

De mogelijkheden van het verstand boeiden Haverschmidt, evenals De Genestet, minder dan de bewogenheid van het menselijk hart. [1]) Hij had een diepgewortelde overtuiging van de meerderheid der eeuwige wijsheid boven de veranderlijke wetenschap, hoezeer hij deze ook als basis van zijn moderne theologie deed gelden. Niet de speculaties van de geest, maar karakter, vroomheid, rechtschapenheid, het zedelijk-godsdienstige waren hem de hoogste openbaring van het menselijke. Het verdroot hem steeds dat de hoge Wijsheid van het Evangelie vaak zo weinig beklemtoond werd en dat er zoveel nadruk gelegd werd op theologische denkbeelden. Hetgeen niet betekent dat Haverschmidt de wetenschappelijke zijde van zijn taak verwaarloosde. Hij volgde met grote aandacht de vernieuwingen der godsdienstige wetenschap. Zijn preken geven blijk van nauwgezette kennismaking met alles wat er op protestants-theologisch gebied in ons land aan de orde was. Ook de vergaderingen der moderne theologen woonde hij trouw bij, zij 't meer passief dan actief. Wanneer op die bijeenkomsten diepzinnige vraagstukken werden ingeleid en besproken, kreeg zijn sprekend gelaat een peinzende uitdrukking. Dan zat hij voor zich uit te staren met een enigszins gebogen hoofd en dan ontsnapte wel eens een zucht aan zijn lippen. En als het debat afgelopen was, kon hij op zijn eigenaardige toon zeggen: „'t Was diep, 't was geleerd". Maar men kon hem aanzien dat hij zich zelf niet veel wijzer vond geworden. Toch kwam hij gedurig terug en over wie hij reuzen in de wetenschap noemde, kon hij met grote eerbied spreken. Hij was ook alleszins in staat om hun arbeid te waarderen. Aan schranderheid paarde hij een gezond oordeel, maar boven alles was hij practisch en vooral of misschien alleen met datgene had hij veel op, wat het leven ten goede kwam. Aldus de typering van Ds. Lohr. [2]) Primair voor zijn idealisme was niet het ontraadselen van de mysteriën des levens, maar de volbrenging der in het menselijk hart geschreven zedenwet en de verwezenlijking van het evangelisch liefdegebod. „De practische oplossing van de levensraadselen is zeker de veiligste; zij is de beste, omdat zij eigenlijk de eenige is. Met ons peinzen komen wij nimmer gereed; ons vragen brengt ons minder vooruit dan achterwaarts. Maar liefhebbend en werkend, maar ons zelf overwinnend voor onzen plicht en voor het geluk van den naaste, zijn wij als de mannen, die in een onbekend werelddeel een weg zich banen door een onmetelijk woud. Bespiegelingen over de uitgestrektheid van het bosch brengen hen niet verder; maar met iederen bijlslag ruimen zij een hindernis op en komen zij een stap nader tot den uitgang. Want een uitgang moet er zijn. Mits ieder doet en aan zijn kinderen leert te doen, wat goed is. Dan komt het Godsrijk". [3])

---

[1]) Zie H. C. Lohr in: François Haverschmidt herdacht in de Vereeniging „Paulus" te Schiedam door J. de Goederen Wz en H. C. Lohr, predikanten te Rotterdam, op 1 Febr. 1894.

[2]) In „Haverschmidt herdacht" p. 19 vlg.

[3]) Citaat uit een bloemlezing van Haverschmidt's preken, getiteld: „Uit Geest en Gemoed", Schiedam 1894, p. 131–132.

Haverschmidt's neiging om de normen des harten voor absoluut en onbedriegelijk te houden en de resultaten der wetenschap, hoe ook door hem gewaardeerd, te relativeren, was bij hem, evenals bij De Genestet, een uitvloeisel van zijn psychische, poëtische gesteldheid. De uiterst gevoelige mens en dichter werd meer geboeid door de bonte verscheidenheid des levens dan door de speculaties van het verstand. Meer dan geleerde was hij dichter, die liever met tastend gevoel en verbeelding de levenskern benadert, dan met het nuchter verstand. De stem des harten was voor hem de stem der waarheid en meer dan Scholten en Kuenen, putte hij daaruit zijn overtuiging en zekerheid aangaande God en Godsdienst. Dat er een God is, is een zedenwet, waaraan wij hebben te gehoorzamen; dat het wezenlijkste bestanddeel van de mens onsterfelijk is, weten wij, niet langs de weg der redenering of door een wonderlijke openbaring, maar tengevolge van de instinctmatige werking van de menselijke natuur. [1]) We herkennen de stem van zijn leermeester Scholten, die eiste dat op ieder leerstuk kritiek moest worden geoefend, wanneer wij hem horen zeggen: „Wij komen op voor de rechten van deze twee: rede en geweten. In naam van de eerste, de rede, pleiten wij voor 't vrije onderzoek. Wij wenschen beoordeeld te zien, tot zelfs het kritiekste, en al is, wat ons werd overgeleverd, nòg zoo oud en al wordt, wat men ons zoekt op te leggen, nòg zoo algemeen erkend, wanneer het de proef van ervaring en gezond nadenken niet kan doorstaan, dan leggen wij het als voor ons van geen wezenlijke waarde, ter zijde. Doch wij ondervinden dat de mensch niet alleen kan leven van hetgeen de rede hem leert. Wij erkennen het bestaan van zedelijke geboden, wier waarde boven de berekening van ons verstand ligt, die zich onmiddellijk doen gelden voor het geweten. Dat twee maal twee vier is, is een redelijk axioma, doch evenveel zekerheidswaarde heeft het axioma van ons geweten dat liegen zonde is, ook al is 't nog zoo voordelig en dat onbarmhartigheid in der eeuwigheid nooit een deugd kan zijn. Wij zouden aan de vertwijfeling zijn overgegeven als wij niet konden vertrouwen in wat de beste mensen in hun beste momenten als waar en goed hebben erkend, als wij moesten verloochenen wat zich in onze heilige oogenblikken heeft geopenbaard".

Hoe hoog hij de bewijskracht van het geweten aanslaat, blijkt uit een lezing, welke hij gehouden heeft op een ringvergadering over het Positivisme [2]) van Auguste Comte, waarin hij concludeert dat de zekerheid dat men niet met zijn verstand kan doordringen tot de oorzaak en het einddoel der wereld volstrekt niet vernietigend kan wezen voor de godsdienst: „Is te gelooven in God empirische of logische of weet ik wat andere zekerheid te hebben van een oorzaak van alles? Is het geloof niet een toestand des harten? Zetelt het niet in het gemoed om vandaar den wil in beweging te brengen? Is godsdienst niet gezindheid? Drang naar waar-

[1]) Zie zijn voordracht over Theodoor Parker, in 't archief Haverschmidt

[2]) Ook deze lezing bevindt zich in 't archief-Haverschmidt van de Leidse Maatschappij.

heid te voelen, honger naar gerechtigheid, zich over te geven, met vertrouwen, met verloochening van alle andere lusten en wenschen, aan een onverklaarbaar maar onweerstaanbaar heimwee naar zedelijke volkomenheid". Niet een Gods*begrip*, zegt hij, moet ons ideaal zijn, maar God. Hij waarschuwt voor de gelijkstelling van godsdienst met theologie of metaphysiek. De godsdienst, waarvan Jezus de heerlijkste openbaring is, heeft niets te hopen of te vrezen van de strijd der menselijke meningen. „De Heilige Geest behoeft aan geen enkele wereldbeschouwing de sleutel te vragen tot 's menschen gemoed en wil."

Hoe afkerig Haverschmidt staat tegenover de arrogantie van het rationalisme en positivisme, blijkt uit een zijner indrukwekkendste, romantisch-gekleurde preken, die tevens getuigt van zijn geloof in een persoonlijke God: [1])

„Indien wij werkelijk moeten blijven staan bij het begrijpelijke, hoe eng wordt dan ons leven. Want hoe weinig is er dat wij inderdaad begrijpen. Zelfs de grootste denkers stuiten op onoplosbare raadselen; al is het hun gelukt de wording van vele verschijnselen na te gaan, de meeste bleven voor hen onverklaard, en, wat meer zegt, het diepste geheim blijft voor hen een verborgenheid.... En nu zouden wij verplicht zijn om ons in dit nauwbegrensde cirkeltje te blijven rondbewegen, niet verder te gaan dan ons klein verstand reikt, het zwijgen op te leggen aan ons gevoel, onze verbeelding, ons verlangen naar het nooit geziene, het onuitsprekelijke? Doch dat is eenvoudig onmogelijk, tenzij wij geweld aandoen aan ons zelven. Immers het geheimvolle, de bodemloze diepte, trekt ons aan. Er is in het verre iets dat ons betoovert. Wat anders is de reden dat men zoo gaarne tuurt naar den gezichtseinder? Het is of daarachter een wonderland ligt. O, als wij de wolken niet hadden, die lange nevellanen, de blauwe zeeën met hare eilanden, die als de zon ondergaat, hun purperen oevers aftekenen tegen een achtergrond van goud; als de heldere sterrenhemels er niet waren, die den blik der aarde doen vergeten; gebondenen aan uw klein strookje gronds, gebannen binnen enkele straten, een enkel nauw vertrek misschien — wat zoudt gij arm zijn! ... „Zegt niet: maar dat is slechts verbeelding! Wij vragen: waar vangt verbeelding aan, waar houdt zij op? Gij ziet in uw kind, in uw beminde, wat niemand anders er in ziet. Zien die anderen hen daarom beter? En zoudt gij hun onverschilligen blik voor den Uwe willen ruilen? Genoeg: met ons verstand komen wij niet ver. Het bewijst ons duizend diensten. Wij zouden het er niet buiten kunnen doen. Maar, als het al zijn krachten heeft ingespannen, laat het ons nog arm. De poëzie, de hoop, het beste van het leven moet komen — ja, van waar? Uit het hart, het gevoel, uit dat diepste van onze natuur, waarvan het verstand slechts de trouwe, de eerlijke, de zeer gewaardeerde doch met dat al niet meer dan de dienstknecht vermag en behoort te zijn".

---

[1]) Zie Haverschmidt's preek: „De Twee grootste geboden" in „Uit Geest en Gemoed", p. 51 vlg.

Met een beroep op de bekende Engelse prediker Robertson, wiens woorden hij citeert, verklaart hij filosofie en rede ontoereikend voor de bevrediging van het menselijk hart, erkent hij tevens de behoefte en de bestaanswaarheid van een persoonlijke God:

„Wat is onze diepste behoefte? Niet, de oneindigheid te vinden maar den Oneindige; niet te erkennen dat liefde de wet is van het heelal, maar om dien Eénen te kennen, wiens naam liefde is. Immers als er in deze wereld van orde niet Eén is, in wiens geest die orde zetelt en van wiens wezen zij de uitdrukking is, in deze wereld met haar onnaspeurlijk wonderbaar samenstel geen persoonlijke toegenegenheid, waaraan de hemelen hun smeltende kleuren en de sneeuw haar reinheid te danken heeft, dan zijn orde, liefde, wijsheid, slechts vreeselijke klanken en wij staan in het ijselijk heelal alleen". Met Robertson belijdt Haverschmidt hier het geloof aan een persoonlijke God, overeenkomstig de woorden des Bijbels: „Zoo spreekt de Heer. Ik ben die ik ben". De God, die ook door de niet-verdonkerde rede gevonden wordt, bevredigt hem niet. De God der Wijsbegeerte noemt hij een heel andere dan die der Psalmen, waarin een persoonlijke tederheid jegens de Schepper, waarin uitbarstingen van hartstochtelijke toegenegenheid zich uitspreken. De Jehova van de Israëliet is een persoon, die hart voor hart vroeg en gaf, die met liefde bezielde omdat hij liefde toedroeg. De God van de enkel-godgeleerde is nauwelijks een levende God te noemen. Hij leeft in de abstractie, maar 't spoor van zijn lèven is uitgestreken; hij bezielt niet langer en werkt geen wonderen meer uit. De wijsbegeerte heeft het persoonlijk wezen, God, steeds meer achteraf geschoven, hij is slechts de wet, waartoe alle andere wetten van het heelal kunnen worden herleid. In de Bijbel is God geen wet, maar het leven van al wat is, het wezen dat voelt en gevoeld wordt, dat bemind wordt en liefheeft, dat het kloppen van het menselijk hart kent, de haren van ons hoofd heeft geteld, de raven voedt en de leliën kleedt, ons bidden hoort en verstaat, door een geest die verwantschap heeft met de onze. [1])

Het gemis van het geloof aan een persoonlijke God mag de gelovigen geen reden zijn om hen, die dit geloof ontberen niet hoog te schatten, wanneer ze overigens rechtschapen leven, nog minder om hen van uit de hoogte der zelfverzekerdheid te minachten, maar beklagenswaardig zijn ze wel: „Donker is het oogenblik" zegt hij met Robertson, „als 't gevoel der persoonlijkheid verloren is, vreeselijker dan de twijfel aan onsterfelijkheid". Wee hen, die niet meer vertrouwlijk de handen kunnen vouwen en bidden: „Onze Vader". Ze voelen zich arm, eenzaam en verlaten. Maar in dat gevoel van verlatenheid, in dat roepen om de levende God openbaart zich toch de liefde voor God en de eenzame bewijst soms God meer nabij te zijn dan hij vermoedt. Een arm mens die naar God vraagt, maar die God niet antwoordt is de Vader vaak meer nabij dan de gedachtenloos biddende. Het ogenblik van verlangen naar God bewijst reeds dat God zich

[1]) „Uit Geest en Gemoed", p. 65–67.

aan hem mededeelt, want hij voelt Gods aantrekkingskracht in zijn binnenste en hij komt tot het besef dat hij niet buiten Hem kan en ook niet geheel buiten Hem is. Het is bemoedigend te weten dat in de diepste diepte der Godverlatenheid het geloof aan God vaak geboren wordt. Maar staande voor een rechtschapen mens, die niet aan God gelooft en een rechtschapene, die het wel doet, zegt Haverschmidt de eerste wel te kunnen hoogschatten, maar de laatste te benijden. Want waar de adem Gods ontbreekt, daar levert men, ten spijt van alle inspanning, gebrekkig werk. „O het maakt zoo'n groot verschil, of men zich gedurig in het bijzijn vindt van een Heilige, die misschien zelden prijst, nooit geheel voldaan is over ons, maar die ook nimmer den moed bij ons uitbluscht, die elke tekortkoming vergeeft, en ons onverpoosd aanvuurt tot overvloediger en hartelijker toewijding. Met Hem houdt men op voor zich zelf te leven. Men ziet in alles zijn hand, in alles zijn schepselen, en men poogt Hem na te volgen, die zijn zon laat opgaan over vriend en vijand, die voor allen, voor ons ook, ondanks alles, goed is". [1])

De rede, welke Haverschmidt op 14 December 1869, hield voor de Zending-Vereniging „Paulus" te Schiedam, naar aanleiding van de tekst: „Wij vinden God in de diepten van onze zedelijke natuur" is zijn religieuze beginselverklaring geworden, waardoor hij elke twijfel of onzekerheid ten aanzien van zijn godsdienstige denkbeelden wilde uitbannen. Hij verklaart zich bewust te zijn dingen te zeggen, die velen revolutionnair zullen klinken en voor anderen een reden zullen zijn om voortaan van de vergaderingen met hem weg te blijven. Schetsmatig tekent hij er zijn eigen godsdienstige ontwikkeling. Het geloof zijner kindsheid, volgens hetwelk de Bijbel Gods woord is, d.w.z. de uit een bovenaardse wereld neergedaalde openbaring van God, verklaart hij te hebben moeten prijsgeven. Het bleef voor hem geen vaste overtuiging, waarop men zich volkomen getroost kan verlaten in leven en sterven. De poging om zich zelf daarna langs de weg der redenering op nieuwe zekere bodem te brengen, faalde. De redeneerkunstige bewijzen, die men ons voor het bestaan van God leverde, zij voerden hem slechts tot een Gods*begrip*, zo ze hem niet aanstonds bleken eigenlijk niets te bewijzen. Ook het beroep op gevoel en behoefte bracht hem niet verder, wanneer het hem dienen moet om een God te doen vinden, waarvan het bestaan door waarneming en denken niet bevestigd werd. „We werden binnengeleid in de diepten van onze zedelijke natuur en daar vonden we God", zegt Haverschmidt. Het enigste dat volkomen zeker is, zegt hij elders, is het geweten, het zedelijk gevoel. Op zedelijk gebied laat zich een onloochenbare waarheid gelden die voor alle tijden en voor alle mensen dezelfde is geweest en eeuwig blijven zal. [2]) We zien hier hoe Haverschmidt geheel wordt meegenomen in de gedachtengang van zijn ethisch-moderne collega Hooykaas en zich distancieert

---

[1]) „Uit Geest en Gemoed", p. 76.

[2]) Preek 857.

van zijn oude Leidse leermeesters, die godsdienst zonder metaphysica een mengsel noemden van positivisme en mystiek. Een romantisch-piëtistische godservaring had ten slotte voor Haverschmidt, die meer dichter dan wijsgeer en denker was, die gedurig gebogen zat over zijn onrustig hart, als een kind boven een boeiend boek, om elke beweging, elk gefluister ervan met aandacht te volgen, meer aantrekkelijkheid dan de filosofische abstracties van Scholten en Kuenen. Niet een zekerheid door het denken verkregen, overtuigt ons van Gods bestaan, maar een innerlijke verzekerdheid doet ons God aanvaarden en onze plichten: „Ons geweten herinnert ons telkens dat er heilige plichten zijn, die wij, menschen niet hebben verzonnen, integendeel, waaraan wij ons vaak wat gaarne zouden onttrekken, maar het gebod is ons te sterk, wij worden gedwongen om er ons bij neer te leggen. Een bovenzinnelijke macht, een eeuwige Gerechtigheid, de heilige Geest wijst ons de richting aan, waarin wij ons hebben te bewegen". [1]) Hoe ontvankelijk Haverschmidt was voor de taal der inwendige stemmen, blijkt uit de volgende passus, die ons aan de praeromantische nostalgie van Jan Luyken doet denken: „wel menigmaal als de avond is gedaald en de sterren glinsteren aan den hemel en de maan drijft daar henen in stille pracht, of ook wanneer soms daarbuiten, alleen, ver van het gewoel der drukke wereld, ons oog het spel der wolken gadeslaat en een helder blauw, misschien een gouden zonnestraal dringt door de nevelen, dan wordt het ons zoo vreemd te moede, een wonderlijk heimwee grijpt ons aan, een verlangen naar hooger geluk, naar onvermengden en stoorlozen vrede, vrede, zooals de aarde ons, ach, zelfs niet in onze beste uren en dan, och, hoe kort nog maar, geven kan. Wat naam te geven aan dat vaak onweerstaanbaar gevoel? Zou het niets verdienen dan een meelijdend schouderophalen? Ook — och, laat mij geheel uitspreken!, ook kan het ons dan zijn, alsof er toch nog wel een andere wereld is dan die waarin wij leven, voor weinige jaren slechts, om straks te volgen die er vóór ons waren en die... neen, die er niet maar geweest zijn, die er nog moeten zijn, ergens, waar dan ook in het mateloos heelal.... Zou er dan niets van waar zijn van wat men ons zeide in onze jeugd, dat al die goeden, vromen, die lieven en beminden nu engelen zijn in... ja, in den hemel, bij God? och, dat ik nog een kind was en gelooven mocht en kon, dat er een huis is des Vaders met vele woningen, en dat Christus ons is voorgegaan en daar plaatsen voor ons bereid heeft, en dat ik daar misschien ook nog eens komen zal en er mijn ontslapenen, mijn zaligen zal wederzien! Broeders en Zusters! Wie wil U dat geloof, wie wil U die hoop ontnemen? Voorwaar *ik* niet. Mijn eigen hart kan haar niet loslaten. Al weet ik niet waar zij is — die andere wereld — al weet ik niet hoe het zal zijn — dat andere leven, ik geloof dat de stem van Uw en van mijn hart niet liegt."

De eschatologie van Haverschmidt is tekenend voor zijn weifelen tussen oud en nieuw. Hij belijdt zijn geloof aan de onsterfelijkheid, maar

[1]) Preek 427.

de modaliteit dezer belijdenis is zo aarzelend dat ze alle overtuigingskracht mist. Hij wenst nog kinderlijk genoeg te zijn om te *mógen* en te *kúnnen* geloven dat er in het huis des Vaders vele woningen zijn, maar deze verzuchting houdt een negatie in, die hij echter weer omzet in een bevestiging, wanneer hij tot de gemeente zegt, de laatste te zullen zijn om haar 't geloof in de onsterfelijkheid te ontnemen. In een andere preek uit het jaar 1881 komt hij op deze allesbeheersende vraag terug en verklaart: „Ons hart, ons gemoed, ons geweten, het edelste in ons, komt op tegen den twijfel of er wel een leven na dit leven is"... „Ik zeg daarom niet, dat ik een antwoord weet op alle vragen, waar en hoe dan dat volgend leven zijn zal. Ik beken ten dezen mijn volslagen onkunde".

Nog onhelderder wordt ons Haverschmidt's eschatologische voorstelling, wanneer men zijn beschouwingen leest over „het Oordeel" dat over de mens zal uitgesproken worden na zijn dood. Haverschmidt aanvaardt ook het laatste lid van de tekst: „Het is den mensch gezet éénmaal te sterven en daarna het Oordeel". Maar wat houdt de aanvaarding in? De oudste voorstelling van de ondergang der wereld, de verrijzenis des vlezes, het bazuingeschal der Engelen en van een Christus, zetelend op de wolken en oordelend over goeden en kwaden, hen verwijzend naar een eeuwige zaligheid of een eeuwige verdoemenis, is voor de moderne predikant niet meer dan een beangstigende, poëtische voorstelling, een door de angst verwekte hallucinatie van een mens, levend in een primitief kultuurstadium, maar thans door de tijd definitief vernietigd. Het schrikaanjagende, mythisch beeld is verdwenen, maar niet wat volgens Haverschmidt de essentie ervan is. Ook hij heeft een blijde toekomstverwachting en hoop op vergelding. Maar „wij zoeken het heil dat de menschheid tegemoet gaat, *niet*, en allerminst bij uitsluiting, in een andere wereld, die als bij tooverslag, of hoe dan ook, deze oude vervangen moet; wij durven niet aannemen, dat er in het naaste, of zelfs in het verste verschiet, een punt zal zijn, waar de gestadige ontwikkeling van ons geslacht uitloopt op een beslissing, die alles voltooit." [1])

Haverschmidt's evolutionistisch optimisme brengt hem er toe te geloven dat de Geschiedenis het grote gericht zal zijn, waarin de leugen zal gevonnist en gewraakt worden en de gerechtigheid zal zegevieren. Niet de zonde en de zelfzucht, noch het dier in de mens zal het einde zijn der grote worsteling, door de geest ondernomen van de aanvang der historie af. Eens zal er geen onrecht meer gebeuren; de overwinning der gerechtigheid ligt in het, zij het nog zo ver verwijderd verschiet. Ieder mens is aansprakelijk, persoonlijk verantwoordelijk voor de verwezenlijking van die schone toekomst. Aan het oordeel is niet te ontkomen, maar dat zal niet uitgesproken worden door een komende Rechter, die zal zetelen op de wolken en alle gedagvaarden zal oordelen. In de gevolgen van ons leven, in de oogst van onze arbeid heeft God zijn onomkoopbaar

[1]) „Uit Geest en Gemoed", p. 262.

oordeel uitgesproken. Al naar het zaad, zullen de vruchten zijn die worden ingezameld. „O de tranen, die er geschreid worden om de misdaden der vaderen, tot in het derde en vierde lid! O, de erfenis van zinnelijkheid en gewetenloosheid, van oneer en vertwijfeling, die het ééne geslacht aan het andere vermaakt! En er zou geen oordeel zijn, geen om den zondaar te doen leven bij de gedachte: morgen — éénmaal sterven wij?" [1]) De vraag of er ook een persoonlijke straf bestaat en een persoonlijke beloning in het hiernamaals, een hoop die hij zijn eenvoudige gemeente goedhartig niet wilde ontnemen, komt in deze beschouwingen van Haverschmidt niet aan de orde. Hoe wankel de theologische basis is van zijn toekomstverwachting, blijkt wel hieruit dat hij enerzijds het geloof der eenvoudigen, die rekenen op een woning door Christus hen bereid in 't hiernamaals, zegt te delen, terwijl hij elders beweert dat hij 't heil der mensheid *niet en zeker niet bij uitsluiting* verwacht in een andere wereld. Wat betekent dat „niet en zeker niet bij uitsluiting"? Men gelooft het voortleven in een andere wereld geheel of in 't geheel niet. Betrekkelijkheid en beperking is hier niet mogelijk. Wel beschouwd is Haverschmidt's meditatie over 't oordeel niets anders dan een van alle supra-naturalisme ontdane overweging, volgens welke het leven der volgende generaties het resultaat is van dat der vorige met de optimistische, niet-verantwoorde bijgedachte dat de mensheid zo zal evolueren, dat het leven eenmaal een paradijs zal worden van gerechten, in wier zielen alle boosheid verstorven is. Dit is het optimisme van Scholten, die de zonde immers een nog-niet-zijn noemde van hetgeen de mens naar aanleg en bestemming is. We horen een verwant motief van Lessing's „Erziehung des Menschengeschlechts", van Kant's „allmählige Uebergang des Kirchenglaubens zur allgemeinen Vernunftsreligion", van Herder's ontwikkelingsgeschiedenis der mensheid, wanneer we Haverschmidt, geheel in de trant van 't duitse Idealisme horen verklaren: „dat de geschiedenis niet is een rustelooze wisseling van figuren (gelijk in een kaleidoscoop, die onophoudelijk rondgedraaid wordt), maar dat er zich, langs dien weg, iets schoons, iets groots, iets goddelijks verwezenlijkt en elk van ons de eer heeft en de taak, iets van dat schone, dat grote, dat goddelijke mee te mogen tot stand brengen". Wanneer wij de moderne, vrijzinnige Haverschmidt in zijn preken over de uitersten concessies zien doen aan de oude voorstellingen der gemeente en hem op 'n tegenstrijdige manier moderne denkbeelden met de nog actieve relicten van de oude kerk zien dooreenmengen, doet hij denken aan Dostojewski, die als geen de kwellingen van de twijfel kennend, anderen voor de tormenten ervan wil behoeden en uit deernis de orthodoxie aanpreekt.

Haverschmidt was geen bekrompen rationalist en positivist, maar hij zou een slecht vertegenwoordiger zijn geweest van de moderne theologie, wanneer hij niet bij herhaling het goed recht van wetenschap en onderzoek erkende en bepleitte: „Aan het wikkend verstand moet onderworpen

[1]) „Uit Geest en Gemoed", p. 271.

worden wat de godsdienstige verheffing omtrent den Onzienlijke bespeurde". [1]) Het opgedolven goud dient van de bijkomende stof ontdaan. Enerzijds erkent hij de vruchteloosheid van het onderzoek en is hij — ignotum per ignotius — overtuigd dat de twijfels en raadselen geduchter zullen terugkeren naarmate zij dieper delven, maar van de andere kant hoedt hij zich angstvallig voor alle schijn van wetenschappelijk defaitisme of quietisme: „Ik wil geen bekrompenheid, geen gemakzucht, geen terugdeinzen voor moeilijke onderzoekingen, voor wikken en wegen van wat ons als heilig en goddelijk werd overgeleverd en dat bij nadenken misschien blijkt die eeretitels onwaardig te zijn. Laten de denkers, de wijsgeren, de godgeleerden, de kerkhervormers niet moede worden." [2])

Wat niet met grote evidentie spreekt tot het verstand en ervaring — waarmede Haverschmidt bedoelt de zedelijke ervaring, de directe beaming des harten —, snijdt hij af als supra-naturalistische omwoekering van de edele plant des Christendoms. Supra-naturalisme staat voor hem gelijk met mythe, tomeloos gefantazeer, gedweep en gedroom. Tot hen, die nog enige twijfel mochten hebben aangaande zijn houding ten opzichte van het wonder, verklaart hij dat hij er volmaakt aan afgestorven is „hoewel ik mij genoeg herinner van zijn aantrekkelijkheid om te kunnen begrijpen, dat anderen het niet wenschen los te laten". Al de wonderen van het Evangelie zijn hem dichterlijke voorstellingen, verheven symbolen van ideeën en ervaringen. Exemplarisch is in dit opzicht zijn preek over „Jezus' Wondermacht" [3]) waarin hij het stillen van de storm en het wandelen van Jezus over de golven als een zinnebeeldige figuur beschouwt ter bemoediging en troost van de ontmoedigden en bangen. De Apostelen waren wijze symbolenvinders, hun nakomelingen kinderlijke mensen, die de taal der beeldspraak niet verstonden en het figuurlijke voor letterlijk namen. „Wat in den aanvang enkel als zinnebeeld bedoeld was, dat werd gaandeweg in de mond der oververtellers, en zoodoende ook in de geschreven overlevering, tot één en meer plaatsgevonden feiten". [4]) Daarmede is de aansluiting van Haverschmidt aan de verklaring der evangelische wonderen, zoals die door de school van Strauss werd voorgestaan, gegeven: in de exaltatie der verering van de volgende geslachten ontstond de mythe omtrent Jezus en zijn wonderen, de epische uitbreiding en sublimering, de overdracht van 't natuurlijke in de wereld der illusie en verbeelding. Het onderscheid tussen het canonieke en apocriefe vloeide in elkaar. Zoals de meeste vrijzinnige protestanten is ook Haverschmidt eclecticus en kiest uit de vele voorafgaande interpretaties aangaande de wonderen die, welke hem persoonlijk het meest aanspreekt en aannemelijk voorkomt.

---

[1]) „Uit Geest en Gemoed", p. 62.
[2]) „Uit Geest en Gemoed", p. 127.
[3]) „Uit Geest en Gemoed", p. 163–186.
[4]) „Uit Geest en Gemoed", p. 176.

De uitsluiting van het bovennatuurlijke leidde konsekwent tot de ontgoddelijking van de Christus. Deze negatie, al had zij in wezen voor de houding ten opzichte van 't oude Christendom dezelfde gevolgen, greep dieper in 't gemoed dan de ontkenning der wonderen. De omkeer in de Jezus-voorstelling betekende immers de schennis en ontluistering van de God-Mens, tot een edel mens, beeld van menselijke gaafheid en verhevenheid, maar niet meer dan dat. Niets kon het wezen van het Christendom meer treffen dan deze moderne beeldstorm. „Entre toutes les questions agitées parmi nous, la plus grave, la question vraiment décisive est celle qui concerne la personne de Jésus-Christ. Jésus n'est-il qu'un homme? Alors, quelque grand qu'on le fasse, le Christianisme perd son caractère d'absolue vérité et devient une philosophie. Si Jésus est le Fils de Dieu, le Christianisme reste une révélation", aldus de vader van 't modernisme in Frankrijk, Auguste Sabatier. [1])

Tegenover de Christus van het Geloof, van de Orthodoxie, kwam te staan de „werkelijke", de „historische" Christus. De tegenstrijdigheid gelegen in de aanvaarding van talrijke onderscheiden voorstellingen van de „historische" Christus, verstoorde het modern-wetenschappelijk geweten niet in die mate, dat men niet verder meer durfde te gaan. 't Lag in de lijn dat de radicaal-rationalisten de theorieën der vrijzinnigen door hun hypercritiek tot een dood eindpunt hebben gevoerd. Pierson besloot zijn kritische reflexies met de conclusie, dat Jezus geen werkelijk-geschiedkundige persoonlijkheid was. In ruim 150 jaren heeft de Leben-Jesu-Forschung niet afgelaten telkens en telkens een ander Christus-beeld te ontwerpen. De feilbaarheid dezer subjectieve voorstellingen kwelde de vrijzinnige protestant minder dan de aanhankelijkheid aan de goddelijke Christus der oude kerken, waarin de echo van het getuigenis van alle eeuwen Christendom weerkaatst werd. Scholten toonde zich vergenoegd over Renan's creatie in diens „Leven van Jezus", al moest hij erkennen dat het beeld psychologisch een grote mislukking was. [2])

De hymnen, welke de verlopen eeuwen gezongen hadden ter ere van de Zoon Gods werden nu door de modernen vervangen door een onnatuurlijke en rhetorisch aandoende dithyrambe op Christus' serene menselijkheid, onnatuurlijk, omdat de lof welke men Jezus bracht, enkel passen kon op een bovenmenselijk Wezen. Pilatus vond geen schuld in die Man, de moderne bijbelkritiek heeft schier geen schuld in hem kunnen ontdekken en denatureert de Christus tot een wezen „sui generis", dat echter noch God, noch mens is.

In dezelfde trant als Renan wedijverden onze moderne theologen in de verheerlijking van „le doux Galiléen". Scholten noemt Jezus „de grootste heros op het gebied van den godsdienst". Opzoomer ziet in Hem

---

[1]) Gecit. door Léonce de Grandmaison in „Jézus Christ, Sa personne, Son message, Ses preuves" douzième éd. Paris 1929, p. 185-186.

[2]) J. H. Scholten: Het Leven van Jezus door Ernest Renan, Leiden 1863.

„de meest buitengewone, de schoonste, de verhevenste openbaring der menschelijke natuur" en Huet spreekt van „den reddenden Menschenzoon, den Wijze met het kinderhart, den koning in dienaarsgestalte, den Martelaar der Waarheid, den Man der Smarte". [1]) In Verwey's beroemde Christus-sonnet horen wij dezelfde verering in 't zelfde timbre doorklinken.

Zo ook put Haverschmidt zich uit in lyrische beschouwingen over de Christus: „Jezus is de hoogste openbaring van de goedheid, van de reinheid, van de liefde", hetgeen zeggen wil „dat Jezus voor ons den Vader openbaart, God, den Allerhoogste". Maar hoe hoog Jezus ook trone boven de heroën van de geest, hij blijft een mens. „Nog steeds", zegt hij, „zijn er protestanten die zich onderwerpen aan de uitspraken dier kerkvergaderingen, waarin de Zoon van Maria tot God werd verklaard, tweede in de heilige Drie-eenheid of die met Paulus en Johannes voortgaan zijn grootheid aan zijn bovenaardschen oorsprong, en in zijn dood de uitvoering te eerbiedigen van een meer dan natuurlijk, een hooger en eeuwig verlossingsplan tot redding der zondige wereld." Hij verwerpt met klem Christus' goddelijkheid, maar De Meester blijft het geweten der wereld en de toevlucht der bedreigde mensheid.

„Ons ongeluk is soms maar, dat wij teveel aan hem gewend zijn. Grootgebracht in een lusthof, zou men eigenlijk eens op een vliering in een nauwe steeg gebannen moeten zijn, om het groen te waardeeren en de bloemen, waartusschen onze jeugd haar zonnige dagen sleet. Nu — zoo komen wij er ook toe te beseffen wat wij aan Jezus hebben wanneer de werkelijkheid ons van alle kanten aanstaart als een harde steile muur, of wij zijn in onze onvoorzichtigheid, onze roekelooze begeerte uitgegleden en daar liggen wij nu, hulpeloos op een bodem zonder grond en om er immer dieper in weg te zinken. Dan, als wij in wanhoop onze handen uitstrekken en niemand is er om ze te vatten, ja, dan hebben wij soms die zachte stem kunnen vernemen, die zoo rustig spreekt: Zie opwaarts! en boven ons, heel hoog en toch nabij, lachte 's Hemels blauw ons toe en een sterke greep ons en hief ons omhoog uit het walgelijk slijk, dat hem niet afschrikte, hem, den grootmoedige, die niemand veracht. O, er is op de wereld nooit vriendelijker aangezicht geweest, maar nooit heeft ook een oog een mensch zóó aangezien, tot midden in zijn ziel, dat hij geen enkele schande langer durfde en kon verbloemen en met al zijn schuld voor God moest neervallen, maar ook met al zijn geloof al zijn liefde zijns Vaders voeten kussen". [2])

Haverschmidt wil in zijn waardering voor Christus niet verder gaan dan die voor een subliem mens, de verhevenste aller geloofshelden. „Dat men van profeten, apostelen, hervormers, engelen gemaakt heeft, ja van hem, dien we ook boven allen stellen, van Jezus een God, dat men m.a.w. de groote geloofshelden op een voor ons onbereikbare hoogte geplaatst heeft,

---

[1]) Zie Roessingh: Het Modernisme in Ned. p. 130.

[2]) „Uit Geest en Gemoed", p. 43 vlg.

daarvan is niemand waarachtig vromer en beter geworden". [1]) Toch stijgt de gestalte van Jezus in Haverschmidt's loflitanieën ver boven de gewoon menselijke verhoudingen uit. Zijn verering is zonder enig voorbehoud en beperking, zodat zij nog het oude adorerend accent behoudt. Hij erkent dat de overweging van Christus' grootheid onze bewondering zo activeert dat God en Christus in onze geest kwalijk meer te scheiden zijn: „Al dat heerlijke dat wij van God weten, weten wij door het Evangelie van Jezus. Daardoor zijn wij van kinds af aan eraan gewend geraakt, om in God onzen Vader te zien, een heilig en rechtvaardig, maar vooral een barmhartig Vader, — een vader, bij wien wij als kind mogen aankomen met al wat ons hindert en drukt, en zelfs met onze ergste zwakheden en zonden. Menschen, die Jezus niet kennen, kunnen dat, denk ik wel eens, zoo niet gevoelen, zoo diep en zoo zalig niet, hoe goed God is. En indien zij het ook al kunnen, wij kennen God dan toch niet anders, in al zijn liefde, dan door de zelfopoffering van Christus. En daarom kunnen wij die twee dan ook zoo kwalijk in onze gedachten van elkaar scheiden, en als wij tot den Vader gaan, is het ons altoos alsof de Zoon met ons meeging en ons tot hem brengt".

Zo handhaaft Haverschmidt op zijn manier de gedachte aan Christus' middelaarschap.

Alleen wat Jezus geleraard en gedaan heeft, heeft voor Haverschmidt blijvende waarde, niet de in de loop der historie steeds wisselende meningen over zijn persoon. Daar dacht hij anders over dan Sabatier, die de vraag naar de al-of-niet goddelijkheid van Christus van beslissende betekenis achtte. Haverschmidt meende dat Johannes anders over het wezen van Christus oordeelde dan Athanasius en Athanasius anders dan Bernardus en het zou hem verwonderen als Calvijn het eens had kunnen worden met zo menige Calvinist van later tijd. Wat deren hem al deze meningen.

Het is duidelijk dat Haverschmidt een andere door sfeer en tijdsomstandigheden bepaalde belichting van de Christus-figuur verwart met een wezenlijk de goddelijkheid van Jezus betreffende opvatting. Dienaangaande is geen verschil van mening geweest bij Johannes, Athanasius en Bernardus. Haverschmidt ziet in de vergoddelijking, naar de trant van Strauss en zijn school, het resultaat van een latere idealisering door de eerbied en de liefde. Ook hij keert hier de historische feiten om, daar de zorg der kerk juist hierin bestaan heeft de primordiale waarheid, waarover bij de Apostelen geen controvers bestond, te bestendigen. En zo deed ook in haar strijd tegen het modernisme, de protestantse orthodoxie, die de konsekwenties voorzag van het teloorgaan van deze fundamentele waarheid. Groen mocht gruwen van een bondgenootschap met Rome, hij beloofde de katholieken samenwerking, wanneer 't ging om deze hoeksteen van het Christendom.

Haverschmidt's theologie kan simpel herleid worden tot het geloof aan

---

[1]) In zijn voordracht „Lutherdag" 1871.

een persoonlijke God en Diens openbaring in de verheven Christus. Met anderen had hij kunnen zeggen dat zijn gehele godsdienstleer viel samen te vatten in de vrome formule „Geloofd zij Jezus Christus". Zijn moraal streefde naar een edele humaniteit, gestileerd naar de precepten van het Evangelie. Het bovennatuurlijke is volledig uitgeschakeld. In zijn preken valt 't accent op de moraal; het gods- en godsdienstbegrip was voor de evolutionist iets betrekkelijks en vlottends, een stroom, die staag voortvloeiend, eindelijk moest uitmonden in de ruime zee der toekomst van een gelukkige mensheid, voor wie alle problemen van tijd en eeuwigheid zouden verklaard worden. Aan deze stroom met zijn levendige, vooral in zijn tijd zo onrustige beweging was hij liever gezeten dan aan het stille meer der gefixeerde waarheden. Orthodoxie en verstarring waren hem één

Van alle apostelen was er geen bij Haverschmidt meer geliefd dan Paulus. Diens heilige vrees voor de ruïneuze ondergang der godsdienstige gemeenschap door verbastering der oorspronkelijke leer heeft hij niet gedeeld. Paulus riep de bliksem af over zijn hoofd, wanneer hij het ooit wagen mocht de leer, welke hij gepredikt had, te veranderen. Uit deze gesteldheid is het verzet te verklaren van de orthodoxe kerken ,voor wie de negaties van het wonder, de openbaring en de goddelijkheid van Christus gelijk stonden met een breuk met het Christendom, dat immers stond of viel met zijn bovennatuurlijke oorsprong en de goddelijkheid van zijn Stichter.

Uit de halfslachtigheid der modernen putten orthodoxen en positivisten hun argumenten om hen te sommeren de Ned. Herv. Kerk te verlaten. Verontwaardiging en harde niets ontziende hoon en smaad, zonder eerbiediging van vaak eerlijke, geestelijke voornaamheid werd hun deel, vooral toen 't eerste élan van de beweging begon te breken. De modernen waren als een slecht uitgerust legertje, dat in een dal liggend van twee tegenover elkaar gelegen heuveltoppen onder vuur werd genomen. We herinneren aan 't vlammend requisitoir van Da Costa tegen de Leidse theologische Faculteit en tegen Opzoomer in 1857, waarin met de heilige verbolgenheid van een boetprofeet en met het temperament, Da Costa eigen, de thesen der modernen als een schofferen van een eerbiedwaardig heiligdom werd gebrandmerkt. Ook in de volgende jaren bleef de orthodoxie de aggressieve toon behouden. Negen jaar later ontlaadde zich de controvers tussen de modernen en hun vijanden van links in twee vinnige publicaties, nl. in Huet's „Ongevraagd advies in de zaak van Pierson tegen Réville c.s." [1]) en in Kuenen's repliek op dit geschrift: „Het Goed Recht der Modernen". [2])

Jarenlang golfde de strijd om het heengaan of blijven der moderne predikanten op en neer en werd met zó grote verbittering gestreden, dat Rauenhoff in 1867 de tegenstelling tussen modern en anti-modern 't beste meende te karakteriseren met de opmerking: „De tegenstelling katholiek en protestant is in mijn oog veel minder scherp dan deze: anti-modern en

[1]) Haarlem 1866.
[2]) Leiden 1866.

ABRAHAM KUENEN

modern". [1]) Hetgeen gezien de wrok tegen het ultramontanisme heel wat inhoudt. Het duel Huet–Kuenen was een dramatisch, zelfs tragisch hoogtepunt. Tragisch wijl het gevecht om de eerlijkheid met eerlijke overtuiging gestreden werd en de bevrijdende katharsis uitbleef. Beiden hadden gedeeltelijk gelijk en ongelijk. Huet had gelijk dat 't ongepast was dat moderne predikanten, die reeds toen op een punt gekomen waren, waar, naar 't woord van Jahn „die religiösen Fragen als rein menschliche erörtert werden müssen", [2]) voortgingen een supra-naturalistisch contract te ondertekenen. Anderzijds kon niemand Kuenen het recht ontzeggen zich te beroepen op de pioniers der Reformatie, die door een partiële verwerping der dogmata en 't gezag der kerk, de geesten hadden opgeroepen, die 't protestantisme niet meer kwijt kon geraken. Kuenen en de zijnen aanvaardden de vloek der onenigheid als inhaerent aan de ontwikkeling der godsdienstige idee. Behalve hun principiële overtuiging, die de leiding der Ned. Herv. Kerk het recht ontzegde om als orthodox exclusief lichaam op te treden, waren er ook practische en affectieve motieven, die hen het recht deed vindiceren om aan te blijven. Karaktervoller was geweest een uittreden, zoals de Afgescheidenen gedaan hadden, maar behalve dat ze voorzagen dat de ene ontbinding op de andere en de volstrekte chaos volgen zou, deed ook de aanhankelijkheid aan de oude kerk velen blijven. Het is niet eenvoudig een traditie en verbondenheid van eeuwen te verbreken.

Hoe deerlijk en verward de toestand geworden was, blijkt uit het optreden van Hofstede de Groot. Hij, die als Groninger en „vader" der modernen, zelf in een glazen huisje woonde, zag als een sombere profeet de ravage der kerk in zijn geschokte verbeelding voor zich en bezwoer de Synode de modernen niet zonder meer uit te stoten. Hij wist dat een minnelijke schikking tussen orthodoxen en modernen practisch onmogelijk was, maar een gedwongen scheiding achtte hij hoogst gevaarlijk. Was dan het hek niet helemaal van de dam? Zouden de Evangelischen niet volgen? Zo werd hij minimum-lijder en sussende vader, die de krakelende kinderen verzocht elkaar te verstaan. De orthodoxen hield hij voor dat de verzuchting over de eens zo prachtige „kerk onzer vaderen" een holle fraze was, daar er altijd herrie was geweest: de modernen verweet hij partijzucht en aanmatiging. Vijand van gedwongen scheiding, vroeg hij de laatsten eigener beweging de kerk te verlaten. Zij mochten zich gedrongen voelen alle bijgeloof met wortel en al uit te roeien, „doch wanneer dit zoo verre gaat, dat zij op grove en ergerlijke wijze van den Kansel de Gemeente in het aangezigt durven slaan, dan moet dat geweten hen ook dringen, de Hervormde Kerk te verlaten. In haar te blijven en de geheele Christelijke Kerk te bestrijden en te bespotten, is verraad". [3])

---

[1]) Roessingh: Het Modernisme in Nederland, p. 143.

[2]) Die Entstehung des Christentums, 1911, p. 3.

[3]) P. Hofstede de Groot: Geen Scheuring in de Nederlandsche Hervormde Kerk, een waarschuwend woord uit de Kerkgeschiedenis, Groningen 1894, p. 91.

En velen zijn gegaan, zo niet tengevolge dan toch overeenkomstig dit advies. In 1877 legden de gebroeders Hugenholz hun ambt neer en stichtten de Vrije Gemeente.

Wie het reformatorisch geloof, waarvan de beginselen toch als de eigenlijke norm van het protestantisme moeten beschouwd worden en die een onvoorwaardelijke aanvaarding van een Algemeene Openbaring impliceren, waarop de wetenschap geen enkele correctie of verandering toe te passen heeft, vergelijkt met de wetenschappelijke opvattingen van het modernisme, dat de openbaring afhankelijk stelt van een persoonlijke, autonome beaming, begrijpt dat de kloof onoverbrugbaar was en kan het heengaan van vele dissenters, hoe katastrofaal ook, niet anders dan konsekwent noemen. [1])

Grof was het intussen, zoals veelal gedaan werd, de edele religiositeit van vele modernen, belachelijk te maken; onredelijk van links en van rechts hen de naam van Christenen te ontzeggen. Onredelijk van links omdat Christus voor de meesten hunner nog de ziel van hun vaak hooggestemd geestelijk leven en denken was; onredelijk en willekeurig van rechts, omdat, — de geloofsverdeeldheid eenmaal gegeven, — wanneer de reformatie met een beroep op de schrift, de katholieke geloofsinhoud meent te moeten afwijzen, zij geen enkele grond heeft om de vrijzinnigen het recht te ontzeggen de orthodox-reformatorische geloofsinhoud af te wijzen, wanneer ze zich menen te kunnen beroepen op een beter begrip van het Evangelie. [2])

---

[1]) Zie voor het dilemma: reformatorisch-modern Dr. W. H. van de Pol, Roermond 1948, p. 40–50.

[2]) Ibid. p. 39.

VIII

HAVERSCHMIDT EN DE PROTESTANTSE ORTHODOXIE

Op het ogenblik dat de strijd in het kerkelijk leven zich het meest toespitste, in 1866, stond François Haverschmidt pas twee jaar te Schiedam en dus aan het betrekkelijk begin van zijn verblijf aldaar, waar hij, na de bemoediging van Hooykaas, de strijd zal aanbinden met zijn tegenstanders. De uitnodiging om naar Schiedam te komen, ging gepaard met een bittere klacht over de lamlendigheid en de slapheid in het gemeenteleven. Spoedig zou Haverschmidt merken dat hij het niet verhelpen kon; en toen zijn medestander en gangmaker Hooykaas, een zoveel krachtiger figuur in zijn „Gedachtenis aan zijn vrienden te Schiedam" moest klagen: „Daar zijn vele ontwikkelden, inzonderheid uit den gegoeden stand, mannen en vrouwen, de eersten het meest, die zich zo goed als geheel aan de kerk onttrekken", toen moest de zoveel tengerder Haverschmidt wel begrijpen dat zijn zaak er slecht voor stond. Hij heeft de lamentatie eindeloos en verdrietig moeten herhalen.

Het eind van het jaar was voor de predikant steeds een bekwame gelegenheid om zijn gemoed te luchten en zoals de Oude Jan in Potgieter's verhaal jammert over de geest van Jan Salie, zo horen we Haverschmidt op Oudejaarsavond van 1874 voor zijn vrienden in de vereniging „Paulus", verzuchten dat 't woord van Hooykaas geen uitwerking heeft gehad. Hij zegt zich te schamen, wanneer hij zich afvraagt wat anderen moeten denken, wanneer ze zien hoe weinig modernen er prijs op stellen met hun geestverwanten samen te komen. De lege kerken maken hem droefgeestig als een ruïne. Vrijzinnigheid staat veelal gelijk met onverschilligheid en lichtzinnigheid, moet hij erkennen.

De bittere, weemoedige klacht van Haverschmidt stemt geheel overeen met de beschrijving van de algemene verflauwing van het godsdienstige leven in de moderne kringen in Nederland, zoals die door Roessingh beschreven wordt. [1]) Zoals Haverschmidt klaagde, klaagde ook P. H. Hugenholz op de Protestantendag van 1884, en klaagden zovele anderen. Tot aan Haverschmidt's dood en daarna houdt de depressie aan en bestrijkt dus zijn hele leven als predikant. Bijna alle oude-jaarsavondpreken zijn sombere kronieken over de algemene futloosheid en lamlendigheid. De vreugde om een grote bloei, die opwekt en verkwikt, heeft hij eigenlijk nooit gekend en hij kon ze toch zo kwalijk ontberen. Op een gegeven ogenblik ziet hij het hele Christendom in gevaar: „Zien wij het niet voor onze ogen, hoe treurig het met ons kerkelijk leven gesteld is en moeten wij soms niet vreezen dat het kwaad nog dieper schuilt, dat het geheele Christendom, ja, de gansche godsdienst van dit geslacht jammerlijk

[1]) Het Modernisme in Nederland, p. 145–178.

aan het kwijnen is? Wat schijnen de dagen ver, waarvan de ouderen onder ons nog heugenis hebben!" roept hij mismoedig uit in 1883. En hij beseft zeer goed dat alleen gebed en godsdienstoefening het getij kan doen keren: „Op het papier zij vroomheid zonder godsdienstoefening heel goed denkbaar, in het leven gaat de vroomheid, waar zij niet geregeld gevoed wordt, even zeker onder als een vuur uitgebluscht wordt, dat geen brandstof ontvangt". Intussen kregen Haverschmidt en zijn moderne collega's van Huet, die n.b. als vrijzinnig predikant nog een rooskleurige dageraad aan de kim van 't godsdienstig leven meende te bespeuren, te horen dat niets de onkerkelijkheid zo zeer bevorderd had als het modernisme. En als vrijdenker, bekende hij rauw en hatelijk de situatie, toen hij een trouwe kerkganger de woorden in de mond lei: „Eerst kleedt dominé U uit en zendt U vervolgens naakt de straat op". En een proponent laat hij zeggen: „Eerst nemen ze ons het geloof af en zeggen ons daarna, dat de kerk het van zulke predikanten juist hebben moet". [1])

De meest tegenstrijdige gevoelens hebben Haverschmidt's leven als predikant tot een kwelling gemaakt. Zij vormen met zijn aangeboren depressieve aard de tragedie van zijn leven. Herhaaldelijk herdenkt hij met weemoed de oude trouw en warme godsdienstzin zijner kinderjaren, dan weer verwerpt hij de verbasteringshypothese en gelooft optimistisch, dat met het voortschrijden der jaren de mensheid steeds nader komt tot wat hij het eigenlijke Evangelie noemt, terwijl hij gedurende zijn hele loopbaan als predikant verzucht dat het met 't godsdienstig leven steeds meer bergaf gaat.

Haverschmidt's uitgebreide prekenverzameling is voor de kennis van de historie der Nederl. Herv. Kerk in de tweede helft van de 19e eeuw van uitzonderlijk belang, omdat zij laat zien, hoe bewogen het leven der gemeenten was. Hoe Kalff beweren kan dat Haverschmidt in tegenstelling met De Veer, niet zou hebben deelgenomen aan de strijd der geesten op theologisch gebied [2]), is ons een raadsel. Integendeel, zijn preken getuigen van haast niets anders en zij leveren een onverkwikkelijk beeld van twist en tweedracht, van haat en nijd, die de verschillende groepen beroerde en waaronder een irenisch man, als Haverschmidt van nature was, ondragelijk moet hebben geleden. Eindeloze klachten in zijn preken en voordrachten vertolken zijn hunkering naar vrede en rust en wijzen erop hoe sterk hij gedegouteerd was van het kerkelijk krakeel, waarvan zijn eigen gemeente en het ganse land vervuld was. Van het lieflijk dorpje met de vredige lindebomen is niets, maar dan ook niets terecht gekomen. De toestand overwegende jammert hij: „Hier wordt het een mensch eerst recht droevig om het hart. Verdeelder huisgezin is wel niet denkbaar, machteloozer, hulpeloozer lichaam dan onze kerk. Wat kracht zou zij uitoefenen, zij die niets anders schijnt te doen te hebben dan om hare

---

[1]) Ongevraagd advies, p. 68–69.

[2]) G. Kalff: Geschiedenis der Ned. Letterk. VII, Groningen 1912, p. 558.

leden te voeden met onderlingen haat? Wat vermag zij nog, dan de onkundige menigte op te winden voor ledige vormen, de ontwikkelden van zich af te stooten en den oprechten vrome te ergeren en te bedroeven tot schreiens toe". [1]) Zijn eigen bestaan te Schiedam stemt hem mistroostig en verdrietig: „Ik gebruik geen drank buiten den wrangen beker, dien mijn kerkelijke positie me dagelijks te drinken geeft" [2]), verzucht hij in een ogenblik van diepe neerslachtigheid. Bij 't naslaan van de notulen der kerkeraadsvergaderingen van de Ned. Herv. Gemeente te Schiedam, bemerkten wij, dat wanneer hij niet ex officio de vergadering moest presideren, hij zo goed als nooit ter vergadering kwam. Boven 't verslag van de scriba stond steevast vermeld: „afwezig Ds. Haverschmidt". Met zijn orthodoxe tegenstander wenst hij blijkbaar niet meer dan strikt noodzakelijk was, geconfronteerd te worden. Hij voelde zich gewantrouwd, verketterd, weggekeken. Hij erkent zelf met zijn predikantcollega's in een toestand van gewapende vrede te leven. De dampkring der kerk en consistoriekamer staat hem tegen en hij haakt naar het ogenblik „dat de menschen elkaar over de staketsels der leerstukken heen de hand reiken en zich persoonlijk aanstellen als broeders" [3]). Valt het dan te verwonderen dat hij bij herhaling een uitweg zocht uit het dilemma en er over gedacht heeft het bijltje er bij neer te leggen en zoals vele collega's deden de gehele predikdienst vaarwel te zeggen? Waarom hij het niet gedaan heeft? Was 't de gehechtheid aan z'n ambt, geërfd sieraad zijner eerbiedwaardige familie, die sterker was dan de weerzin tegen de onverkwikkelijkheden die het meebracht? Voelde hij zich niet bij machte om onder drang en dwang elders te werken en een goed heenkomen te zoeken? Was het zijn diepste overtuiging te moeten blijven en beschouwde hij 't als een laffe vaandelvlucht de strijd op te geven op een moment toen de gelederen zijner medestanders gedund werden en zijn richting 't meest in 't nauw raakte? In ieder geval heeft hij de kans, die hem gegeven werd, niet willen benutten. Op 20 December 1873 vraagt hem de ex-theoloog A. G. C. van Duyl of hij geen redacteur van 't Handelsblad wil worden. Haverschmidt echter weigert [4]). Ook het hoofdredacteurschap van „Het Nieuws van den Dag" werd hem na de dood van Simon Gorter aangeboden. Ook dit heeft hij afgewezen. Hoe vaak ook gekneusd, hoezeer ook gedwongen door de spitsroeden te lopen, hij heeft de strijd tot het bittere einde volgehouden en hij zal bij de herdenking van zijn 25-jarig ambtsjubileum met trots vermelden dat hij heeft volhard en dat met even weinig zelfzuchtige bedoelingen als hij begonnen was. Natuurlijk vond zijn kwetsbare aard, vonden zijn pijnlijke ervaringen compensatie aan de betere kant van het leven, waarheen hij vluchten kon wanneer het aan de zelfkant

---

[1]) Oudejaarsavond-Voordracht 1874.

[2]) Geciteerd door Dyserinck, Fr. Haverschmidt p. 73.

[3]) Ibid.

[4]) De correspondentie over deze aangelegenheid bevindt zich in 't archief Haverschmidt van de Leidse Maatschappij.

te bar werd. Herhaaldelijk werd de bewolkte donkere hemel van zijn leven doorbroken door de stralen van 's levens mildheid. De blijmoedigheid, die bij de cyclothym de depressie afwisselde, als regen en zonneschijn, de humor, de wetenschap dat duizenden hem volgden met genegenheid, hebben hem krachten gegeven die zijn eindelijke ineenstorting met tientallen jaren vertraagd hebben. Zijn pastoraal werk heeft vele vreugden gekend, diepe vreugden van innerlijke voldoening om het vele goede, dat hij onbaatzuchtig in het voetspoor van de Meester deed. Wij hebben kunnen ervaren dat zelfs nu nog in de eenvoudige huizingen van oude Schiedamse families foto's van Ds. Haverschmidt met piëteit bewaard worden. Hij zocht 't vooral bij zieken, ouden, armen en bij kinderen. Als Van Eeden zocht hij de mensheid op met haar weedom en 't is bekend hoe hij troost en blijdschap bracht en de eenzaamheid deelde van hen, die belast en beladen waren en huisden in gore steegjes van de lelijke stad, onder rieten daken of tussen de hanebalken. En de giften die hij gaf uit eigen beurs of die hij geklopt had uit de beurs van goede rijken, gaf hij met de distinctie en fijnheid van geest en smaak, die correspondeerden met zijn geestelijke voornaamheid. Want Haverschmidt was geen philanthropisch poseur; hij ging weldoende rond in stilte en eenvoud. Hij was de ongeveinsde broeder der schamelen.

Niets boeide hem meer dan de onschuld der kinderen. Zij waren de prinsjes en prinsesjes, die telkens de zoete fee zijner jeugd voor zijn verbeelding terugriepen. Juist omdat de „Vergangenheit" naar 't mooie woord van Hermann Grimm „der ständige Wohnort seiner Seele" was geworden, omdat de idylle, die zijn romantisch gemoed nooit heeft losgelaten, in de kinderen 't meest ongeschonden voortleefde, werd hij kind met de kinderen. Met hen ging hij schaatsenrijden, voor hen bracht hij met Sint Nicolaas speculaas mee, hen bood hij 't beste van zijn vertel- en voordrachtkunst. De liefde die hij gaf en ontving bepaalde zijn betrekkelijk geluk. Betrekkelijk geluk, want dezelfde preek, die getuigt van zijn grote erkentelijkheid om 't goede dat hij mocht geven en ontvangen is overtogen van een sterke weemoed om de vele uren van strijd en bitterheid, die zijn ambt in 25 jaren had meegebracht. De kwarteeuw van zijn predikantenleven overschouwend getuigt hij: „En zo ben ik dan nu, na 25 jaar aangeland in een hoekje, waar ik tamelijk verdrongen zit, waar ik, ronduit gesproken arm noch been verroeren kan, en waar ik, o ja, volkomen vrijheid heb, maar de vrijheid om langzaam en zeker dood te gaan.

Naast mij geen enkele ambtgenoot, die eenige waarde hecht aan hetgeen ik den menschen te zeggen heb. Een kerkeraad, die, telkens als ik optreed, stilzwijgend de gemeente toeroept: doe als wij en blijf weg. Om mij heen een kring van collega's, waaronder mij slechts één (de oudste) overbleef, om samen onzen nood aan elkander te klagen. In het midden van een classis, met 50 predikanten, waarbinnen het moeite zou hebben, vijf bij elkander te brengen (ik zocht ze tevergeefs) die zouden zeggen: ik ga met U, in Uw gevoelens mee. Verder onder een bevolking, waarvan de

eene helft catholiek is, zoodat het dus al wel is, als mijn groet van die zijde beantwoord wordt. En de andere helft: och hoevelen ervan, als zij hun bijbel opslaan, wier oog wel in de eerste plaats schijnt te vallen, alsof het van mij en mijns gelijken geschreven stond, op een: „scheidt U af" en „raakt niet aan", want „wat deel heeft de geloovige met de ongeloovige?". En dan hoevelen, die den bijbel lang voor goed hebben dichtgeslagen, indien zij er ooit een blik in wierpen! . . ." Niets heeft hem meer verdroten dan het sectarisch geharrewar. Zijn enigste en hoogste ambitie was een practisch Christendom, uitrijzend boven de geloofsverdeeldheid. Hij achtte dit niet alleen verzoenbaar met het Protestantisme, hij noemde het de enigste gerechtvaardigde vorm ervan.

„O mijn Gemeente, o gij burgers van Schiedam, o gij menschen om mij henen — want ik roep U allen tot getuigen — ik heb niet aan een kerkelijke gemeente alleen willen toebehooren, ik heb een burger willen zijn met en voor U allen, naar de gave mij geschonken, nuttig en tot vreugde van iedereen, met mij wonende in dezelfde stad; het was mijn eerzucht een mensch te zijn, niets meer en niets minder, mensch voor elk die mensch was, onverschillig van welk geloof, in welken stand. . . ."

Voor niets heeft Haverschmidt hartstochtelijker geijverd dan voor de vrijheid. „Vrijheid, vroomheid, menschenliefde" waren de woorden, die met goud in zijn fier geheven vaandel geborduurd stonden. De vrijheid was hem de moeder der verdraagzaamheid. Willem van Oranje, die hij schetst met de gegevens uit Hooft's Historiën, waardeert hij vooral om zijn godsdienstige verdraagzaamheid. Luther's heldendom bestaat voor hem in zijn strijd om een persoonlijke godsdienst, voor hem heeft hij meer bewondering dan voor Calvijn, die Servetus levend liet verbranden. Hij was zich bewust de eervolste traditie van zijn protestantse land voort te zetten omdat de Hervorming in beginsel de handhaving betekende van het eigen geloof tegenover het vreemde gezag. Deze onstuimige vrijheidsdrang bepaalt zijn strijdbaarheid, lijkt de enige impuls, die deze zeer zachtzinnige mens agressief kon maken. Voor deze vrijheid streed hij op alle fronten, waar hij meende dat ze belaagd werd. Zijn vijanden waren de protestantse orthodoxen, die hem persoonlijk het leven verzuurden, de onkerkelijken die van hem eisten ter wille van de eerlijkheid de kerk te verlaten, de Roomsen en voor zover de economische liberaal die Haverschmidt was, het sociaal aspect der maatschappij interesseerde, het opkomende socialisme.

Haverschmidt die voor zover het de ontwikkeling der godsdienstige idee betreft, herhaaldelijk blijk geeft van een evolutionistisch optimisme laat dat niet gelden voor de eeuwen, welke de aanvang der Reformatie en zijn eigen tijd overspannen. Hij constateert in zijn dagen een diep verval en verbastering van het protestantisme. Het was de roeping geweest van de Ned. Herv. Kerk om een edel heiligdom te worden voor den eenigen waarachtigen God van waarheid, reinheid en liefde. „Maar

wat is zij geworden, hoe is zij verworden?" roept hij uit. Met Zacharias ziet hij een kandelaar met zeven armen; maar hoe treurig branden de lampen aan de luchter. Er is geen olie genoeg in de kandelaar; een vreemd vocht dat een smerige walm verspreidt, druipt er af in de olieschaal. En in de plaats van olijfbomen links en rechts, staan er twee lelijke misgewassen, nl. leervergoding hier en onverschilligheid en stofaanbidding ginds. Het was de heerlijke taak der Ned. Kerk geweest om, ontworsteld aan spaanse en roomse dwingelandij, in alle richtingen liefde, vrijheid en gerechtigheid te verspreiden. Maar wat zien we? Er is in de Ned. Herv. Kerk een partij reactionnairen, die ons tegen alle groei der godsdienstige gedachte in willen binden aan de conclusies van het godgeleerd onderzoek van twee-en-een halve eeuw geleden. Alsof hart en hoofd al die tijd werkeloos gebleven waren en God na de Dordtse Synode niet meer tot hoofd en hart gesproken had, alsof te Augsburg en te Dordt het laatste woord der wijsheid gesproken was. Het algemeen stemrecht, in de protestantse kerk ingevoerd, acht hij een fatale gebeurtenis. De conservatieven krijgen nu hun kans, want de onkundige menigte zal met hen meegaan en iedereen dwingen, die pleit ook maar voor een gematigde vrijheid. Alleen de volstrekt-rechtzinnigen zullen in de kerk hun plaats behouden. „En dàn, zal ons versteend gereformeerd kerkgenootschap, evenals een Ultramontaansch geworden Roomsche Kerk, loodzwaar rusten op de borst van ons volk en den adem en het leven in die borst verstikken".

Het besluit der Algemene Synode van 1867, waardoor de verkiezing der kerkeraden in de Ned. Herv. Kerk aan alle mannelijke stemgerechtigden was opgedragen, had duidelijk doen blijken dat de meerderheid der kerk orthodox gebleven was. Vele modernen lieten de kerk in de steek, velen ook bleven, maar stichtten vooral in grotere steden bijzondere verenigingen, waar zij hun gedachten konden uitwisselen en elkaar bemoedigen in de strijd. In Schiedam was dat de Vereniging Paulus, waar Haverschmidt en de zijnen vergaderden om zich te sterken in de strijd tegen de orthodoxie, tegen de geestdodende orthodoxie, tegen Farizeïsme en Sadduceïsme, zoals hij zijn tegenstanders noemt. Hij betreurt deze gescheidenheid als een familie-vete. Waarom konden de twee richtingen in 't protestantisme elkaar niet verstaan? Waren er in de oudste kristelijke tijden ook niet twee richtingen: het Joodse-christendom onder Johannes, Petrus en Jacobus en de heidense Christenen onder Paulus en Barnabas, twee richtingen die elkaar de broederhand reikten, zoals rechtzinnigen en vrijzinnigen ook behoorden te doen.

Met hart en ziel is Haverschmidt gehecht aan de Protestanse Kerk en de protestantse traditie van zijn voorgeslacht. De vroomheid van zijn ouders en voorouders is hem een reliek, die hij vroom bewaart, 'n kostbare herinnering die hem met geluk en weemoed tegelijk vervult en waarvan hij node zou willen afstand doen: „Goddank, het was geen onkerksche opvoeding die ik kreeg en als de gelegenheid zich aanbiedt, zoek ik graag nog de plaatsen op, de heiligdommen, waarbinnen mijn jong gemoed zijn

eerste plechtige indrukken mocht ontvangen. Dan zie ik mijn vader en moeder daar weer zitten op hun oude vaste plekje, en ik droom van de tijd toen ik een kind was.... In de strijd met de orthodoxie ziet hij de mogelijkheid van afscheiding besloten. Misschien is dat de enige oplossing, „doch ongaarne slechts geven wij den vaderlandschen bodem prijs voor vreemden grond, niet alleen omdat daarginds ons dubbele inspanning wacht, ... maar onze wortels zitten zoo diep ter plaatse, waar wij opgroeiden, en wij hebben ook het recht om te blijven in het huis onzer ouders, al dringen wie ons den broedernaam weigeren altoos driester ons naar den uitgang. Genoeg! Waartoe het ontkend? Steeds benepener wordt het plekje dat men ons gunt: slechts met de uiterste inschikkelijkheid handhaven wij onze plaats...."

Niets was grievender voor Haverschmidt dan de verdenking geen zuivere, onversneden Protestant meer te zijn, maar een vreemdeling die buiten de ringmuur van de heilige stad Gods stond. Zijn orthodoxe medebroeders houden hem de besluiten van de Dordtse Kerkvergadering van 1618 voor met en benevens de kerkelijke reglementen en zij roepen hem tartend toe: „Gij wilt een Christen wezen, een Nederlandsch Hervormd Christen? Goed, maar dan moet gij ook gelooven en belijden wat de vaderen geloofden en beleden. Gij, prediker, vooral, gij hebt beloofd „den geest en de hoofdzaak der leer, welke in de aangenomen formulieren van éénigheid onzer kerk begrepen is, getrouwelijk te handhaven".

„Wat meent gij dan vrij te zijn? Gij hebt U voor Uw persoon en voor de gemeente gebonden. Knellen die banden U, welnu ga dan uit de kerk, laat U schrappen van de lijst der nederlandsche Hervormden (hetgeen voor ons meteen is, houd op, U christen te heeten), maar zoolang gij blijft waar gij zijt, zult gij gehoorzaam zijn aan de leer der kerk, en zoo niet dan houden wij U voor een meineedige, een scheurmaker, een, dien wij het recht hebben uit de kerk te werpen, en dien wij uitwerpen zullen ook, zoodra wij daartoe bij machte zijn." En Haverschmidt ontkent de stellingen zijner tegenstanders. Het lidmaatschap en het leraarsambt in de Ned. Herv. Kerk heeft hem niet beroofd van de vrijheid om naar eigen overtuiging te geloven en van dat geloof te getuigen. Op grond van de gelofte door hem afgelegd mag niet meer geeist worden dan instemming met de *geest* en de *hoofdzaak* der leer, in de aangenomen formulieren van enigheid uitgedrukt. En op die grond ook pretendeert hij het volste recht te hebben om in de Ned. Herv. Kerk te blijven." Die geest en die hoofdzaak is Jezus Christus, zoals wij hem kennen uit de Bijbel. Vinden wij hem na eerlijk onderzoek het hoogste, het waarachtigste van ons hart en ons leven, gelooven wij in Hem en toonen wij metterdaad dat het ons ernst is met dat geloof, dan zijn wij in onze kerk op onze plaats. Alleen wie zich geen geestverwant van Jezus gevoelt, wie voelt dat wij beter doen door het niet langer met Jezus te houden, die behoort om der eerlijkheid wil onze kerk te verlaten. En nu, juist omdat Jezus ons het hoogste is, zijn leven, zijn geest, ons het eenig noodige, daarom ontkennen wij dat zij gelijk hebben, die onze conscientiën zouden

willen binden aan de theologie der 17e of welke andere eeuw." „Bewijs ons", roept hij uit, „overtuig ons dat Jezus ons heeft willen verplichten tot het aannemen van eenig leerstelsel, dat hij voor zich of iemand anders een eisch gesteld heeft, behalve het alles omvattend beginsel der liefde, bewijs dàt en wij zijn ontwapend. Maar zoolang U dat niet gelukt, houden wij vol, dat wij voorstanders zijn van de hoofdzaak in onze kerk, ook met te pleiten voor de onafhankelijkheid van het geweten, voor de godsdienstige vrijheid. Als Jezus, de Jezus der historie, de Jezus, die het onderzoek der Schriften ons leert kennen, nog op aarde was, hij zou met ons strijden voor die vrijheid".

't Is of Haverschmidt niet meer kan begrijpen dat het reformatorisch beginsel heel iets anders is dan zijn evoluerend protestantisme. Een dikke muur staat tussen beide schakeringen in: het geloof aan Gods onveranderlijk Woord, het supra-naturalisme, waartegen zijn protestantisme niets vermag. En of hij al getuigt dat Luther en Calvijn ook eerbiedwaardige tradities hadden laten varen, dat de gematigd-orthodoxen door de Dolerenden werden beschouwd als kerkelijk-onzuiver, het baatte hem niet. Vooral in de jaren tussen 1870–1880 is hij aan weerbarstige en verdrietige stemmingen ten prooi. In een preek van 1878 wordt de anders zo zachtzinnige man grimmig en vervoerd van een donkere drift om al het aangedane onrecht en smaad. De Farizeeërs en Sadduceërs laten hem geen rust en drijven hem tot felle ontladingen van zijn overvol gemoed. Het is zo ver gekomen, zegt hij, dat wij voor aanhangers van het ongeloof worden uitgekreten, We worden aangemerkt als te staan buiten het Koninkrijk Gods.

„Ja, voor God beken ik schuld, doch niet alleen dat de meesten daarginds geen recht hebben mij te steenigen, ik voel ook, dat, ondanks mijn vele afdwalingen en zonden, ja dat ook ons genade is geschied. Zij roemen in hun God en in hun Heiland, welnu ik doe het ook. De Vader in de Hemel laat zijn zon schijnen ook op mij en Zijn zegen drenkt ook de mijnen, als zij smachten van dorst."

Voor onrechtmatig geweld zal hij niet bukken: „Al moet ik ook alleen staan met mijn stem, niettemin zou ik haar doen hooren tegen de leugen, die zich de waarheid noemt. En zeker ik zal er iedereen toe aansporen om met mij mee te doen, maar list gebruiken of wat ander onedele poging in het werk stellen, dàt nimmer. Verlies ik het, dan geen nood. Zùlk verliezen is winnen. Gods kracht wordt in zwakheid volbracht. En diezelfde God zegt mij, dat ik mijn post in de kerk niet verlaten mag, als predikant, of als ouderling, of als diaken, of ook als gewoon gemeentelid, zoolang ik daar nog van eenig nut kan zijn, zoolang ik daar nog kan getuigen van vrijheid en gerechtigheid. Eerst als men mij dat volstrekt onmogelijk maakt of ook eerst als ik klaar zie, dat ik buiten de kerk weldadiger op haar kan werken, zal ik het heiligdom verlaten, waarin mijn vaderen gebeden hebben en mij een erfgoed hebben vermaakt, een erfgoed van vrijheid, dat nu wordt aangerand, doch dat ik in deze zelfde kerk voor mijn kinderen wensch te bewaren. Ik blijf zoo lang als ik als man van eer kan...."

En hij is gebleven al heeft hij voor zich en de zijnen buiten de kerk, waar hij als een stiefkind behandeld werd een plaatsje gezocht, waar zij in broederlijke eendracht bijeen konden komen. Hij heeft zich niet losgemaakt van de Ned. Herv. Kerk, „maar wel hebben wij ons daarnevens een toevluchtsoord gezocht, opdat, zoo dikwijls als wij aan de ouderlijke deur tevergeefs om brood aanklopten, wij met onze kinderen althans niet hongerig behoefden rond te zwerven. Zóó kwamen deze „conventikels" [1]) tot stand. De nood werd ons opgelegd. Wij konden niet anders."

Maar het denkbeeld ener afscheiding heeft hem toch vaak aangelokt. Beter in een kleine behuizing alleen met getrouwe geestverwanten dan in het grote huis, waar men hem negerend, nauwelijks een kelderverdieping gunde: „Reeds zijn er gemeenten", zo zegt hij in 1878, „waar de druk en de verdeeldheid zoo groot werden, dat het tot scheuring en afscheiding kwam. Elders, en ik meen dat dit ook van onze gemeente geldt, vertoont zich een jammerlijk gevoel van mishagen en lusteloosheid. Ik weet haast niet, wat het ergst is. Scheuring, afscheiding, zou ik tot elken prijs willen voorkomen. Maar neen, niet tot elken. Als wij alleen bij elkaar kunnen blijven, omdat het ons eigenlijk niet meer schelen kan hoe het gaat, dan zou ik zeggen: in Gods naam laat ons den ouden band breken."

Ook in eigen kring drong men er op aan afstand te doen van een lidmaatschap, dat niets meer geeft dan ergernis en vernedering. Maar Haverschmidt houdt de zijnen tegen en bemoedigt hen met de tekst van Gustaaf Adolf: „Weest niet vervaard, gij kleine stoet". De overweging dat er nog zoveel getrouwen op de bres staan, doet hem de wankelen aansporen stand te houden: „Doch ik zou zeggen, nòg is het daartoe de tijd niet. Nog staan er te velen van onze vrienden moedig op hun post, dan dat wij de vrijheid zouden hebben, de oude vesting te verlaten, die ons immers eenmaal lief was, en die, dat verzeker ik U, in handen van onzen aartsvijand, het confessionalisme, een machtig en wie weet voor hoe lang onneembaar kasteel zou worden, van waaruit de geestelijke ontwikkeling van ons volk maar al te gevoelig zal worden bestookt. Doch mocht (wat God nog genadig verhoede!) er eerlang geen plaats meer voor ons zijn en onze kinderen in de Ned. Herv. Kerk — zoudt gij dan bereid zijn tot de offers, die elke nieuwe vereeniging noodwendig van ons eischen zal? Want heengaan, eenvoudig om ons te verstrooien, dat doen wij niet, tenminste als wij waarlijk een kracht, een zegen willen heeten en zijn. Protestanten zonder gelegenheid noch behoefte om zich te sterken in hun godsdienstig leven, zij doen mij denken aan een leger op papier, erger, aan zout waar de smaak af is."

De aangehaalde passages mogen volstaan om te getuigen van Haverschmidt's voortdurende verbittering en strijd met zijn confessionele medeprotestanten. We zouden het aantal nog met tientallen kunnen vermeerderen, waaruit zou blijken hoe zijn leven verbonden was met strijd en afweer.

---

[1]) Haverschmidt bedoelt in 't gebouwtje van de Vereniging „Paulus".

IX

HAVERSCHMIDT EN HET KATHOLICISME

Even kregelig als tegenover de protestantse orthodoxie was Haverschmidt ten opzichte van de Roomsen, de andere belagers van de persoonlijke vrijheid. Gewoonlijk noemt hij de twee vijanden in één adem: „de heerschzucht van Rome" en „de niet geringer aanmatiging van wie zweren bij Genève en Dordt". Het politiek accoord tussen Roomsen en Calvinisten werd hem een nachtmerrie, vooral toen het zich onder Mackay in 1888 tot een coalitie-kabinet consolideerde. In 1884 spreekt hij van Rome dat met de aanhangers der oud-protestantse belijdenissen monsterverbonden aangaat „om altaar en troon zoo het heet te beschermen, in werkelijkheid den geest op te sluiten in een dwangbuis, waarbinnen de echte, vrije vroomheid smoort". Bij Thym's sterven wordt dit verlies even herdacht, maar van Schaepman horen we geen enkel welwillend geluid. Natuurlijk stond de expansieve katholieke leider, met zijn geweldige stem en rhetorisch gebaar de tengere, burgerlijke liberaal tegen.

Roomsen en Calvinisten zijn hem gelijke vijanden: „indien wij, om van Rome vrij te blijven, slaven moeten zijn van een gestorven of herleefden Calvijn, in welk opzicht verdient dit laatste de voorkeur boven het eerste? Of wij van den één gebeten worden of van den ander, is het niet om het even? Het dogmatisme van beide partijen, van anti-revolutionnairen en Roomsen, stuitte de Thorbeckse liberaal gelijkelijk tegen de borst. Sprekend op 't Pinksterfeest van 1880 zegt hij van de Roomse Kerk: „Zij is nog zeker een ontzaglijke macht, de geheele aarde over. Maar wat is er in haar aan geest en leven, aan heiligen geest? Sierlijke bedehuizen bouwt zij genoeg — steeds nog volgens het eeuwenoude model, als om te toonen, dat zij in al dien tijd niets nieuws wist te scheppen, [1]) — en voor het overige, wonderbare leerstukken houdt zij niet op af te kondigen als de onbevlekte ontvangenis van Maria en de pauselijke onfeilbaarheid; of zij zendt het volk bij treinen vol naar wonderdoende bronnen en putjes, zoodat men meenen zou nog midden in het oude heidendom te zijn en haast zou vermoeden, dat slechts staatkundige berekening of volslagen geestesafmatting, ontzenuwing van hoofd en hart de meer ontwikkelden kan bewegen de knie langer voor haar te buigen. Maar het Protestantisme dan? Onze orthodoxie, zich angstvallig vastklemmend aan de leerstukken der 16e en 17e eeuw, alsof te Augsburg en te Dordt het laatste woord der wijsheid werd gesproken; of ook voor een nieuw samenstel van godgeleerde meeningen ijverend, of daar de zaligheid der zielen van afhing".

Al kunnen wij in zijn talrijke preken, waarin hij tegen Rome ageert, wel nu en dan, welwillender klanken vernemen, al is zijn kritiek zo goed

---

[1]) Cuypers Neo-Gothiek!

als nooit persoonlijk maar principieel, tot de betrekkelijke ruimte van Pierson of Huet heeft hij zich maar zelden weten op te werken. Zijn weerzin tegenover Rome berustte op onwetendheid, zijn liberaal vrijzinnig apriori en op de anti-roomse traditie van zijn land, dat door het revolterend geluid van de Roomsen gewekt werd, toen deze óók een beetje plaats in de zon begonnen te vragen. Dat zij daar even veel recht toe hadden als zijn in de knel geraakt modernisme, drong niet tot hem door. Van enige ernstige moeite en studie om zich in de roomse sfeer in te werken en het roomse probleem te doorgronden, is in zijn werk niets te bespeuren. Zijn aanvallen zijn over 't algemeen cliché's en missen alle originaliteit. „Wat weet men van haar na een geheel protestantsche opvoeding en vóór een verkeer in 't buitenland" zei Pierson naar aanleiding van de onkunde aangaande de roomse kerk. Tot een verering der Katholieke Kerk kwam ook Pierson niet, maar na nadere kennismaking moet hij bekennen: „Een deel van mijn liefde werd zij machtig, die hoogbejaarde moeder van ontelbare kinderen" [1]). Tot dit betrekkelijk hoge niveau is Haverschmidt nauwelijks gekomen. Hij kwam niet veel verder dan zijn fanatieke confraters, die in de jaren 1847 en '48, bij de Placet-historie en de Grondwetherziening zo fel waren te keer gegaan tegen katholieke eisen van vrijheid en gelijkberechtiging. Practisch kwam hij niet verder dan de ethisch-moderne Prof. Oort, die in 1876 uitriep: „Ongelukkig het land waar Rome oppermachtig is, want het Ultra-montanisme vermoordt den mensch en daarmee de maatschappij" [2]). De ultra-montaanse boeman verontrustte ook Haverschmidt's verbeelding als een naargeestig spook de kinderfantasie. Ook de heftig anti-paapse aversie van zijn oude academie-vriend Eelco Verwijs, zal nog wel in zijn geest zijn blijven hangen. In zijn trant verheugt hij zich, dat de zieke Parker niet in het pauselijke Rome wilde sterven, maar te Florence, niet in een stad, die toen nog (10 Mei 1860) zuchtte onder 't juk van een zich noemend opvolger van Christus. [3]) En in zijn oudejaarsbespiegelingen van 1889, tekent hij naast de schaduwzijden van dat jaar aan, dat in de omgeving van het Vaticaan het beeld is verrezen van Giordano Bruno, „eenmaal door de kerkelijke rechtbank aan de vlammen prijsgegeven".

Wanneer Haverschmidt tegenover zijn Schiedamse gemeenteleden zijn gemoed luchtte tegen Paus, Inquisitie en Jezuieten, welke laatsten hij in zijn argwaan nog in staat achtte hun „arsenicum Loyolae" in de hollandse koffie te strooien, dan kreeg zijn stem soms een harde, rauwe klank. Als voor de befaamde „Evangelische kerkbode" van 1847 stond de gevaarlijkdreigende Hannibal nog steeds voor de poorten, was Catalina nog steeds in de Senaat en het nederlandse volk had toe te zien, dat het bedreigde

---

[1]) A. Pierson: Intimis I, 4e dr. II, nieuwe reeks, Arnhem 1873, p. 47.

[2]) In „Godsdienst volgens de beginselen der ethische richting onder de Modernen, 's-Hertogenbosch 1876, p. 118.

[3]) Voordracht Theodoor Parker

vaderland geen onheil wedervoer. [1]) In atavistische angst zag ook Haverschmidt een donkere wolk van priesterheerschappij en onverdraagzaamheid over de Alpen naar de lage landen komen aandrijven en kinderlijk bang staarde hij de nadering van het gevaarte aan. Men zou bij de overigens zo urbane man wel meer soepelheid en tolerantie verwachten, temeer daar de ongerechte positie, waarin het katholieke volksdeel verkeerde, toch zo klaarblijkelijk was. Maar zijn liberale, verlichte geest, die voor weidse humaniteit zo breed open wilde staan, ergerde zich op kinderachtige manier aan habijten en pijen van monniken en kloosterzusters, aan missen en processie-vaantjes. Het anti-paapse bloed stroomde in Haverschmidt krachtig. De lelijke associaties, die vooral sedert de Aprilbeweging, sedert de hetzen van de „Fakkel" en het „Goudsch Kronykske", de woorden „moordschavotten", „inquisitie", „brandstapels" en „martelvuur", „Loyola's nakroost" vergezelden en een „onheilig vuur" ontstaken, waartegen zelfs de Synodale Commissie der Nederlands Hervormde Kerk meende te moeten waarschuwen [2]), bleven in Haverschmidt's geest rondspoken. Hij bleef tegenover Rome halsstarrig intransigent. Dat de Roomsen goede vaderlanders waren en wilden zijn, zoals zij reeds getuigd hadden en hetgeen ook door de royale Willem II, die zich op de Tilburgse hei even behagelijk voelde als in den Haag, erkend werd, wilde er bij de achterdochtige Haverschmidt niet in. Hoe verdacht hem de Roomsen waren, blijkt uit de oudejaarsavondvoordracht van 1874 voor zijn vereniging „Paulus". Bij zijn terugblik op het afgelopen jaar herinnert hij met fierheid aan wat in Nederland en Indië gepresteerd is: „Nochtans de feestvreugde was niet onvermengd. Men gevoelde er ontbrak iets. Ach, wij Nederlanders kunnen elkaar niet goed vertrouwen. Een groot deel, een derde deel van ons, nu ja, jubelt mee „Oranje Boven", maar het is vooral omdat de Paus gezegd heeft dat het mocht. Als er tegenorder komt uit Rome, zal het dan niet uit zijn? En wij staan verdeeld tegenover den sterken stroom van de andere zijde der bergen. Wij missen den rechten man om ons aan te voeren. Wie keert ons den immer voortdringenden priester uit school en huisgezin, uit raadzaal en van de trappen van den troon, waarop hij ten slotte slechts een speelpop zal overlaten?" Het ouderwets wantrouwen en vooroordeel was in Haverschmidt onuitroeibaar. Dat het meejubelen van „Oranje Boven" afhankelijk was van de pauselijke bewilliging, daarvoor waren de antecedenten in de nederlandse historie niet aanwezig, maar het grondig wetenschappelijk betoog van de roomse historicus W. Nuyens, die het vooroordeel wraakte, dat Nederland een protestantse natie was en de stelling verdedigde, dat ook de Roomsen in de tachtigjarige oorlog dapper

---

[1]) Zie voor de rooms-protestantse tegenstellingen Dr. J. H. J. M. Witlox: De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst, 's-Hertogenbosch 1927, p. 157.

[2]) P. J. Blok: Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, 2e druk, Leiden 1915, p. 423.

hadden meegedaan, had geen vat op Haverschmidt, die in dat opzicht slaafs de misvatting zijner vaderen volgde.

Een dertigjarig predikantenleven, weerspiegeld in honderden preken, is lang genoeg om – gelukkig – contradicties te ontdekken. We zien dat bij Haverschmidt herhaaldelijk en hij miste de geestelijke voornaamheid niet om van zijn veranderd inzicht te getuigen. Zo horen we hem bij een geestdriftige herdenking van de onthulling van 't standbeeld van Gysbert Karel van Hoogendorp in 1888 verklaren: „Een ding echter is er, waarover wij dankbaar genoeg kunnen zijn; en dat is de gehechtheid, die allen, catholiek als protestant, liberaal zowel als anti-revolutionnair, aan den dag leggen jegens ons koningshuis".

't Is wel zeker dat de stemmingen tegen de roomsen in hoge mate afhankelijk waren van de actuele politieke situaties en stemmingen die 't land beroerden, maar over 't algemeen is hij papenhater gebleven, al gold dit veel minder de roomse mens dan het instituut der roomse kerk. Hij is tegenover 't roomse onwennig en schutterig gebleven. De Paus is een figuur die hem nachtmerries bezorgt. Hij is de tyran der gewetens. Rhetorisch roept hij uit: „Vervloekt niet de Stedehouder van Christus te Rome alle ketters tot in de diepste diepten der hel?" Nog in 1893, kort voor zijn dood, constateert hij dat het pauselijk Rome in zijn hart nog even onverdraagzaam is als ten tijde der Inquisitie, al had hij een jaar geleden in een beter bui met vreugde geconstateerd dat de Roomsen geen autodafé's meer kennen. De meerdere of mindere felheid van zijn aanvallen op de Katholieke Kerk werd bij de politiek-liberale Haverschmidt natuurlijk grotendeels bepaald door de sterkere of geringere deining welke de gebeurtenissen op kerkpolitiek- of kerkhistorisch gebied verwekten. De lange regering van Paus Pius IX (1846–1878), was rijk aan ingrijpende dramatische gebeurtenissen, zoals de Syllabus, de dogmaverklaring der Onbevlekte Ontvangenis, het Vaticaans Concilie, de Romeinse kwestie, het primaat des pausen en de pauselijke onfeilbaarheid en 't gerucht van deze actualiteiten resoneert in Haverschmidt's preken. De figuur van Pius IX, die juist door zijn Syllabus het liberalisme aantastte, was Haverschmidt zo onsympathiek, dat hij de genegenheid die Leo XIII in de wereld genoot, verklaart uit de weerzin die men had tegenover Pius IX. „Als morgen", zo schrijft hij in 1888, „de catholieke kerk het gouden feest van haar hoofd viert dan kunnen wij, Protestanten, daaraan kwalijk van harte meedoen. Wij verwachten geen heil van een pauselijke stoel. Doch dat de beteekenis van Rome's priestervorst ook in het verloopen jaar zelfs bij de tegenstanders zijner heerschappij is gerezen, het zal wel mede hieraan liggen dat de onhandelbaarheid, de dweepzieke aanmatiging van een Pius IX door Leo XIII tot dusver vermeden werd". In 1879 had hij de aantrekkelijke figuur van Leo XIII al aangewend om haar te doen contrasteren met de Jezuïeten, de drijvers der roomse kerk, waarvan ook de nieuwe paus een afkeer heette te hebben: „Rome zou er werkelijk sterker door worden, het zou winnen in zedelijken invloed, het zou oprechten

eerbied afdwingen, ook van onbevangen predikanten en wij zijn ruim genoeg, hoop ik, om aan de catholieke kerk te gunnen, dat zij op die wijze grooter werd, een grooter zegen voor een overwegend deel der menschheid".

Op de evoluties van 't katholicisme in eigen land reageert hij in zijn preken soms zeer scherp. De schoolstrijd, het mandement der bisschoppen, de politieke koersverandering der roomsen, die in Thorbecke's tijd nog liberaal stemden, maar zich later meer van de anticlericale Kappeyne afwendden en aansluiting zochten bij de orthodoxe Groen van Prinsterer, waren momenten die zijn anti-roomse stemming sterk activeerden. Het monsterverbond van de oud-protestantse belijdenissen met Rome heeft hem steeds erg dwars gezeten. De eenheid der katholieken, waarvan hij het gemis overigens bij zijn protestantse landgenoten ten zeerste betreurt, is voor hem niet het resultaat ener overtuiging, maar van een „dressuur", een dressuur welke de clerus vooral uitbuit aan de stembus. „Een derde van Nederland is gehecht niet maar aan de catholieke godsdienstvormen, dàt ware minder, doch Roomsch en Ultramontaansch is onder ons schier gelijkluidend geworden. Eenstemmig bijna gaat het gansche Zuidoosten des lands op om te stemmen, dien de priester aanwijst, al ware het ook den minstbeduidende, dien men zou kunnen kiezen. En ergerlijk bovenal, als dan nog protestanten de pauselijke knechten naar de oogen zien".

Jaarlijks herdenkt Haverschmidt op 31 October de stichting der Hervorming en in 1877 is hij bij die gelegenheid ongekend fel en haalt uit het tuighuis der papenbestrijding alle bekende wapenen te voorschijn. De edele Haverschmidt verloochent zich zelf bij zulke gelegenheden en verschrompelt tot een benepen drijvertje. Alle adel in deze beschouwingen ontbreekt, er is geen enkele waardering voor de tegenstander, geen vleugje van waardering voor de — zij 't dan betrekkelijke grootheid van 't katholicisme —, geen glimp van vertrouwen in de goede wil en bedoeling van de roomse geestelijkheid. Dan kan het hem gebeuren dat hij zich verliest in de bombast der papenhetze. „Rome zou Rome niet zijn, als het op zuiver geestelijke wijze met ons wilde kampen om den voorrang. De Jezuïeten hebben het goed begrepen; hier heiligt het doel de middelen. Wie zich tot taak stelt de hele wereld te maken tot één groote kerkelijke kooi, die moet op alle mogelijke manieren de menschen dwingen er in te gaan. En daar hebt gij dus den priester, die zich overal indringt. Met behulp van biechtstoel, sacrament en ban, hier door het lafste bijgeloof te voeden, allerlei wonderen verzinnende, daar om de dagbladen te vullen met leugen en laster, elders de verkiezingen bewerkend, geld samenschrapende op elke wijze, niet slechts om kerken en kloosters te bouwen, maar ook om zich van verre en nabij hooge en lage dienaren te koopen — en alzoo, nog eens, zich overal in mengend, in het huiselijk leven, in de school, in de raadzaal, in de ondernemingen van handel en nijverheid, in de kringen waar de kunst wordt beoefend, in de wetgevende vergaderingen, in de kabinetten der vorsten. Wee, wee, niets ontziet hij, de Jezuïet! Men heeft gezegd dat de tijd der Inquisitie en der godsdienstoorlogen voorbij

is. Wat de godsdientsoorlogen betreft, Rome wacht de eerste de beste gelegenheid af om er Europa midden in te werpen, en ik zeg U, als zij de handen nog eens recht vrij kreeg, dan zou het overige wel volgen". Een ogenblik wint de van nature zachtaardige Haverschmidt het van de demagoog, die zich bewust wordt lelijke, boze geesten van haat en tweedracht op te roepen: „Betekent dit nu, zegt hij, dat wij dus onze catholieke land- en stadgenoten in de eerste plaats hebben te haten en te schuwen als de pest?" Hij verwerpt deze suggestie, maar alsof hij bang is het effect van zijn philippica tegen de Jezuïeten en de roomse priesterspeculant weer te niet te doen, vervolgt hij vinniger: „Maar als hij U verhinderen wil om uwe scholen zoo goed mogelijk te maken naar den eisch van den tijd, maar als hij U regeeren wil, in stad en land, rechtstreeks of door een omgepraten Protestant, maar als hij U regeeren wil om Uw land en mettertijd Uw huis en Uw kinderen zoo'n beetje roomsch te maken (zoo'n beetje, Rome begint altoos met niet meer dan een vinger te vragen), dan zonen en dochters ook, van de oude Geuzen, staat pal, vergeet al uw onderlinge grieven, en (— neen, Turksch is niet best, dat weten wij in onzen tijd) maar in Godsnaam, zegt dan nog eens kort en krachtig, zóó dat iedereen het goed verstaan kan: Liever Turksch dan Paapsch! Begrepen?". En op oudejaarsavond van hetzelfde bewogen jaar 1877 betreurt hij nogmaals de verdeeldheid der nederlandse burgers, waarvan de handlangers van Rome listig profiteren om hun plannen aangaande het staats- en schoolleven te verwezenlijken. „Gij, burgers van Nederland, lang waart gij onderling verdeeld en Uw oude erfvijand, de dienaar van Rome, maakte als steeds listig gebruik van Uwe verdeeldheid. Zijt gij nu werkelijk beter op Uwe hoede en hebt gij allen die de vrijheid wilt (al wil de een dan ook wat verder gaan in de toepassing van Uw aller beginsel dan de ander) hebt gij U werkelijk voorgoed met elkander verbonden om den belager te keeren, waar het de regeling en handhaving geldt van Uw staatsleven en in de eerste plaats uit Uw school, den sleutel van den ingang van Uw gezin". In 1889 keert die angst voor de bijzondere school terug. Hij vreest dat weldra paters en nonnen om strijd met calvinistische oefenaars, hun stempel zullen drukken op het nederlandse kind, en, erger, in merg en nieren het doortrekken van jongsaf met ongezonde beginselen.

Alle supra-naturalisme verwerpend, ergert hij zich in hoge mate aan het wondergeloof der roomse kerk, die het volk met duizenden naar wonderdoende bronnen en putjes stuurt, zoodat men wanen zou nog te leven in een periode van het donkerst heidendom. Op oudejaarsavond 1891 naar oud gebruik de balans opmakend, betreurt hij het feit dat er in dat afgelopen jaar ongeveer twee millioen pelgrims naar Trier getogen zijn „om er genezing of vertroosting en vergiffenis te vinden door den aanblik van Jezus' wonderbare en wonderdoende rok" [1]). Een andere

[1]) De rok van Trier genoot in die tijd een bijzondere aandacht, vooral daar in Duitsland de afvallige priester, Johannes Rogge, fel tegen deze devotie geageerd had.

interpretatie van heiligdom en bedevaarten weet Haverschmidt, die zeer weinig begrip had van roomse gebruiken, niet te geven. Pathetisch vraagt hij of de wereld dan bedrogen wil worden door kwakzalvers van allerlei soort, die luisteren òf naar een paus, die slechts heil verwacht van het herstel zijner wereldlijke macht òf naar christelijke-gereformeerde socialisten, die menen dat het Oude Testament de volmaakte bouwstoffen biedt voor een nieuwe maatschappij, of naar volksmenners, die in omwenteling en vernietiging van al het bestaande de oplossing aanprijzen van het grote vraagstuk". Met een beroep op de woorden van zijn geliefde apostel Paulus: „al wat lieflijk is, al wat welluidt, bedenkt dat", — verwerpt Haverschmidt een zwaartillend, wereldafkerig en onwaarachtig Christendom, waarvan hij de schimmen ziet rondwaren in de kringen van verzuurde calvinisten voor wie het zonde is niet stijf, niet afgemeten, niet zwaartillend en somber en vervelend te zijn en in roomse kloostergevangenissen met bleke en afgevaste nonnen en monniken. Dat hij niet besefte dat ook het strenge Calvinisme niet onverenigbaar is met grote, inwendige vreugden, verbaast ons eigenlijk meer dan zijn volkomen verkeerde visie op het leven van kloosterlingen, dat hij nooit van nabij heeft leren kennen. Haverschmidt heeft nooit een parkieten-volière gezien en gehoord van kwebbelende en rellende nonnetjes tijdens haar recreaties of ze gadegeslagen bij haar stille blijmoedig werk; hij zou anders begrepen hebben dat zijn deernis met die gevangen stumperds misplaatst was en dat kloosters geen oorden zijn van somberheid, zoals hij meent en dat vrijwillige onthechting en onthouding niet het slechtste remedie zijn om vrede en geluk te waarborgen. Hij die zo verrukt in onschuldige kinderogen wist te lezen, heeft de natuurlijke en bovennatuurlijke bekoorlijkheid van innocente nonnengezichten nooit ervaren. Haverschmidt had zijn vleugje kennis van het monastieke leven niet uit de eerste hand, maar ontleent haar o.m. aan een larmoyante, melodramatische fantasie over kloosterzusters, welke hij gevonden heeft in „Les Misérables" van Victor Hugo. Naar deze voorstelling in Haverschmidt's weergave liggen de arme nonnen twaalf uren aan één stuk — van 's avonds vier tot 's morgens vier — op de stenen vloer voor het H. Sacrament met samengevouwen handen en een koord om de hals. En als zij het dan van vermoeienis — de kwelling duurt de klok rond — niet meer kunnen volhouden, werpen zij zich voorover met het gelaat op de grond en zo liggen ze daar met uitgebreide armen en bidden voor de zondaars der gehele wereld. „Nacht aan nacht liggen ze in boetgewaad op de koude zerken van de kapel aan de voet van een paal, waarop enkel een waskaars brandt, als om het spookachtige donker van het gewelf te beter te laten uitkomen.... Indien de bliksem achter haar in de grond sloeg, zij zouden het hoofd niet omkeeren". En Haverschmidt heeft meelij met die arme nonnen die onderworpen zijn aan een „gruwzaam strengen" regel en hun gelofte dikwijls betalen met een ziekelijk lichaam en vroege dood. En waartoe dit alles? Hij betwijfelt of Parijs wel ooit veel zedelijke vruchten heeft geplukt van deze eeuwige aanbidding.

De romantische en rhetorische Hugo, belust op felle contrastwerking met clair-obscur mist de nuchtere objectiviteit om de dingen rustig en naar waarheid te zien. En toch had Jean Valjean en met hem de ontwerper van zijn beeld, Hugo, de sfeer en de diepere zin van 't leven der Benedictinessen van 't klooster Petit-Picpus, veel beter begrepen dan de voor mystiek volstrekt ontoegankelijke Haverschmidt, die in deze omgeving rondscharrelt als een blinde zonder hond op 'n groot marktplein. De aan 't bagno ontsnapte Jean Valjean komt terecht in die andere gevangenis, het klooster. Bagno en klooster, oorden van slavernij: „deux endroits si semblables et si divers". In zekere zin was 't verblijf der nonnen erger dan dat der galeiboeven in 't bagno, want in 't laatste was nog de hoop der bevrijding, maar in 't eerste „la perpétuité; pour toute espérance, à l'extrémité lointaine de l'avenir, cette lueur de liberté que les hommes appellent la mort". Beiden, bandieten en nonnen waren vastgeklonken, hetzij door ijzeren ketenen, hetzij door die van 't geloof. Beide oorden, bagno en klooster vergelijkend, vraagt en antwoordt Hugo: „Que se dégageait-il du premier? Une immense malédiction, le grincement de dents, la haine, la méchanceté désesperée, un cri de rage contre l'association humaine, un sarcasme au ciel. Que sortait-il du second? La bénédiction et l'amour". 't Bagno is een kooi grimmige tijgers, het klooster „une cage de colombes". Beide gevangenissen zijn ingericht tot uitboeting. Hugo begreep de zin van de boete der nonnen: „La plus divine des générosités humaines, l'expiation pour autrui". Haverschmidt die overtuigd was van de volstrekte zinloosheid van de zelfkwelling der nonnen heeft van de hele kloosterhistorie van Jean Valjean niet veel begrepen. Juist de gewraakte dwaasheid van het kloosterleven met zijn ijdele tortures was voor Valjean een doelmatigheid van hogere orde, waarvoor de godsdienstige naturalist Haverschmidt weinig ontvankelijk was. Het effect van de boetedoening der nonnen openbaart zich als een genade in de vermurwing en vertedering des harten van de bagno-boef: „Tout ce qui l'entourait, ce jardin paisible, ces fleurs embaumées, ces femmes graves et simples, ce cloître silencieux, le pénétraient lentement, et peu à peu son âme se composait de silence comme ce cloître, de parfum comme ces fleurs, de paix comme ce jardin, de simplicité comme ces femmes.... Et puis il songeait que c'étaient deux maisons de Dieu qui l'avaient successivement recueilli aux deux instants critiques de sa vie, la première, lorsque toutes les portes se fermaient et que la société humaine le repoussait, la deuxième au moment où la société humaine se remettait à sa poursuite et ou le bagne se rouvrait; et que sans la première il serait retombé dans le crime, et sans la seconde dans le supplice.

Tout son coeur se fondait en reconnaissance et il aimait de plus en plus".[1])

Somberheid en katholicisme waren voor Haverschmidt nog één. Een

---

[1]) Victor Hugo: Ouvres Choisies, Prose, Bibliothèque Larousse, Paris, Les Misérables, p. 251–56.

soortgelijke historische vergissing als men beging in de tijd der romantiek ten aanzien van de frans-bourgondische kultuur, waarvan het beeld niet mede bepaald werd door de lieftalligheid en sereniteit van Memlinc, Van Eyck, Rogier van der Weyden, Sluter en Dufay, maar enkel door de grijze bouw van de Notre Dame van Parijs van Hugo [1]), waaromheen men 't spooksel van Quasi Modo zag rondwaren. Was die Notre Dame voor Haverschmidt's vriend Verwijs niet een dier kille vunzige holen waarin geen zonnestraal doordringt? Vluchtte hij er niet uit weg naar het Louvre om daar een hymne aan te heffen voor de gebenedijdste „Lieve Vrouwe" van Milo? Haverschmidt was een leerling van de Leidse school, waar Jonckbloet en zijn discipel Eelco Verwijs spraken van „ziekelijk kloostermysticismus" en „hyperromantische waanzin" [2]), een kind van de tijd toen in de Ned. Spectator nog versjes geciteerd werden, waarin de kloosters „der geilheid woekerholen" werden genoemd. Hij zag van de kloosters enkel de stevig getraliede cellen, niet de lieflijke rozen die in de kloostertuin te geuren stonden.

Voor Huet was de grootheid van het katholicisme geen fabel: „Roomsch worden? Deze gedachte is zóódanig dood in onze zielen dat wij ons zelfs geen voorstelling kunnen maken van het verleidelijke dat daarin voor anderen mag gelegen zijn, of weleer daarin mag gelegen hebben. Met dat al zou het ons tot geringe eer verstrekken en een bewijs van weinig geestdrift, weinig edelmoedigen schoonheidszin, weinig bewonderingsvermogen, in één woord, indien wij Rome's bisschop niet eerden" [3]). Huet is er de man niet naar om niet op de schaduwzijde van het katholicisme te wijzen, maar, man van kultuurhistorische verkenningen en perspectieven, is hij geestelijk genoeg gegroeid om naar aanleiding van de roomse kerk in de middeleeuwen te erkennen dat nooit een instelling zo oneindig veel heeft bijgedragen tot de vorming van een zo aanzienlijk deel des menselijken geslachts, als gedurende de midden-eeuwen de christelijke kerk onder het bestuur der bisschoppen van Rome. [4]) En Pierson wordt lyrisch wanneer hij de monumentaliteit der katholieke middeleeuwen overschouwt. Voor hem evenaarden de bouwers der kathedralen de meesters der klassieke bouwstijlen, evenzeer als de dichters van het Magnificat, het Dies Irae of Stabat Mater Pindaros' gelijken waren. [5]) Tot een dergelijke ruimhartigheid is Haverschmidt maar zelden gekomen, zijn visie op de kultuurgeschiedenis bleef over 't algemeen beperkt, maar hij is eerlijk genoeg om bepaalde aspecten van de roomse beschaving met edelmoedige waardering te erkennen, vooral op die momenten van zijn leven, wanneer de prikkel van de politieke hartstocht zich niet deed gelden. In 1888 getuigt hij naar

---

[1]) Zie J. Huizinga: Herfsttij der Middeleeuwen, Haarlem 1928, p. 357.

[2]) Zie G. Brom: Romantiek en Katholicisme in Nederland, Tweede Deel, Groningen 1926, p. 142 vlg.

[3]) Kanselredenen, Haarlem 1861, p. 300.

[4]) B. Huet: Kanselredenen, Haarlem 1861, p. 50.

[5]) A. Pierson: Oudere Tijdgenooten, p. 195 vlg.

aanleiding van de „beeldendienst", dat hij tot op zekere hoogte zelfs vrede heeft met die voorstellingen, dat een lieflijk-verhevene madonna hem kan ontroeren, evengoed als een Zeus van Phidias of een Venus van Melos dat eenmaal vermochten en nog vermogen. Wanneer maar een beeld of schilderij de indruk maakt van iets dat boven ons staat, van een majesteit, een goedheid, een reinheid die klein maakt en die tegelijk stemt en dringt tot het grootsche, het edele, — dan heeft niemand het recht er zich minachtend over uit te laten. Hij zegt dan de Katholieke Kerk te begrijpen, die er haar toevlucht toe nam langs de weg der zintuigen het hart te bereiken. En hij vraagt zich af of het Protestantisme wel goed deed met bijna juist de tegenovergestelde weg in te slaan. „Noodigt de Gothische Kathedraal, met haar stijgende zuilen en haar als gevouwen handen naar elkaar overbuigende gewelven, niet eerder tot gebed dan het misschien practischer, in elk geval goedkooper getimmerte van een gereformeerd oefeningslokaal? En de muziek, heeft zij geen vleugels om onze ziel opwaarts te dragen, uit het stof van werkplaats en winkel, buiten de enge ruimten van kantoor en keuken? Och, vader Bach, wat wist gij het beter dan zij die het liefst, tot het orgel toe, hadden gebannen uit onze samenkomsten? Schoonheidsgevoel, goede smaak althans, minstens besef van betamelijkheid, hoe nauw hangen zij met eerbied en vroomheid samen". Natuurlijk moet er nog 't een en ander van die concessie af; de orthodox-protestanse opvatting ten aanzien van het zinnelijk schoon en het ornament van 't geestelijk leven doet zich nog gelden: „het overwegend zinnelijke in Rome's gebruiken niet slechts, maar het heidensche, om zoo te zeggen, het aardsche in haar geheele opvatting van den godsdienst, heeft zijn wrange vruchten niet gemist". In een zijner preken is hij zelfs alle cynisme en bekrompenheid van Verwijs vergeten: „Het spreekt van zelf, dat het ons Hervormden, en kinderen der 19e eeuw, moeite kost, het goede op te merken in zoo menigen, voor ons lang verouderden christelijken vorm. Wij gruwen van kluizenaars en kloosterleven, wij zien geen het minste heil in beelden, wijwater, vasten, in reliquieën, bedevaarten, en wat dies meer zij. Niettemin is het onze plicht ons angstig af te vragen, of niets van dat alles ooit eenig nut heeft gehad, en of het niet deze zelfde gebrekkige hulpmiddelen zijn geweest, die door den langen nacht der Middeleeuwen heen, den christelijken geest hebben bewaard en gedragen, den nieuwen tijd tegemoet. Waren de Middeleeuwen trouwens wel enkel nacht? Het oude Rome was in de wateren der volksverhuizing vergaan, maar stond het pausdom daar niet en het duitsche keizerschap als twee van die gothische kathedralen, waartegen de nakomelingen niet dan met eerbiedige bewondering vermag op te zien? Wie iets kent van de vrome poëzie dier dagen, wie ooit een blik sloeg in de gebedenboeken en de stichtelijke geschriften, waarin de edelste gelovigen van dien tijd hun ziel hebben neergelegd, zal waarlijk nog wat anders doen dan enkel smalen en veroordelen. Zelfs in den reusachtigen worstelstrijd der Kruistochten, waarin Europa tweehonderd jaar lang zijn beste bloed heeft vergoten,

om vrij op het graf van zijn Heiland te kunnen bidden, is iets dat ontzag inboezemt. Het was bij al zijn onwetendheid een ridderlijk ras, dat toen leefde en de harten der menschen konden hoog kloppen voor een ideaal".

Waar hij zedelijke grootheid bij individuele katholieke figuren ontmoet, is hij grootmoedig genoeg om er ten overstaan van zijn gemeente zijn eerlijke bewondering voor uit te spreken. Met grote eerbied spreekt hij b.v. van de belgische pater Damiaan, bezweken op 't eiland der melaatsen. In Franciscus ziet hij een dweper weliswaar, maar een eerbiedwaardige dweper, daarbij in 't algemeen volgend de lijn, welke zijn protestantse tijdgenoten ten aanzien van deze zonderlinge heilige hadden. In Elisabeth van Thüringen laakt hij de onnatuur en de misvorming van het christelijk beginsel, wijl zij man en kinderen voor het nonnenleven in de steek liet en juist andersom deed dan de grote Luther, die de monnikspij aflegde en trouwde met Catharina van Bora, een uit 't klooster gevluchte non. Maar hij prijst de vrome landgravin, die hongerigen spijzigde, vermoeiden herbergde, naakten kleedde, zieken verpleegde en doden begroef [1]). In de heilige van zijn stad, Lidwina, aan wie hij naar aanleiding van Moll's: „Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de 15e eeuw" in 1880 een voordracht wijdde, zag hij wel het kind van een duistere, onverlichte tijd, maar hij spoort zijn gehoor aan haar na te volgen om haar geduld in het lijden, haar ootmoed bij al de roem harer vroomheid en bovenal om haar weldadigheid [2]). Zelfs in de Mariadienst weet hij nog een natuurlijk en menschelijk motief te ontdekken, al betreurt hij het gedrochtelijk misverstand van meer dan de helft der beschaafde wereld, die op de knieën ligt voor de werkmansvrouw van Nazareth. „Doch wij begrijpen dat onder de aanleidingen tot deze geweldige dwaling ook de natuurlijke gedachte behoord heeft: „Welk een voorrecht, moeder, opvoedster en liefste leerling tevens geweest te zijn van niemand minder dan Jezus".

Telkens blijkt ons hoezeer Haverschmidt, wanneer de politieke agitatie van zijn tijd hem geen parten speelt, hunkert naar een weldadig en mild saamhorigheidsgevoel van alle christenen, alle leerstellige verdeeldheid ten spijt, hoe afkerig hij ook is van alle anti-rooms gedrijf: „Neen, ik wil", zegt hij dan, „aan de waarde onzer catholieke medeburgers niets te kort doen. Ik weet dat er goede, vrome en liefderijke menschen onder hen zijn. Niet minder dan onder de protestanten". Op een ander moment doet hij zelfs een felle aanval op de fanatieke antipapisten en op hun onkristelijke onverdraagzaamheid. Hoe menig protestant oordeelt niet onrechtvaardig over zijn katholieke medekristenen? Het wil er bij hem niet in, dat die Roomsen allen òf onnozele halzen òf, waar hij de helderheid van hun hoofd toch moeilijk betwijfelen kan, verfoeilijke huichelaars zijn.

Het betreurend dat de Protestanten geen Allerheiligen-feest meer kennen, beschrijft hij de glanzende sterrenhemel der beschaving en noemt

---

[1]) Zie ook Brom: Romantiek en Katholicisme II, p. 161 vlg.

[2]) Voordracht over St. Lidwina 1880, archief Haverschmidt.

de lichten die er aan geschitterd hebben. En ook roomse heiligen krijgen hun beurt. Zijn protestantse loflitanie begint met Luther; daarna noemt hij diens voorgangers, die de dampkring gezuiverd hebben en degenen, die na Luther dat reinigend werk gedaan hebben en we vinden in irenische vrede naast elkaar glanzend: Melanchton, Franz von Sickingen, Floris Radewijns, Thomas à Kempis, Wessel Gansfort, Geert Groote. Erasmus, Wendelmoet Klaesdochter, Engel Merula, Menno Simonz, Duifhuis, Willem van Oranje, Hugo de Groot, Balthaser Bekker, John Knox, Zeuchlin en Savonarola, Gustaf Adolf, Columbus en Johannes Gerson, Willibrord en Bonifacius, Augustinus, Plato en Socrates, Perpetua en Felicitas, Elisabeth van Thüringen en Florence Nightingale, Vincentius van Paula en Fénélon, Lincoln en Parker.

Het beste en wezenlijkste van zijn aard openbaart Haverschmidt in 1892, in een avondmaal-preek, waarin alle polemiek verstild is en zijn irenische gestalte ons herinnert aan zijn vroom kinderideaal: weldadig en vredig onder de mensen rond te gaan, enkel gedenkend Christus' eerste en tweede gebod, aan 't eerste gelijk.

„Doch, goddank, over al die scheidsmuren en muurtjes ziet het levend geloof henen, en wij voelen ons verwant, zoowel aan de martelaars der vroegste vervolgingen als aan die uit de dagen der Waldenzen, aan den oprechten catholiek als aan den eerlijken orthodox-hervormde. Misschien kost het dezen moeite, ons als deelgenoot te begroeten aan het heil der Verlossing. Mogelijk zegt hij: „Gij behoort niet bij ons en aan Christus. Maar wij antwoorden: Broeder, zuster, den Heer, dien gij liefhebt, hebben ook wij lief. En als het U goed doet, eerbiedig op te zien naar zijn Kruis, ons gaat het eveneens. En wij staan dus wel degelijk op denzelfden heiligen bodem. Daar knielden Uwe vaderen en de onze, te zamen en wij buigen er ons nevens U, bestraald door hetzelfde vriendelijke, goddelijke licht. Eén kudde vormen wij met elkander, al zijn wij ook niet allen van denzelfden stal."

X

HAVERSCHMIDT'S SOCIALE OPVATTINGEN

Van Haverschmidt, die een man was met een sterk rechtvaardigheidsgevoel en een grote mensenliefde, kan men niet anders verwachten dan dat hij een scherp oog had voor de sociale verhoudingen, welke de maatschappelijke vrede en gerechtigheid onder de mensen moesten waarborgen. Het loont de moeite de positie te bepalen die hij heeft ingenomen tegenover de sociale beroeringen, die juist in zijn tijd in opkomst waren en zich vooral in 't buitenland deden gelden in vlammende manifesten en bewogen meetings.

„In de eerste helft en in het midden der negentiende eeuw was de toestand der arbeidende klassen miserabel", luidt de bondige formulering [1]), waarvan de edele Henriëtte Roland Holst de dichterlijke omschrijving geleverd heeft: „Wie heenbuigt over de boeken en brochures, waarin de toestand van het nederlandsche proletariaat gedurende de eerste drie kwart der 19e eeuw wordt beschreven, voelt zich de keel toeknijpen van leed. Hij ziet de oneindige jammer van honderdduizenden menschelijke wezens voor zich opleven, hij ziet hun zwakke leden, hun minne gestalten, hun grauwe aangezichten, hun doffe oogen geteekend met den stempel der afzichtelijke gebiedster, wie zij allen zonder kans op bevrijding toebehoorden: de ellende. [2]) De geschiedenis na 1850 laat ons zien hoe moeizaam de kentering tot betere verhoudingen is geweest. Er zijn maar weinig hoofdstukken in de nederlandse geschiedenis die zozeer tot afkeer en weerzin prikkelen als de sociale geschiedenis van de 19e eeuw, ook wanneer men de waardering weet te behouden voor de vele instanties, die ten goede werkten en men vermijdt de verhoudingen van eigen tijd onhistorisch te projecteren op 't verleden. Ook de meest objectieve historische schets [3]) die ons van de sociale situatie in de 19e eeuw ontworpen wordt, kan ons schaamtegevoel niet onderdrukken en de zedelijke lamlendigheid niet verhelen van een kristelijk volk als 't nederlandse, met wiens goedvinden toestanden bestendigd werden, zoals die in de 19e eeuw aan de dag traden. Met de Golem in Praag vergelijkt Dr. Arn. Saalborn [4]) de duistere figuur van Batavus Droogstoppel, die in die tijd in Nederland rondwaarde. 't Is waarlijk niet Multatuli's geringste verdienste dat hij het nederlandse volk

---

[1]) Economisch Historisch Jaarboek, Bijdragen tot de Economische Geschiedenis van Nederland, 's-Gravenhage 1922, p. 49.

[2]) Henriette Roland Holst: Kapitaal en Arbeid, 1932, p. 112.

[3]) Men zie de voortreffelijke synthese van 't maatschappelijk leven sedert het midden der 19e eeuw in Geschiedenis van Nederland, Deel VIII, Hoofdstuk VII, door Dr. L. G. J. Verberne, Amsterdam 1938, p. 95–196.

[4]) In „Het ontwaken van het sociaal bewustzijn in de Litteratuur", Amsterdam 1931, p. 4.

zijn caricatuur heeft voorgehouden. Zijn grimmige overdrijving moge schaden, men kan 't, gezien de barre liefdeloosheid, niet anders dan gelukkig vinden, dat deze onkristelijke doordrijver het kristelijk Nederland van zijn tijd, dat in sociaal opzicht de slaap der ongerechten sliep, in zijn beschamendst zwak heeft aangetast en zijn grootste ondeugd gewraakt heeft. Wij zijn geneigd 't te betreuren dat niet anderen het gedaan hebben. De nagedachtenis van Dr. Schaepman zij gezegend, om het vele goede dat hij manhaftig in edel streven heeft tot stand gebracht, het stemt nochtans mistroostig te weten, dat hij in zijn prille openbare politieke activiteit met nog ontbrekend gemis aan dieper inzicht het aankomend socialisme voor „kanalje" heeft uitgekreten [1]), terwijl hij vergat deze verguizing te lanceren naar de overkant der samenleving, die deze vernedering om haar liefdeloosheid minstens evenzeer verdiende, als de onredelijke schamelen, die in de somberste hoeken der samenleving waren bijeengedrongen. We zijn gelukkig te weten dat hij later het sociale probleem dieper gepeild heeft [2]) en niet enkel charitas maar ook recht deed gelden, zij 't terecht niet uitsluitend, en zo geheel werkte in de geest van zijn vereerde paus, Leo XIII, wiens encycliek een document was, dat evenzeer opvalt door zijn scherpe logica, als, getoetst aan 't Evangelie, door zijn vanzelfsprekendheid. En wie zal zeggen hoe groot 't aandeel is geweest op Schaepman's geest van de vertedering om de nood der misdeelden, die hij in de vrome ogen van zijn vriend, Ariëns, wist te lezen.

Men verhaalt dat er een huivering door Engeland ging, toen de uitkomsten van de sociale enquêtes bekend werden: de behandeling, mishandeling van de armen in workhouses, de kinderafbeuling in fabrieken, het leed van de huisarbeid; dat een onherstelbare schok werd toegebracht aan 't liberale optimisme [3]). De ellende vond als een arme vrouw toegang tot de beste engelse harten. Elis. Bar. Browning deed een voetval om ontferming voor 't gekwelde engelse kind:

> Do ye hear the children weeping, o my brothers,
> Ere the sorrow comes with years.

En zoals zij zong „op bewogen maten" voor de kinderen beneden de tien jaar die de hele dag in vochtige zwavelzuurgassen stonden om de valdeuren te bedienen, zo dichtte de door Haverschmidt zo vereerde Dickens, die zelve de armoe aan den lijve ondervonden had, zijn sociale romans. De deernis brak door en vond een uitweg in de literatuur van Carlyle, Mrs Gaskell, bij Lamennais, Hugo, Lamartine, George Sand, Eugène Sue in Frankrijk, bij Büchner, Willkomm, Gutskow, Sudermann, Clara Viebig e.a. in Duitsland, de een meer, de ander minder radicaal, maar allen getuigend van een opstandig gevoel tegen uitbuiting en moderne slavernij.

---

[1]) G. Brom: Schaepman, Haarlem 1936, p. 16.

[2]) G. Brom: Schaepman, Haarlem 1936, p. 160.

[3]) Prof. Dr. C. G. N. De Vooys: Verzamelde Letterkundige Opstellen, Nieuwe Bundel, Antwerpen–Amsterdam 1947, p. 197.

De maatschappelijke verhoudingen waren ontstellend genoeg om uit het dichterlijk gemoed, dat zo vaak de tolk is van het menselijk geweten, de verontwaardiging om zo veel schennis te doen oplaaien. De geschiedenis verhaalt ons van arbeid van kinderen van vier tot vijf jaar gedurende veertien tot vijftien uur per dag in de lijnbanen [1]). Werkten in Maastricht niet kinderen van negen en tien jaar (de z.g.n. „pottemennekes") twaalf uur per dag in de glas- en aardewerkfabrieken? De „Gegevens omtrent de kinderarbeid in Nederland volgens de enquêtes van 1841 en 1860" [2]) betekenen een vernederende aanklacht tegen uitbuiting en liefdeloosheid. In dezelfde tijd dat Haverschmidt en zijn vrienden hun Io Vivats door de Sleutelstad deden weergalmen of levensblij de kroes hieven in de bierkroeg van Vater Müller, tobden daar kinderen beneden de tien jaar veertien tot vijftien uur per dag. Een onderzoek in 't verlichte Leiden wees uit dat 't getal der kinderen beneden 13 jaar 8 % bedroeg van de arbeiders, die werkten op ambachten en fabrieken. In tien jaar werden van de 3636 dienstplichtigen er 1788 afgekeurd, waarvan 1366 wegens onvoldoende lichaamslengte [3]). Voor het kweken van een Riesengarde, waaraan de Pruisische Koning behoefte had, zou Leiden een slecht terrein zijn geweest.

In Schiedam waar Haverschmidt weldadig werkte was de horigheid wellicht erger dan in de Middeleeuwse tijd van de heer Van Mathenesse en Aleid van Henegouwen. 'n Groot complex lag daar van branderijen, mouterijen en distilleerderijen, gevangen in de stank van spoeling en moutwijn. Honderden leefden er bij de gloeiende eestvuren, tussen kakkerlakken en in de dampen der spoeling. 's Nachts werden de arbeiders om twee uur gepord, togen slaapdronken naar hun werk en tegen de avond kwamen ze versuft thuis. Aan 't eind van de week hadden ze twaalf gulden bijeengesloofd en kregen van hun vrouwen dertig centen terug om daarvan te kopen dertien sigaren en één ons rooktabak in een puntzak. [4])

De reactie op deze maatschappelijke verhoudingen in Nederland was over 't algemeen tam en burgerlijk. Anders dan in Frankrijk was er in Holland geen visionnair profeet opgestaan die, als Hugo in zijn „Rêverie d'un passant", tot de koningen als eertijds de zieners van Israël, de dreigende waarschuwing richtte:

O rois...
Ecoutez, écoutez, à l'horizon immense
Ce bruit qui parfois tombe, parfois recommence
C'est le peuple qui vient...

---

[1]) Verberne: Gesch. van Nederl. VIII, hoofdstuk VII, A'dam 1938, p. 95–196.

[2]) Medegedeeld door Ir. R. A. Gorter en Mr. C. W. De Vries in „Economisch Historisch Jaarboek, 's-Gravenhage 1922, p. 1–253.

[3]) Ibid. p. 34.

[4]) 'n Suggestief impressionistisch beeld van Schiedam geeft Daan van der Zee in „De brandende Stad", A'dam 1930.

Ter Haar zag nog in het meisje, dat in de Junidagen van het revolutiejaar 1848, met het rode vaandel in de hand de dood vond op de barricaden, geen maagd van Orleans, vechtend om een betere wereld, maar een Medusa met fladderende haren, waartussen gemene slangen zich slingerden. [1]) Zijn goedhartig gemoed doet hem wel in het nederlands het bekende lied van Hugo: „Qui prête aux pauvres, donne à Dieu" [2]) nakeuvelen, maar de felle pijn der ellendigen heeft hij niet als een schandelijk onrecht gevoeld.

Beets, de onsterfelijke tekenaar van Keesje, het diakenhuismannetje, noemde in 1867 de wens naar sociale verbetering nog „bedilzucht die met buskruit speelt".

De goedige, vrouwelijke deernis dezer dichters is niet te misprijzen, maar wel hun blindheid voor 't onrecht, toen zij zich uitsluitend beriepen op de charitas en niet 't recht vindiceerden van de armen op 't hen van nature toekomend deel op aards bezit. De dichter-filantroop Tollens staat ons in zijn vrolijke dankbaarheid tegen, ook al heeft hij 't bestaan om in een winter al dichtend f. 2000,— voor de armen bij elkaar te scharrelen.

Niets is stuitender dan 't farizëisch beroep op de onwrikbare orde der natuur, die de ongelijkheid impliceert; een beroep dat diende om het grofste egoisme en inhaligheid tot dekmantel te strekken. Hoeveel filantropische instellingen waren geen kweekplaatsen van kinderexploitatie? [3]) Geen gezondere maatschappij, aldus het liberale beginsel, dan wanneer 't de werkgever goed gaat, want dan vaart de arbeider er wel bij, maar men zag leidzaam toe, hoe armzalig de inhoud van het loonzakje was en hoe infaam er met dit beginsel in de praktijk gesmokkeld werd.

Dr. Saalborn heeft in zijn studie de aandacht gevestigd op de eerste auteurs in onze 19e eeuwse literatuur, in wier werk een sterker sociaal besef waarneembaar is. Terecht krijgen van de vier auteurs, in wier werk Saalborn dit sociaal besef heeft gesignaleerd, Cremer en Van Koetsveld meer reliëf dan Potgieter en Beets. Potgieter, de ontevredene, stemde de ellende wrevelig en verdonkerde zijn leven:

> Onz' schamele armen groeien vast
> In tal en last,
> In woeste wennis,

zong hij in Vondel's trant.

Hij, de teleurgestelde verwachtte alle heil van een door handel en nijverheid rijk geworden bourgeoisie. Maar bitter werd hij teleurgesteld:

> O walm die opgaat uit dat water!
> O, stank des stilstands, heinde en veer!
> Wie geeft ons 't frissche stroomgeklater
> Der dagen des vooruitgangs weer [4])

---

[1]) Ter Haar: Parijs op één der Junidagen van 1848, Gedichten II, 7e druk, p. 168.
[2]) Ibid. p. 220.
[3]) Henriette Roland Holst: Kapitaal en Arbeid, Rotterdam 1932, p. 124.
[4]) Potgieter: Poëzie, Het Nieuwe Tolhuis der Stad Amsterdam, p. 97.

Zijn verbeelding zag de zeeën wemelen van hollandse schepen met vrolijke wimpels, die af en aan voeren met de schatten van alle werelddelen en de rijkdom der negotie zou de kleine man ten goede komen. Maar zijn droom werd ontluisterd door de barre benepenheid der stilstaanders, die kleinburgerlijk hun effectentrommeltje inspecteerden, maar te klein van geest en gemoed waren om sociaal het aanschijn van Holland te veranderen.

Reflexie achteraf uit socialistisch milieu heeft Cremer en Van Koetsveld, ondanks hun warm pleidooi voor het lompenproletariaat gebrek aan radicalisme en gehechtheid aan burgerlijk conservatisme verweten. En zij hebben inderdaad gemeend dat liefdadigheid van beurs en hart afdoende leniging van de armoede konden brengen. [1]) Men kan zelfs zeggen dat zij nauwelijks verder hebben gezien dan de conservatieve Groen van Prinsterer, die de kern van waarheid begreep van de revolutionnaire woorden van Louis Blanc: „Laissez faire, laissez passer, c'est à dire, laissez ruiner, laissez exploiter, laissez écraser les faibles par les forts" [2]). Maar men vergelijke het fletse vuurtje, dat tam uit de filantropische haard van Tollens straalde, toen hij dichtte:

Al zijn de boomen wit als dons,
De grachten hard als lood,
Wat, wijfjelief, wat deert het ons,
Wij hebben warmen wijn en pons,
Wij hebben wijn en brood.

met de sterke verontwaardiging die fel omhoog vlamde uit Cremer's rede: „Fabriekskinderen" [3]). Zij wekt reminisenties aan Multatuli's pathos en vinnigheid in Max Havelaar en Vorstenschool, wanneer we hem rhetorisch horen uitroepen: „Doorluchtige Vorst! Edele en Grootmachtige Wetgevers in den Staat. Ziet: aan Uwe en mijne kleeren, waaraan die kleinen werkten, kleven druppelen bloeds der arme in Nederland vermoorde fabriekskinderen. O toeft dan geen oogenblik langer, zendt de hulpe die ge bieden kunt, dat heeft haast" [4]). Men kan erkennen dat Cremer en Van Koetsveld, literair gesproken, derderangsfiguren waren, die in dat opzicht de wrevel van Huet verdienden, maar men kan niet ontkennen dat hun grote deernis, vergeleken bij de vogelkooitjes-sentimentaliteit van Tollens, een grote vooruitgang betekende, dat zij meer dan Huet gelijke tred hielden met de vorderingen van het sociaal besef. Ze hebben gegeven wat zij hadden, Cremer heeft zelfs meer gedaan dan hij redelijk verantwoorden kon. Hij heeft nl. evenals de socialist Heyermans later, de waarheid aan de eenzijdigheid opgeofferd, toen hij generaliserend van elke arbeider een brave kerel,

---

[1]) De Vooys: Letterk. Opstellen, p. 138.

[2]) Gegevens omtrent kinderarbeid in Nederland in Econ. Hist. Jaarboek 1922, p. 50.

[3]) „Fabriekskinderen, een bede, maar niet om geld", op 7 Maart 1863 te 's-Gravenhage uitgesproken.

[4]) Dr. Arn. Saalborn: Het ontwaken van het sociale Bewustzijn in de Litteratuur, p. 91.

van elke bezitter een schavuit maakte. Men heeft 't meer betreurd dat Cremer en Van Koetsveld geen klassestrijders waren en nog niet tot de propaganda van de sociale doctrine waren toegekomen, dan dat men het bewonderde dat zij in een tijd van liefdeloze verstarring een stroom van warme deernis door ons kille land hebben doen stromen. Men was even onbillijk tegenover Cremer als Gorter tegenover Vondel, in wie hij niet meer zag dan een slippendrager der 17e eeuwse regentenklasse, maar wiens sterk geladen rechtvaardigheidsgevoel en ridderlijke bescherming van de schamele gemeente in de Roskam, juist tegen de kuipende regenten, hem niet tot eerbied wist te overtuigen. [1])

Dr. Saalborn heeft Haverschmidt's preken niet kunnen lezen, anders zou ook diens bijdrage tot versterking van het sociale bewustzijn, ondanks zijn economisch liberalisme, bij hem erkenning hebben gevonden.

Geheel in de lijn der christen-moralisten aller tijden toetst Haverschmidt de maatschappelijke toestanden van zijn tijd aan de normen der kristelijke gerechtigheid. Als Maerlant, De Roovere, Cornelis Everaert, Vondel en Camphuyzen uit hij zijn verontwaardiging: „hoe diepe armoede hier naast een ten top gevoerde weelde ginds! Duizenden, door handel en nijverheid rijk geworden, een leven leidende als kleine vorsten en millioenen op wier tafel slechts spijs verschijnt om de maag te vullen, maar niet om het lichaam kracht bij te zetten". Maatschappelijk onrecht vond in hem een moedig bestrijder en huichelarij, die 't euvel moest verbergen, werd door hem verfoeid en ontmaskerd. Hoezeer bewonderaar van onze nationale grootheid in de 17e eeuw, is hij dat niet zonder voorbehoud en hekelt hij fel de tweeslachtige houding, die onbeperkte win- en schraapzucht zocht te verbloemen en negotie en conscientie beschouwt als twee gebieden, die met elkaar niets hadden uit te staan. Hij hekelt de hollandse reder, die na een uur in de bijbel gelezen te hebben, het heilig boek dichtslaat om vervolgens onaandoenlijk een slavenhaler uit te rusten. Hij verfoeit de oud-hollandse landvoogd van Batavia, die in het belang der Oost-Indische Compagnie enige honderden Chinezen in koelen bloede liet afmaken, maar desondanks niet verzuimde de kerk te betreden. Niet met het venijn en het geniaal sarcasme van Multatuli heeft Haverschmidt onze nationale ondeugd, de hebzucht aan de kaak gesteld, maar met even eerlijke verontwaardiging heeft hij zijn Droogstoppel getekend: „de oud-hollandsche koopman stapelt woekerwinst op woekerwinst, maar als hij gaat sterven en begrijpt dat hij zijn geld niet meenemen kan naar de andere wereld, dan sticht hij een Hofje, onder voorwaarde dat zijn naam en wapenschild in de gevel zullen prijken, of hij geeft aan de Hervormde Gemeente, in wier bedehuis hij zich een graf gekocht heeft, zilveren kannen en schotels voor het Avondmaal ten geschenke, eveneens voorzien van zijn naam, zijn titels en zijn burgerlijk blazoen. [2])

---

[1]) Herman Gorter: De Grote Dichters, Amsterdam 1935, p. 319–364.

[2]) Voordracht: Godsdienst en Huisgezin 1870.

De geschiedenis van onze maatschappelijke kultuur schetst ook Haverschmidt als een neergang uit de 17e eeuw — waarvoor hij overigens niet dezelfde bewondering heeft als Potgieter — naar de 18e en een langzame stijging in de 19e eeuw tengevolge van het liberalisme, die het volk tot ernstiger inspanning prikkelde. De slaperigheid en de zelfbehagelijke rust zijn we echter nog niet te boven, zegt hij. De geest van Jan Salie met zijn gemak- en behoudzucht waart nog steeds rond, evenals die van hebzucht en genotzucht. 't Is deze geest die er niet voor terugschrikt geld te beleggen in veilige staatsleningen, ook al wordt daardoor een Turkse Regering in de gelegenheid gesteld haar Christen-onderdanen te vervolgen; door deze geest krijgen alleen vreemdelingen een kans onze kanalen te graven, onze spoorwegen aan te leggen en bruggen te bouwen. Een verwrongen interpretatie verontrust de begeerlijken niet, als het batig slot maar verkregen wordt. De geldzucht is niet scrupuleus in haar middelen, maar kent het doel alleen. Zonder vrees voor de toorn der Schiedamse jeneverfabrikanten, zegt hij: Wie wijst op de verwoestingen door het misbruik van sterken drank onder ons volk aangericht, zal tot antwoord een zegevierende berekening ontvangen van de voordelen, die de handel in gedistilleerd jaarlijks aan de schatkist oplevert; wie spreekt van het recht voor de Javaan is in 't oog van de geldspeculanten iemand, die de grondvesten der maatschappij omkeert. Is voor anderen de staatsloterij geoorloofd of uit een oogpunt van moraal een open vraag, Haverschmidt brandmerkt ze als onzedelijk evenals de talloze verlotingen, speculaties en premiebelovende aanbiedingen, waaraan allerlei lieden, hoog en laag, hun spaarpenningen wegwerpen om een kans te hebben van in eens en zonder moeite te verkrijgen, wat alleen door eerlijke vlijt verworven en langzaam opgegaard voor ons wezenlijke waarde heeft.

Maar hoe critisch en afwijzend Haverschmidt ook moge staan tegenover vele economische en sociale aspecten van zijn tijd, zijn beschouwingen over bezit en eigendom lagen te diep verankerd in de liberale economische concepties om hem het streven van het opkomend socialisme te doen aanvaarden. Hij is niet tegen revisie van het sociale recht der misdeelden, zoals dat door de tijd gecodificeerd was, maar mijlen ver staat hij van het rigorisme van Domela. Demagogie en 't bespelen van het volksklavier door omwentelingsgezinden is hem uit den boze. „Ginds wacht het nihilisme zijn kans, daar wordt de daglooner opgestookt om, door een gewelddige ommekeer de samenleving te herscheppen in een paradijs, zoo hij droomt, voor den werkman; elders spookt de bloedige schim rond der roode republiek". In 1878 vraagt hij zich benauwd af, waartoe het dringen van hen die den vierden stand opzwepen, leiden zal. Veel begrijpend en veel billijkend, veroordeelt hij het socialisme op de redelijke grond der natuurlijke ongelijkheid. In 1872, dus 'n jaar na de Parijse Commune, heeft hij voor de vereniging „Paulus" te Schiedam duidelijk zijn standpunt uiteengezet. [1]) Een hoofdartikel uit de „Werkmansvriend" getiteld „De

[1]) „Bij het tienjarig bestaan van „Paulus" 1872".

Internationale in Nederland" geeft hem gelegenheid tot een commentaar, waaruit duidelijk zijn afwijzende houding tegenover 't socialisme blijkt. Tekenend voor Haverschmidt is dat hij, geheel in de lijn der liberale opvatting inzake persvrijheid en vergaderingsrecht, het niet eens is met personen, die de Regering trachten te bewegen een socialisten-congres, dat op 2 September te Den Haag zou plaats hebben, te verbieden. Hij prijst de wijsheid van de Regering dat ze daaraan geen gehoor gegeven heeft. Immers de nederlandse arbeider zou zich niet in de luren laten leggen als de Internationale louter dwaasheid en onredelijkheid was. Haverschmidt wil vrij en onbevooroordeeld tegenover het verschijnsel van het socialisme staan en daarom beveelt hij de lezing van de „Werkmansvriend" rustig aan. Het hoofdartikel besprekend waardeert hij het streven naar lotsverbetering van de kleine man, waaraan wel degelijk behoefte bestaat, want de toestand der arbeiders laat inderdaad veel te wensen over. Daarom verdienen alle pogingen tot sociale verbetering, het stichten van arbeidersverenigingen en corporaties de hartelijke toejuiching van elk redelijk mens. De arbeider heeft gelijk dat hij niet maar op prijs stelt de arbeid van zoveel liefdadige en nuttige inrichtingen, die voortdurend door meervermogenden worden in het leven geroepen of de verordeningen waardeert, die van overheidswege tot verheffing van zijn stand worden uitgevaardigd. Hij heeft gelijk dat hij niet afwacht tot er iets van buiten voor hem gedaan wordt. Het blijft immers waar dat wie zich zelf helpt, het best geholpen wordt. Daarom billijkt Haverschmidt het initiatief der werklieden, die de handen in elkaar geslagen hebben om zich zelf het wettig aandeel te verzekeren in het goede des levens. Hij keurt het zelfs niet zonder meer af dat de arbeider soms zijn toevlucht neemt tot het zoveel geruchtmakend middel als de staking. Er kunnen zich omstandigheden voordoen, waarin hem geen andere mogelijkheid overblijft. „Als een werkelijk onhoudbare toestand nogtans dreigt voort te duren, eenvoudig omdat de werkgevers zonder volstrekte noodzakelijkheid weigerachtig blijven er eenige verandering in te brengen, dan is de werkman volkomen in zijn recht met zijn taak neer te leggen, naar een andere om te zien of te wachten tot men het hem mogelijk maakt haar opnieuw op te nemen" [1]).

Dat klinkt in 1872 nogal geavanceerd, maar een kampioen voor de proletariërs was Haverschmidt niet. Economisch en sociaal blijft hij traditionalist. Hij wil slechts corrigeren, niet omwentelen. Hem bezielt geen grote, onstuimige kracht, die zijn werkzaamheid activeert tot een groot en durvend gebaar. In hem is niet de drift om het vermolmd getimmerte der sociale structuur te vernietigen. Als zijn vriend Dickens, legt hij wel voorzichtig de vinger op de wonde, maar hij zal de vuist niet ballen tegen de burgerlijke leugenachtigheid en de laffe conventies. De nostalgie van de revolutionnair is hem vreemd. Hij blijft de man van het kalm-aan.

---

[1]) Bij het tienjarig bestaan van „Paulus" 1872.

Hij bewondert meer het offer van de dulder, dan de durf van de drijver; het tasten is hem liever dan het door- en toetasten. Daarom vindt hij emigratie loffelijker om 't sociale evenwicht te herstellen, dan de werkstaking waartoe wordt aangehitst door kwalijk ingelichte of kwalijkgezinde volksvrienden. Hij is beducht voor een noodlottige uitbarsting in plaats van een gestadige, geleidelijke hervorming.

Haverschmidt is een voorstander van de democratie, maar vereenzelvigt ze met het liberalisme en bedoelt alleen het leven te sturen in de richting van de liberale beginselen van rede en vrijheid. Grote macht in de staat is nog steeds alleen voorbehouden voor het denkend deel der natie. De maatschappelijke tegenstellingen zijn in de natuur gefundeerd, maar zijn protest tegen het feit dat die tegenstellingen zich in zo barre vorm openbaarden was tam en tot onvruchtbaarheid gedoemd. Hij protesteert meer tegen het gewoel der socialisten dan tegen de sociale wantoestanden. De klassestrijd verwerpt hij met klem. Hij noemt het een grove dwaling, wanneer de werkman zou menen dat zijn stand de enige is, die voor de samenleving betekenis heeft. „Men hoeft geen eelt in de palmen te hebben om een zeer verdienstelijk bestanddeel te zijn van de maatschappij." Niet elke „meneer" en niet elke „dame" is een nietsdoener of nietsnut. De opzettelijke minachting van iedereen die niet tot de arbeiders in engere zin behoort, is hem een ergernis, evenals de achterdocht tegen de z.g. „groten", tegen de „rijkdom". „Wat een bitterheid spreekt zich niet uit in zoo menig gesprek in de werkplaats, op den akker, in de keuken en vooral in de kroeg bij opwindenden drank". Hoe vaak stuit het gemeen overleg tussen werkgever en werknemer niet af op een tartende houding en hoge toon van de laatste? Dat ook de werkgevers kostbare belangen en onkreukbare rechten hebben, wordt door de werknemers nauwelijks of in het geheel niet bedacht. De woorden „liefde en menschelijkheid" welke de Internationale op haar vaandel draagt, zijn hol, wijl zij de haat predikt tegen ieder, die geen handwerkman is, wijl zij onverdraagzaam is en baatzuchtig, bereid als zij is alles voor zich zelf op te offeren. [1])

Als bij zovele andere Christen-moralisten wordt ook bij Haverschmidt de herinnering levend aan de eerste Christen-gemeenten die, één van hart en ziel, broederlijk hun bezit deelden en alles gemeen hadden. Hoe lelijk steekt de wereld van zijn tijd daar tegen af, zegt hij. Men hoort kreten die herinneren aan de Jerusalemmer gelovigen, een roepen om gemeenschap van goederen, maar hoe geheel anders dan eenmaal bij die echte belijders van Jezus: „nu niet de taal der liefde, die al het hare voor allen overheeft, maar de eisch van de ontevredenheid, van de hebzucht, van de wanhoop, die, zonder eerbied voor verkregen rechten de heele wereld zou willen ondersteboven halen om zich zelf maar te kunnen voldoen". Hij kapittelt meer de ontevredenen dan de verwekkers der sociale onrust, die hardnekkig en harteloos weigeren concessies te doen. Hij blijft steken in de

[1]) Bij het 10-jarig bestaan van „Paulus" 1872.

ouderwetse denkbeelden en de versleten argumenten gebruiken van een conservatief liberalisme tegen de vorderingen van de vierde stand. „Men hoort thans veel spreken van een vierden stand, die moet verlost worden van den druk, en zoo al meer. Och, handwerkslieden die uw brood hebt, weest tevreden". Dat een dergelijke ouwelijke vermaning tot dulden en berusten op de welbewuste, gewekte proletariër, die voor zes tot zeven gulden in de week moest werken voor zich en zijn gezin en zijn aardappelen gemakkelijker afslikte door ze te vermengen met azijn en mosterd, werkte als de rooie doek op de stier, heeft Haverschmidt niet begrepen, evenmin als hij begreep dat de opgestoken storm niet tot bedaren was te brengen met goedkope redeneringen: „Het minste werk moet ook gedaan en wie zou er zich mee willen belasten, als het aan noodlijdenden ontbrak, die door het op zich te nemen kans zagen om in hun nood te voorzien?" In zijn aftandse sociologie acht hij de nood een noodzakelijke vereiste voor 't verrichten van het laagste werk. De bewustmaking van de arbeider noemt hij een gevaarlijk spelen met vuur. Al dat gewoel om gelijkheid is een kwaal des tijds en een grote dwaasheid. „Maar waar de z.g. volksklasse zich bij uitsluiting het volk noemt, waar enkelen, ook onder ons reeds, in navolging van de vele misleiden in het buitenland, de geheele maatschappij wel onderst boven zouden willen keren, ten einde straks een kunstmatige gelijkheid van allen in het aanzijn te roepen, daar is het alsof de hand tegen het hoofd twist..."

De bestaande verhoudingen in het maatschappelijk bestel blijven voor hem de norm, waarvan niet wezenlijk mag worden afgeweken. Haverschmidt spaart de inhaligen niet, maar dat het maatschappij-beeld van zijn tijd in sociaal opzicht ook met de correcties, die hij zou willen aanbrengen, een caricatuur zou zijn van de kristelijke gerechtigheid, waartoe hij niet aflíet aan te sporen, heeft de liberaal opgevoede en sociaal niet geëmancipeerde Haverschmidt niet als een schrijnende wonde gevoeld. Hij predikt de sociale vrede meer door de arbeiders het zwijgen op te leggen dan door 't egoïsme der bezitters aan de kaak te stellen. Een aangrijpende schildering van het leed, geleden in krotten en kotten, een vlammend protest tegen hongerlonen en uitbuiting, een ontroerende klacht van de dominee om de verminking van Christus' gelaat door de liefdeloosheid, zal men in zijn preken vergeefs zoeken.

Van de vierde ruiter uit de Apocalyps, die komen zou, wanneer krakend en splijtend de levensvormen der bestaande maatschappij zouden ineenstorten [1]), heeft Haverschmidt in zijn beperkte verbeelding niets bespeurd.

---

[1]) Quack: De Socialisten V, p. 13.

XI

„FAMILIE EN KENNISSEN"

Zoals Haverschmidt in de depressieve ogenblikken zijner jeugd zijn heil zocht en bevrijding in de poëzie zijner „Snikken en Grimlachjes", zo zocht hij ook voor de onbehaaglijkheden en verdrietigheden van zijn leven als predikant een wijkplaats in het belommerd prieeltje der literatuur. De opstellen uit „Familie en Kennissen" zijn een pauze in de druk van zijn moeizaam leven, al was ook nu de poëzie niet bij machte voor hem de last des levens op te heffen. Het was niet meer dan wat zon aan zijn donkere hemel.

Een openbaring van zijn problematisch innerlijk leven zijn deze opstellen allerminst, veeleer wat gekout over koetjes en kalfjes, gezellig en aandoenlijk, maar zonder te raken aan de inwendige beroeringen, die hij zorgvuldig voor zijn publiek verborgen hield. Een enkel opstel wijkt daarvan af, nl. het laatste: „Ik heb een wonderlijke droom gehad", maar ook dit is geen sterk persoonlijke manifestatie, alleen een abstracte verhandeling over de verdraagzaamheid.

Het domineesambt was voor vele predikanten veel minder exclusief geworden, dan 't eertijds was. De predikant nam — en dit was het resultaat van zijn veel meer gesaeculariseerde opvoeding vooral in moderne kringen — deel aan de algemene kultuur. Hij was minder gevoelig geworden voor het onderscheid in atmosfeer van kerk en kansel en die van het gezellig, burgerlijk vergaderlokaal, waar hij de plechtige, obligate wijding kon afleggen en zich tevens kon onttrekken aan kritiek en kontrole der gemeente en spreken kon over dingen, die meer buiten de sfeer van zijn ambt lagen, maar hem toch de voldoening schonken deel te nemen aan de veredeling van de smaak en verheffing van het algemene beschavingspeil zijner toehoorders. De moderne predikant voelde zijn ambt niet meer zó gewichtig en hiëratisch dat hij zich van de burgermens afscheidde in het isolement ener gezalfde en vrij ongenaakbare kaste, die haar hoogheid niet mocht prijsgeven door een te gemoedelijke omgang met de gewone man. De deelneming van de dominee aan het literaire leven werd in ons land zelfs zo sterk, dat zij het karakter van onze 19e eeuwse literatuur voor 'n groot deel bepaalde en de literatuur van het midden der 19e eeuw getypeerd kan worden als die van de predikantentijd, al moet deze aanduiding meer betrekking hebben op de betrekkelijk grote omvang dan op de intrinsieke waarde. Potgieter begreep dit veelvuldig verkeer der predikanten in de literaire kontreien als een soort usurpatie en merkte schamper op dat de predikanten blijkbaar niet genoeg meer hadden aan de bijbel en zich verdiepten in allerlei literatuur van anderen of van eigen makelij. Het bezetten van het gebied der literatuur door de predikanten

was kort na Potgieter voor de tachtigers een reden om alarm te blazen en door een revolutie het monopolie te breken.

Vooral voor de moderne predikant was de literaire bedrijvigheid een grote aantrekkelijkheid geworden. Buiten het Godshuis emancipeerde hij zich aan zich zelf. En de moderne dominees die alle banden met de kerk verbraken, vonden emplooi op de redactiekantoren der kranten. Het kwam zelfs zo ver, dat de liberale dag- en weekbladen overwegend in handen waren van gewezen-predikanten. [1])

Voor zijn kwellend bestaan als modern dominee, voor zijn gebrek aan succes en al de bitterheden in zijn gemeente zocht Haverschmidt compensatie als voordrager en causeur. Het archief Haverschmidt te Leiden bevat een grote doos, boordevol gevuld met krantenverslagen van zijn lezingen, die hij overal in het land hield. En die verslagen zijn alle even vleiend voor zijn prestaties. In Den Haag, Amsterdam, in Rotterdam, Goes, Roermond, Enschede en legio andere plaatsen, voor allerlei vaderlandse genootschappen als „De Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten", het Haagsche Genootschap „Oefening kweekt kennis" en vooral voor de „Maatschappij tot Nut van het Algemeen" en de Protestantenbond, overal waar men gesteld was op gezelligheid, stichting en tolerantie, zien we Haverschmidt optreden. Zoals een middeleeuwse sprookspreker van 't ene kasteel naar 't andere trok, zo begaf zich Haverschmidt van de ene grote of kleine stad naar de andere, maar niet tot tijdkortinge van de aristocratie, maar van de brave burgermensen, die verzaligd konden genieten van een lach en een traan of van een gevoelig vertederend schetsje. Zijn faam als spreker was groot. Hij gold met Cremer, die hij in menig opzicht overtroffen moet hebben, als één der beste vertellers. [2]) Bovengenoemde kranten zijn vol van uitbundige lof. En niet alleen de recensenten der dag- of weekbladen prezen zijn gaven, ook gezagvolle stemmen prezen de voorgedragen schetsjes, die daarna in verschillende tijdschriften verschenen en Haverschmidt's activiteit door een gunstig oordeel stimuleerden. Voorop ging weer Johannes van Vloten, die overigens op de dominees jacht maakte als op schadelijk wild, maar voor Haverschmidt een opvallend zwak had. Zoals hij een gangmaker was geweest voor de „Snikken en Grimlachjes", die hij beschermd had tegen niet-begrijpende kritikasters, zo deed hij ook voor Haverschmidt's „Familie en Kennissen". Hij noemt bv. zijn opstel „Mijn Broertje" een waar juweeltje van opvatting en uitwerking, inhoud en vorm, een kunstgewrochtje van het keurigste en vonkelendst vernuft, het teerste en gezondste gevoel en daarbij geschreven in een even ongekunsteld als onverbasterd Hollands, van alle boekentaal vrij. En wederom is hij het die Haverschmidt aanspoort om de verstrooide kleine schetsen verzameld uit te geven, opdat men ze naast zijn gedichtjes lezen en her-

---

[1]) Zie Gerard Brom: De Dominee in onze Literatuur, Nijmegen–Utrecht, p. 15, 46.

[2]) Zie ook Jan Ten Brink: Geschiedenis der Noord-Ned. Letteren in de XIXe eeuw, III, p. 154, A'dam 1889.

lezen kan en er zich voortdurend aan kan verkwikken. [1]) 't Is verwonderlijk hoe de sterke, harde en militante Van Vloten zich aangetrokken voelde tot tengere figuren als Haverschmidt en Anton Bergmann, van wie hij in Noord-Nederland een tweede uitgave verzorgde van de „Rijnlandsche Novellen". [2])

Maar behalve Van Vloten spreken ook A. G. van Hamel [3]) en J°. de Vries [4]) met grote genegenheid over Haverschmidt en over zijn „Familie en Kennissen", waarvan de 1e druk, kort na Van Vloten's aansporing verscheen in 1876 en de derde vermeerderde druk in 1894 met illustraties van J. Hoyinck van Papendrecht.

't Boek is een verzameling van novellen, die hij eerst voorgedragen, daarna gepubliceerd had in tijdschriften, almanakken en jaarboekjes, zoals „De Liefde Sticht", „Erica", „Gouverneur's Oude Huisvriend", „Ons Streven" of als feuilleton in het Algemeen Handelsblad.

In een simpele opdracht „Aan mijn Ouders" heeft hij de oorsprong en aard van zijn werkje als volgt omschreven: „Nooit had ik gedacht dat het een boekje worden zou. Het waren maar van die losse stukjes (of gedeelten van stukjes) die ik hier en daar heb voorgelezen, en ze vormen dan ook zoo weinig een geheel dat zij elkaar op allerlei punten tegenspreken. Doch niemand zal zich daarover minder verwonderen dan Gij, omdat niemand beter weten kan, hoe haast alles wat in dit boekje te lezen staat louter verdicht is. Alleen dat van de Pastorie van Grootvader, dat lijkt wel op een verleden, waaraan ook Gij nog met dankbare liefde terugdenkt. En ja, dan is er nog iets in mijn boekje, dat is ook niet verzonnen. Ik hoop nl. dat ik hier en daar den indruk geef van een recht gelukkige jeugd te hebben gehad, en als er iets waar is, dan is dàt het." Met dit laatste is de romantische signatuur van het werkje getekend. „Alles wird in der Entfernung Poëzie" zegt Novalis. Sublimering der jeugd, daar is 't boekje vol van, evenals de schetsen en beelden uit „Ernest Staas" van Bergmann, die te midden van het melancholisch geruis der populieren een hele wereld van beelden en herinneringen voor zijn geest ziet verschijnen, voor wie het tegenwoordige dan verdwijnt met al zijn last en kommer: „Voor een oogenblik word ik nog eens jong, ik voel mijn hart warmer kloppen, mijn bloed sneller vlieden; ik vind de heldere dagen mijner kindsheid met hun levendige vreugden en eindelooze smarten, mijn lang vervlogen jeugd met hare gulden dromen weder." [5])

De verhalen uit „Familie en Kennissen" zijn naar inhoud en vorm verhalen uit de oude doos. Zij klinken als liedjes uit een oud spinet, blij soms, maar meestal met een weemoedige ondertoon. Wanneer het velen

---

[1]) „De Levensbode" 1878, p. 133–34.

[2]) Zie Levensschets van Mr. Anton Bergmann, in de uitgave van Ernest Staas, 18e druk, A'dam 1921, p. 7.

[3]) In „Los en Vast" van 1878.

[4]) In „Eigen Haard" van 1894.

[5]) Ernest Staas, p. 14.

onzer soms al moeite kost om de kunstwerken van Dickens ten einde te lezen, omdat ze zo weinig meer corresponderen met geest en sfeer, met rhythme en tempo van onze tijd, dan verbaast het niet dat de kleine kunst van Haverschmidt's novellen 't niet meer doet en men ze enkel nog met enige goedhartige piëteit in ons literair museum conserveren wil. Wie literair alleen nog maar te bevredigen is door schrijvers, wier werk enkel gericht is op de exploratie van de schuilhoeken der menselijke ziel, zal de psychologie van „Familie en Kennissen" simplistisch en naïef en Haverschmidt's gezapig keuvelen zeurig vinden. „Familie en Kennissen", Ernest Staas en de Camera Obscura tekenen op verbijsterende manier de afstand, de progressie als men wil, die er in het korte bestek van 75 jaren in de menselijke geest heeft plaatsgegrepen. De omwenteling blijkt fenomenaal. De wijzigingen, welke de psychologie in de geestelijke structuur van het literaire kunstwerk heeft teweeggebracht, is een revolutie geworden, waarvan het tempo in de geschiedenis van de geest zijn weerga niet kent, ook als men toegeeft, dat elders in de literatuur van West-Europa het proces der psychologische verdieping in de tweede helft der 19e eeuw veel verder was voortgeschreden dan in ons land.

Wordt men echter niet al te zeer gestoord door de ouderwetse stoffering, dan zal men ook in Haverschmidt's „Familie en Kennissen" nog herhaaldelijk een kern van menselijke waarachtigheid in een literair aanvaardbare vorm kunnen ontdekken en waarderen. De verhalen doen denken aan oude huizingen in een weinig veranderd landschap. Wie nog verwijlen kan in een stille, warme huiskamer met monotoon klokgetik, rustend in een ouderwetse leunstoel of in een tuin van een oud huis met fuchsia's en balseminen met een zacht zonnetje in 't gelaat, zal sommige van Haverschmidt's eenvoudige verhalen niet zonder meer verwerpen, vooral als men tussen de regels door kan lezen en men de vele sousentendu's in de gaten heeft. Zijn verhalen zijn minder verouderd dan zij lijken. In zijn preken stelde hij zijn problematiek direct aan de orde, in „Familie en Kennissen" omhulde hij ze beschroomd met zijn kortswijl, waarmede hij bij zijn burgerlijke toehoorders in 't gevlij kwam. Zijn overgave aan de burgerlijkheid was een instinctief pogen tot zelfbescherming, want hij was te bang om de sprong in het duister te doen, waardoor hij zich van de kudde zou verwijderen en zich zelf aan de eenzaamheid zou prijsgeven, waarvan hij de konsekwenties begreep. Hij heeft zich zelf gedwongen tot verbondenheid met de burger, omdat hij een kring wilde hebben van eenvoudige mensen, waarop hij steunen kon en die hem bemoedigden door hun aanhankelijkheid, die hij in de kerk te veel miste.

Haverschmidt werkt in zijn „Familie en Kennissen" stilistisch geheel naar de schablonen van de oude humoristische school. Als we de grappige namen horen van Meneer van Daveren, juffrouw Pippeling, van Slavius Josepus, Juffrouw Berebijt en Juffrouw Bladergroen, van vrouw Mangel, meneer Blik en buurman Zemelknoop, dan weten we wel uit welke literaire hoek de wind waait. Men heeft Haverschmidt en Beets dikwijls in één adem

genoemd als vertegenwoordigers van het humoristisch realisme en er is inderdaad wel iets dat hen bindt. „Familie en Kennissen", zowel als de Camera worden gedragen door hetzelfde gezapige rhythme van de burgerlijke samenleving van hun tijd. Beider werk werd door het publiek aanvaard, daar het de weergave was van wat er leefde in 't gemoed der burgermensen van hun tijd. Er was tussen schrijver en publiek een wederzijds begrijpen. Haverschmidt overschrijdt de burgerlijke normen en het tamme idealisme evenmin als Beets, die zich in zijn jeugd vertild had en potsierlijk werd, toen hij in Byron's trant gestalten wilde ontwerpen, wier geestelijke gedragingen hij niet volgen kon. Haverschmidt assimileert zich in zijn „Familie en Kennissen" aan de burgerlijke tendenzen, evenals hij in zijn Snikken en Grimlachjes zijn neiging tot sterke gevoelsontlading door de romantische ironie gebreideld had. De dominee had hem binnen de burgerlijke sfeer teruggetrokken en als een gedresseerd paardje bleef hij gedwee binnen het baantje lopen, rinkelde wat met zijn belletjes voor de aardigheid en luisterde naar de directieven van zijn burgerlijk publiek, luisterde ook naar de aanwijzing van de hollandse landsaard, die door een zwaartillend Calvinisme gericht, een tegengif zoekt in de humor, die de elasticiteit verhoogt en de eigenschap heeft aan het verdriet iets van vreugde, aan ongeluk iets van geluk te geven. [1]) Ideologisch en stilistisch kwam Haverschmidt tegemoet aan de geestelijke en literaire behoefte van de kleine man en kalmeerde tevens in zelfbevrijdende nuchterheid zijn eigen vérgaande gevoeligheid, door zijn fantasie op de begane grond te houden. Hij blijft met zijn auditorium dicht bij huis, beschrijft lief en leed van de huiselijke omgeving en praat op zijn spreekavonden voor kinderen en gevoelige juffrouwen over kinderen en gewone mensen. 't Is niet toevallig dat Keesje, het diakenhuismannetje uit de Camera en Jillesen, het schoenlappertje uit „Familie en Kennissen" zoveel geestelijke verwantschap vertonen, evenmin als de Heer Kegge en Van Daveren. Niet het heroïsche, het fantastische trekt Haverschmidt, maar de innigheid van het stil hollands binnenhuisje. Niet de uitzonderlijke openbaringen van de menselijke psyche, geen gecompliceerde zielsconflicten behandelt Haverschmidt in zijn „Familie en Kennissen" maar de zich dagelijks en overal voordoende normale figuraties van de menselijke ziel in lief en leed. Zijn voorliefde voor 't gewone openbaart hij ook in zijn preken. Luther op de Rijksdag van Worms, paus en keizer braverend is hem eerbiedwekkend, maar aantrekkelijker is hem naar zijn eigen woorden, Luther, gezeten bij het sterfbed van zijn dochtertje. De Ruyter acht hij indrukwekkend om zijn prestaties als zeeheld, maar de grote vlootvoogd boeit hem meer, wanneer hij nederig voor vrouw en kinderen uit de bijbel voorleest. Spinoza eert hij als groot denker, maar meer genegenheid heeft hij voor de eenzame, die op een bovenkamertje leeft van het kleine in-

---

[1]) Anthonie Donker: Karaktertrekken der Vaderlandsche Letterkunde. Arnhem 1945, p. 319.

komen, dat hij heeft overgehouden, nadat hij het grootste deel van zijn bezit aan zijn zusters heeft afgestaan en van het weinige dat hij met handenarbeid verdiende.

Het berkje is Haverschmidt liever dan de machtige eik met een door de storm bewogen kruin: „Wie alleen statige bossen, golvende korenakkers en oneindige heidevelden, schuimende golven der zee en machtige bergen weet te waardeeren, maar onverschillig is voor de bevalligheid van een enkele roos, van net geharkte paadjes en prieeltjes tusschen kortgeknipte hagen, is een aansteller." In zijn zeer uitvoerige beschrijving van een Zwitserse reis, met zijn vrienden ondernomen, geeft hij blijk van zijn ontvankelijkheid voor 't grootse en majesteitelijke van Gods schepping, maar zijn voorkeur gaat ongetwijfeld uit naar het stille en kleine, 'n voorkeur die zijn uitdrukking vindt in 't typisch-hollandse zoetelijke liedje van „De Kleinste", die in stee van bij het „daverend onweersloeien" het liefst in het groene en stille dal blijft toeven. Bergtoppen en afgronden bevangen hem met een ruimtevrees, die zijn evenwicht zou storen. Ook in 't geestelijke schuwt hij de grote risico's. Zijn overgang naar het modern-protestantisme heeft voor hem een crisis betekend, een afsteken naar de diepte. De waaghalzerij van Multatuli, het hoogstrevende idealisme van Potgieter, de durf van Huet, zijn geesteshoudingen, die de beschroomde Haverschmidt niet liggen. Zijn milieuschildering in Familie en Kennissen zoekt haar onderwerpen bijna uitsluitend in de kleine burgermanswoningen. Zij betreft niet het paleis, het salet en de bel-étage, maar evenmin de krot. Burgerhuizingen met beschermende heggetjes of de kleinemiddenstandswoninkjes dringt hij binnen. De figuren uit zijn verhalen zijn familieleden, echte of geadopteerde, zijn kennissen zijn schoenlappertjes, naaisters, meiden, koetsiers, boven- en onderkosters, kindermeiden, bakers, burgerjuffrouwen en vooral kinderen. Kinderen: „Das ist seine Welt". Driekwart van zijn schetsen spelen in de kinderwereld. Die voorkeur voor kinderen wekt geen verwondering. De ontgoochelde, die zo graag zijn eigen jeugd had willen bestendigen, verblijft 't liefst in een omgeving, waar 't leven zich 't ongereptst, het eerlijkst en oprechtst openbaart, bij de ongeschonden mens. Hij die zijn jeugd verheerlijkte als de verloren paradijsstaat van zijn leven — „Adam en Eva kunnen in geen weelderiger lustoord hun onschuld genoten hebben — en verloren, dan waarin ik de Augustusmaanden van mijn vierde tot mijn achtste jaar doorbracht", zegt hij in „De Pastorie van mijn Grootvader" — spreekt 't liefst voor en over kinderen. Hij leefde ook later met zo'n dwingend heimwee in de kinderwereld, dat hij een schat van herinneringen uit die tijd wist op te diepen of zonder moeite erover wist te fantazeren. Zijn vloek spreekt hij uit over hen, die 't jonge leven zijn prille luister en vreugde ontnemen. Zijn overigens melodramatisch verhaal „Bedorven" is een aanklacht tegen de overmatig strenge en onnatuurlijk vrome opvoeding van twee weesjes, waaraan geweld wordt gedaan door een bruut van 'n oom, wiens voogdij een tyrannie betekent en die ondanks zijn kerkelijk

vertoon de gestalte vergeten is van Hem, Die de kleinen tot zich riep. Het zijn haast allen eenvoudigen van geest en hart, die Haverschmidt in zijn „Familie en Kennissen" ten tonele voert. De romanticus tekent een gelukkig maar verdwenen verleden. Ook de in zijn verhalen optredende predikanten zijn ongecompliceerde, vaderlijk-goedmoedige en gezellige mensen, die nog niet, als hij zelf, zijn ondergegaan in de maalstroom der nieuwlichterij. De dominees uit „Familie en Kennissen" dragen nog witte dassen en korte broeken, trekken aan lange pijpen, zijn figuren uit een goede oude tijd, toen men nog dominee kon zijn zonder voortdurend te moeten praten over richtingen en verkiezingen. Zo Ds. Fabius, Boskamp, Gravius, Post en Vogel.

Stefan Zweig heeft eens ten aanzien van Dickens opgemerkt dat deze zich liet breidelen door de engelse traditie, waarvan hij de vertolker werd. Zo ook deed Haverschmidt tegenover de hollandse. Hij treedt niet buiten de sfeer van de kleine burgerij, aan wier gevoeligheid hij in zijn verhalen tegemoet komt. Hij ontvlucht in „Familie en Kennissen" de problematiek van zijn tijd en van zijn eigen leven in een gewillig meegaan en meedoen, in een wederkerig amusement. Genialiteit en oorspronkelijkheid verstaan zich niet met de traditie, vooral niet wanneer die zich openbaart in een kleinheid en vlakheid en bekrompenheid, die kenmerkend was voor de hollandse levensstijl van het midden der 19e eeuw. Dit verklaart 't conflict van Potgieter, Huet en Multatuli met hun tijd. Byron en Shelley en Keats weigerden zich te conformeren aan de burgerlijke engelse traditie; Dickens kwam tot een accoord met de bourgeoisie, al ligt in zijn werk ook een aanklacht besloten tegen verschillende aspecten van zijn tijd. Hij verstond de kunst op geniale wijze het gewone tot poëzie te herscheppen door de glans van zijn humor. Daarin ligt op lager niveau ook de betekenis van de Camera Obscura en van enkele opstellen van Haverschmidt uit „Familie en Kennissen", zoals „Een groot man en een goed man", „Het verhaal van Oom Jan" en „Tante Mientje en tante Bet", opstellen die zuiver de typische hollandse humor vertegenwoordigen. Deze opstellen van Haverschmidt kunnen de vergelijking met de beste uit de Camera doorstaan. Wat Haverschmidt van zijn genre-genoten uit de humoristische school onderscheidt, van Hazebroek, Beets, de Oude Heer Smits e.a. is de gemoedsdiepte, de temperatuur die aangewakkerd wordt door zijn aandoenlijke mensenliefde en edelmoedigheid en de eenvoud. Het best is Haverschmidt daar waar hij zich objectief tegenover zijn onderwerp weet te plaatsen. Al te vaak echter verloopt zijn verhaal in een moralisatie. In een verhaal als „Bedorven" ligt de strekking er zo dik op, dat het karakter van de hoofdfiguur „Oom Gijs", die het bederf van de verweesde Frits op zijn geweten heeft en een exclusieve kinderbeul en huichelaar is, onaanvaardbaar wordt. Ook het door Van Vloten zo bewonderde „Mijn Broertje" eindigt in een theologische verhandeling over 't leed der wereld, 'n onderwerp dat niemand meer dan Haverschmidt zelf obsedeerde. De dominee zwijgt maar zelden in deze verhalen, 't minst in „Ik heb een wonderlijken

droom gehad", dat een versie mag heten van „Nathan der Weise" en de parabel van „De Drie Ringen" en waarin Haverschmidt een hemel fantaseert van 't meest idyllische natuurschoon en waarin geestelijke tegenstrevers op aarde als Calvijn, Servetus, Luther, Zwingli, Mozes, Buddha en roomse pastoors elkaar in vrede ontmoeten, omdat er in de hemel ruimte is voor iedereen, die eerlijk zijn best gedaan heeft. Met humor heeft dit verhaal nauwelijks meer iets uit te staan, daar het in wezen niets anders is dan een tractaatje over de verdraagzaamheid, als 'n gefingeerde droom voorgedragen.

„On tombe toujours du côté où l'on penche". Verschillende verhalen uit „Familie en Kennissen" zijn gehuld in een druilerige sfeer van melancholie en sentimentaliteit. Wat de Camera van „Familie en Kennissen" onderscheidt is, dat over 't werk van Hildebrand een jeugdige zonnigheid hangt en verzoenende levensblijheid, terwijl bijna alle verhalen van Haverschmidt getekend zijn in grijs en grauw en aan mist en regen doen denken. In zover de humor een dubbel gevoel is, dat een lach en een traan verwekt, overheerst bij Beets de lach, terwijl bij Haverschmidt de lach slechts dient om de bitterheid van de weemoed zijn schrijnend accent te ontnemen. „Een medicijn tegen de ongesteldheid der ziel", zoals Bellamy de humor karakteriseert, betekenen de meeste verhalen van Haverschmidt niet. Hij voegt wel iets toe van vreugde aan 't verdriet, [1]) maar de dosis is te gering om de weemoed op te heffen. Geheel in de geest van de Camera is slechts „Het verhaal van Oom Jan", dat een staaltje is van zonnige humoristische kunst, terwijl ook in „Een groot man en een goed man", dat aan Keesje, het diakenhuismannetje herinnert, het evenwicht tussen lief en leed behouden blijft. Haverschmidt leefde te zeer in de ban van de weemoed om levensbeamende en verzoenende verhalen te schrijven. Sterven, verongelukken, neiging tot zelfmoord, tranen, zijn motieven die herhaaldelijk terugkeren. Telkens spreekt hij van de donkere reis naar de eeuwigheid of van de weg naar het raadselachtige land, vanwaar niemand terugkeert. In „Een Kerstvertelling" loopt meneer Swart door een mist die altoos dikker en vunziger wordt: „Net weer om naast een brug in het water te lopen. Als hij de brug eens misliep, die hij over moest.... Foei, foei, Swart, hoe kom je op die afschuwelijke gedachte?" Frits in „Bedorven" brengt zich na de dood van zijn zuster om 't leven.

Haverschmidt is als een Pierrot, die zijn gelaat moet schminken om de pijnlijke trekken te verbergen. Zijn hele leven was een verstoppertje spelen, terwijl zijn geest en gemoed aan niets meer behoefte had dan aan eerlijke belijdenis. Dat betekent de tragedie van zijn leven. Zoals hij in zijn „Snikken en Grimlachjes" zijn weemoed trachtte uit te schakelen door de romantische ironie, zo probeerde hij zijn melancholische gevoelens in „Familie en Kennissen" te neutraliseren door de humor, die echter niet bij machte is mee te geven en een gevoel van levensaanvaarding te verwekken. Verschillende

[1]) Zie Anthonie Donker: Karaktertrekken der Vaderlandsche Letterkunde, p. 319.

opstellen hebben met humor niets uit te staan. Zo „Mijn Broertje" niet, waarin hij zijn neiging tot sentimentaliteit friseert, evenals zijn zucht naar de schildering van 't naargeestige; evenmin zijn opstellen „Bedorven", „Ik heb een wonderlijken droom gehad" en „De Pastorie van mijn Grootvader", waarbij het doodgravershok stond met mensenbeenderen.

Waar Haverschmidt werkelijk humoristisch is, blijkt hij een meester in 't genre. Daar wisselt hij zijn adagio's geestig af met zijn scherzo's, speelt hij met lief en leed als een kind met een rode en zwarte kaatsbal. De verrassende afwisseling is zijn grootste kracht. In een ommezien verplaatst hij ons van een kerkhof naar een vliering, van de hemel naar een oliekoekenkraam, van een pijnlijk ontroerend moment in de allerdolste klucht. [1])

Het primaire doel van Haverschmidt's verhalen evenals die van Cremer was ze voor te dragen. De stijl der verhalen wordt er geheel door bepaald. Schreven Huet en Potgieter zonder aan een voordracht te denken, Haverschmidt heeft zijn opstellen geschreven, zoals hij ze op zijn bijeenkomsten sprak. Een willekeurige greep uit „Mijn Ouders huis" is overtuigend. Haverschmidt's verbeelding brengt ons in dit verhaal naar zijn ouderlijk huis, dat op 't punt staat gesloopt te worden en dat hij nog eens bezoekt om nog eens herinnerd te worden aan al het liefs en goeds dat hij er genoten heeft: „Ik zag mijn eigen woonvertrek zoals het nu is, de wanden behangen met dikwijls door mij begeerde en eindelijk misschien nog als een verrassing bij mij aan huis bezorgde platen, en met de portretten van boezemvrienden en lievelingsdenkers en dichters, hier dat glazen boekenkastje waar we ik weet niet hoe lang voor opgespaard hebben maar dàn ging de kleermaker, en dàn personeel en hoofdelijke omslag, eens zelfs dokter en apotheker met het geld weg, doch ten laatste hadden wij een buitenkansje en toen zei ik, nu moet het maar wezen ook, en och wat zijn Louise en ik vaak gaan staan, nu eens op dit en dan weer op dat punt van de kamer, en overal vonden wij dat het kastje de kamer zoo goed kleedde en dat onze banden er zo prachtig in uitkwamen, — nu dan, en onze piano, en de bloemenstander en het werktafeltje, mijn eerste verjaarscadeau aan Louise, — wat was ik in dien tijd nog royaal! — dat en zooveel meer zie ik, maar vooral zie ik mijn beste wijfje, stralend van liefde en geluk en ze leest met onze dochter — want die kan heusch al wat lezen — ze lezen dan met haar beiden die allervermakelijkste geschiedenis van den Tijger en de Ton, waarom ik, als ik baas was, Jan Gouverneur ridder van de Eikekroon zou maken, — en onderwijl heb ik onzen zoon op mijn schoot". [2]) De gerektheid van deze zin is opzettelijk en imiteert iemand, die boordevol is van mededeelzaamheid en springt van de hak op de tak en die niet uitgekwebbeld kan raken. De harkerigheid is gewild en past geheel in de stijl van de humoristen. Lange zinnen, lang vooral door comische parenthesis of wel door grappig overbodige commentaar, die de onbeholpenheid

[1]) Zie A. G. van Hamel in „Los en Vast", 1878, p. 7.
[2]) Familie en Kennissen, p. 40.

nog beter doen uitkomen, zijn bij Haverschmidt voortdurend aan de orde. [1])

Evenals Dickens was Haverschmidt de beste vertolker van zijn eigen werk. Wanneer de lof die hem als voordrager en verteller door zijn tijdgenoten wordt toegezwaaid, ook maar ten dele gerechtvaardigd is, moet men het betreuren dat in zijn tijd het gesproken woord nog niet op gramophoonplaten kon worden vastgelegd voor de volgende generaties. J° de Vries zegt dat voor wie Haverschmidt niet gehoord en gezien heeft „liggen de opstellen uit F. en K. daar als een graf". „Hij maakte alles levend met zijn stem, met zijn oogen, met zijn glimlach, met zijn gebaar. Hij maakte alles levend met zijn hart." [2]) Naar aanleiding van de aanschouwelijkheid van Haverschmidt's voordracht merkt De Vries op: „Dit thuis zijn in de kleine wereld waarin hij ons verplaatst, dit te voorschijn brengen van alles met zijn eigene attributen, strekte zich van de minste kleinigheid tot de innigste trekken van inborst, karakter en gewoonte uit. Hij zag u als 't ware de kunst af, hoe gij in deze of gene omstandigheid spraakt, keekt of u bewoogt. Hoe juist wist hij wat iemand in deze of gene gevallen zou doen en hoe natuurlijk gaat zijnen helden en heldinnen, gaat het gezelschap, waarin hij ons verplaatst, alles af, wat zij zeggen en wat zij doen, hetzij de meest komische dwaasheid of de diepste ontroering."

Zijn voordracht, die een en al natuurlijkheid was, zou niet die uitwerking hebben gehad als hij niet beschikt had over die wonderbare stem, die u zoo eigenaardig aangrijpend en vertrouwelijk in de ziel drong. Die eenheid van onderwerp, persoon en stem kon U bij het hooren overmeesteren". „Die stem", zegt De Vries, „was berekend voor elke aandoening, voor iedere nuance. Zij was niet klaar als glas, ja een weinig gedempt, maar daardoor juist had zij iets innigs, dat met de innigheid van zijn gansche persoon samenstemde. Het was een lust er naar te luisteren, als zij, gehoorzaam aan iedere aandoening, soms zoo wonderbaar diep en sonoor, als de tragische stem van een violoncel, u de ziel deed trillen. Dan was er geen publiek meer, dan was het een zaak tusschen U en den spreker, dan was het of hij bij u stond en u vertelde, en met de beelden die gij zaagt, en de stem die gij hoordet, drong er als van zelf een heir van de reinste, de edelmoedigste en teederste gevoelens bij u binnen, stil, zonder zich aan te melden, heilige, lang vergeten, misschien lang vertreden aandoeningen, al mildheid, al goedheid, al trouwhartigheid. Zij kwamen, waar hij over de zwakten der menschen schertste, — het hardste wat hij hun ooit heeft aangedaan; — zij kwamen, wanneer hij u hun weemoed eerbiedigen deed; zij kwamen waar gij stil bewonderen moest, maar zij kwamen: aandoeningen, die u goed deden, die u op weldadige wijze tot u zelven brachten, en zij openden voor u dien hemel van vrede, waarin onze onschuldigste glimlach en onze beste tranen thuis behoren." [3])

---

[1]) Zie ook Dr. E. Jongejan: De Humor-cultus, p. 191.
[2]) J° de Vries in „Eigen Haard" 1894, p. 84–88.
[3]) J° de Vries in „Eigen Haard" 1894, p. 84–88.

Zo werd Haverschmidt door zijn toehoorders en toeschouwers bewonderd. En de kleine glorie van die kleine avondjes heeft hem en anderen ogenblikken van geluk bezorgd. Hij vond er iets terug van zijn jeugd, iets van zijn studententijd, iets van de vreugde uit lang verleden dagen. Romantisch mens als hij was, betekende zijn innerlijkste wezen een-zaamheid, maar werd hij — „weil der romantische Geist die Liebe war" — tevens gekweld door een machtig heimwee naar gemeenzaamheid, dat tijdelijk dan ook gestild werd door zijn overgave aan de brave burgermensen, die hij als een Pierrot vermaakte en lachen deed. Verzonken in 't probleem der eindeloosheid en van zijn verziekt hart, zocht hij een rustpauze en afleiding in simpele vertellingen voor eenvoudige mensen. Haverschmidt's voordrachten waren deels een poging tot zelfbehoud, deels ook een overgave aan de honderden, die hij mededelen wilde van de rijke genegenheid van zijn warm hart, dat vredigheid, goedheid en blijdschap wilde uitstralen, dat leiden wilde naar een land waar 't stil, goed en vredig was. Maar de lichte bedwelming door de literaire roem dreef als een wolkje gauw voorbij, want 't loon der goede burgermensen, die bevredigd werden door de publieke vermakelijkheid, die hij hen bood, maar lauw en futloos waren, wanneer hij hen van af de kansel wilde spreken over 't enig nodige, was gering. Haverschmidt was te wijs om deze scheve gewichtsverhouding tussen 't een en 't ander niet te zien, maar voelde zich ook te machteloos om 't vuur der geestdrift voor het hoogste in de gedoofde haard aan te wakkeren. Hij vreesde echter de terugtocht op de laatste gevaarlijke loopgraaf der zelfbespiegeling. Daarom bleef hij als de oude in De Genestet's „Liedje van Verlangen", „meedoen, beuzlen, hangen". Hij rekte zijn jeugd, waaraan hij nooit heeft kunnen ontwennen, zolang hij kon, tòt hij niet meer kon. Hij bleef z'n liedje zingen tot de grote verbijstering kwam, onafwendbaar. Op een gegeven moment durfde hij zijn gelaat, waarop de strijd van zijn ziel te lezen stond, niet meer aan de menigte tonen. Anders dan die van Goethe, waarvan Heine ons bericht, dat ze hun goddelijke glans behielden, werden de ogen van Haverschmidt matter en doffer. De verholen tederheid openbaarde zich nog slechts in een vriendelijk, goedhartig monkeltje tegenover de schamelen en kinderen, die hij op de Schiedamse straten ontmoette. Maar 't was een moeizame ontspanning van het verstrakte gelaat. Haverschmidt bleef voortaan thuis. Hij kon 't niet meer aan; uitgeput en verslagen schuwde hij de mensen. De enige snaar, waarop zijn levensvreugde nog zwak gevibreerd had, sprong, en zijn levenslied ruiste weg in een zwak weemoedig accoord.

„Dan schijnt het mij, bij 't zien van zóóveel derven,
Van zóóveel vleugels tot geen vlucht ontvouwd,
Dat ik alleen maar door voor hen te sterven
Hun toonen kan, hoeveel ik van hen houd." [1])

Het grondeloos ravijn trok hem naar zich toe, onweerstaanbaar.

[1]) J. C. Bloem: Verzamelde Gedichten, 's Gravenhage, 1947, p. 88.

XII

HAVERSCHMIDT'S DOOD

Als ik een bidder zie loopen,
Dan slaat mij 't hart zoo blij,
Dan denk ik hoe hij ook weldra
Uit bidden zal gaan voor mij.
„Snikken en Grimlachjes"

Met het klimmen der jaren werd François Haverschmidt's zielsconditie zienderogen hachelijker. Zware slagschaduwen van eenzaamheid en troosteloze moedeloosheid streken met slechts luttele onderbrekingen van glimpjes zon en levensvreugde over zijn levensweg. Vooral na de dood zijner vrouw voelde hij zich door een onweerstaanbare zwaarmoedigheid steeds meer ingekerkerd. Zijn weerstand verzwakte en de stalen greep van de wurgengel werd klemmender en meedogenlozer. De muur om de cel zijner verlatenheid werd massiever en hechter; het oog van de door het kijkgat loerende dood dreigender, schrikaanjagend als een fel bliksemlicht. De vrees, eens zelf de dag en het uur van zijn levenseind te zullen bepalen, — een angst, die hem een groot deel van zijn leven geobsedeerd had — werd zo sterk dat de daad onafwendbaar leek. Hij komt ons nu voor als een smartvolle Laöcoön, wiens vege lijf geknakt wordt in de staalharde omstrengeling der kronkelende slang. Nochtans had hij, zo wars van alle gewelddadigheid, gehoopt dat zijn sterven een zachte onmerkbare overgang zou worden van het licht naar de schemering, van de schemering naar het duister en van het duister naar het zachte, eeuwige licht; een geruisloos ontbladeren van een verwelkte bloem in de herfst. Hij had zo graag gestorven in serene aanvaarding, met iets van de Simeonsdank in de vredige ziel.

Zijn hand zou bij zijn afscheid niet te koelen liggen in die van een der zijnen, die in liefde en trouw zijn ogen zou luiken. Hij zou sterven in de barste verlatenheid. De meest de verbeelding pijnigende vorm van sterven zou hem beschoren zijn.

Zijn preken uit zijn latere tijd, vooral na 1880, laten zien hoezeer hij vreesde niet in de „vrome blijdschap der kleinen" te zullen sterven. Zij zijn vervuld van weemoed en wanhoop, doodsangst en zelfmoordgedachten, welke deze preken vaak somber maken als een triestig onttakeld huis, waar regen en storm door heen jagen. Hoe meer men in die triestige sermoenen vordert, hoe meer men bespeurt dat de vitale energie verslapt en men 't ogenblik begint te vrezen dat de weerstand als een sprokkelige tak zal afknappen.

Er is over de zelfmoord overmatig veel geschreven. Wij missen de scholing en deswege de competentie om deze studies met vrucht te vergelijken en daaruit voor ons onderwerp tot een welgegronde conclusie te komen. De verklaring van Haverschmidt's tragische dood

blijve daarom voorbehouden aan de psychologie en psychiatrie, die met 't materiaal, uit de preken verzameld, een gevestigder opinie vermag uit te spreken, dan de op dat stuk volslagen leek. Wie de omzichtigheid onderkent, waarmede bv. Dr. Carp het zeer gecompliceerd verschijnsel van de zelfmoord benadert en deze geleerde hoort verklaren dat het aandeel, dat de psychologie heeft kunnen bijdragen tot het begrip van de persoonlijkheidsstructuur en levenshouding van de velen, die de drang tot zelfmoord in zich gevoelen, vooralsnog niet zeer groot is, [1]) zal begrijpen, hoe schoorvoetend wij over het levenseind van Haverschmidt spreken. Wie Halbwachs, leerling van Durkheim [2]) hoort verklaren dat sociale factoren determinerend zijn voor het doodslot van de zelfmoordenaar, terwijl hij ervaren moet dat Achille-Delmas even apodictisch verklaart: „le déterminisme du Suicide est un déterminisme essentiellement individuel", [3]) — een stelling die zijn hele werk tot een bestrijding maakt van Halbwachs' werk, zet zijn voet niet lichtvaardig op dit gladde ijs, waar specialisten zelf in geheel andere richting rijden. [4])

De psychische onevenwichtigheid is wel de meest kenmerkende eigenschap van Haverschmidt's persoonlijkheid, waaruit zijn tragisch einde resulteerde. De kwaal was erfelijk en aangeboren. Z'n grootmoeder, moeder, een zijner zusters en z'n dochter Margo, leden allen min of meer aan hetzelfde euvel. Het lijden van 't ene geslacht was oorzakelijk aan dat van de ander verbonden. We zagen hoe Haverschmidt reeds als klein kind constateerde, dat de vreugde, zo ruimschoots genoten, soms plotseling verdrongen werd door een onverklaarbare triestigheid. Als klein kind, terugkerend van een rijtoertje, vraagt hij zich, terwijl de anderen lustig zitten te zingen, vol weemoed af wie van het gezelschap het eerst zal sterven. Deze triestigheid was, om met Greshoff te spreken, de rode wonde welke in dit schrale leven nimmer heelde. Zijn angst doet hem doodsbespiegelingen houden bij het doodgravershok, doet hem versjes als Starings' „Doodendans" verzamelen en copiëren. De roepstem van de dood vernam Haverschmidt al zeer vroeg. In zijn studententijd danst hij met de tarnkap op het toneel des levens; hij koldert in studentenkroegen en kniest op zijn kamertje op de Hoogewoerd. Zijn „Snikken en Grimlachjes" zijn een vreemd mengsel van dolle kluchtigheid en langoureuze weemoed. Gedurende heel z'n leven wordt het licht der vreugde gevolgd door de duisternis van de weemoed. Als van 'n vuurtoren valt 't licht der blijheid op de donkere zee van zijn leven, om spoedig gevolgd te worden door de duisternis, tot eindelijk de steeds zwakker wordende lichtbron niet meer gevoed wordt, de duisternis definitief intreedt en het wrak van zijn leven door een zware vloedgolf overspoeld wordt.

---

[1]) Dr. E. A. D. E. Carp: „Psychologische beschouwingen omtrent de zelfmoord" in „Studiën", Tijdschr. voor Godsdienst, Wetenschap en Letteren 1938, p. 393–404.

[2]) Maurice Halbwachs: Les causes du Suicide, Alcan, 1930.

[3]) Psychologie pathologique du Suicide, Paris 1932.

[4]) Zie ook S. Vestdijk: „Kompas der Nederl. Letterk." A'dam, p. 416–419.

De psychische natuur van de constitutioneel gedeprimeerden brengt mede een sterk gevoel van minderwaardigheid, van onvoldaanheid en moeizame bedrijvigheid. Zij zien op tegen inspanning en streven naar de minste weerstand en naar vereenvoudiging van hun leven. Zij schuwen alles wat hun leven gecompliceerd kan maken en zien meer dan anderen op tegen de risico's van het huwelijk. Zij zijn geen mensen van kloek initiatief en zijn bang voor verantwoordelijkheid. Over 't algemeen zijn zij besluiteloos, blijven zij trouw aan hun oude gewoonten en hebben 'n sterke neiging om te blijven in de staat waarin zij verkeren. Elke verandering van staat of milieu verontrust hen, terwijl anderszins, om met Bloem te spreken, hun hart overal wou wonen en nergens wonen kon, daar steeds het elders riep. Zij leven binnen de radeloos-makende vicieuze cirkel van telkens het andere te willen en niet te willen. Haverschmidt wil zijn studentenleven continueren, zolang hij kan, terwijl hij Janus van Wessem zijn ontgoocheling belijdt over 't studentenleven, dat men hem als 'n eldorado voorgespiegeld heeft. Is hij student af, dan zeurt hij wekenlang bij zijn vrienden en blijft vervolgens loom en onbedrijvig hokken bij zijn familie te Leeuwarden, terwijl hij terughunkert naar de Sleutelstad. Hij ziet op tegen het predikambt en laat de goedwillende, stimulerende dominees maar praten. Ook tegen de problemen der liefde en huwelijk heeft hij blijkbaar opgezien. Te Foudgum zit hij moederziel alleen. Zijn kennismaking en verbintenis met Jacoba Osti dateert uit zijn Den Helderse tijd en ontstaat op een bruiloft van zijn vriend en vrij laat. Zijn liefde is geen sterk erotisch gevoel, maar een weemoedig verlangen naar koestering en steun. Een zijner familieleden verzekerde ons dat hij niet erg „verliefd van aard" was. Bepaalde, zo vraagt men zich af, dit gebrek aan „vitale energie" ook niet voor een deel de verhouding van de romantische mijmeraar tot zijn flinke, doortastende vrouw en doelde Cannegieter daarop, toen hij aanspoorde tot dieper graven ten einde ons een duidelijker beeld van Haverschmidt te vormen? Is zijn vrouw gestorven, dan wordt de hulpbehoevende van alle kanten aangespoord om opnieuw te huwen, maar hij blijft ongetrouwd. Gebrek aan durf en initiatief, besluiteloosheid, zijn remmen die gedurende zijn hele leven elk élan stuiten. Niet vóór de komst van Hooykaas in zijn leven, durft hij met open vizier zijn orthodoxe tegenstanders tegemoet treden. Wanneer hij in Den Helder als dominee wil aftreden, zoals verschillende keren in later tijd, besluit hij telkens maar te blijven waar en wat hij is. Een functie als redacteur van een krant durft hij niet aan. Het verzoek om medewerker van De Gids te worden, mist alle uitwerking. Wanneer hij te Schiedam kans krijgt om naar het behoorlijker Arnhem te gaan, dan ziet hij er van af. Is hij op reis dan is hij niet weer gelukkig voor hij thuis is. Ook zijn afkeer voor sociale refor maties en zijn onwennige houding tegenover de literatuur der 80ers zal wel verband houden met zijn traditionalisme en zijn voorkeur voor stabiliteit.

De ervaring, dat tussen het 18e en 25e jaar en vooral omstreeks het

50e jaar en later paroxistische depressies voorkomen, wordt door het leven en werk van Haverschmidt bevestigd. Zijn afstand doen van zijn collectie insecten, zijn verlangen om in Den Helder het predikantambt vaarwel te zeggen, wijzen op sterk depressieve momenten in zijn jeugd. Uit zijn preken omstreeks en na zijn 50e jaar blijkt dat de depressies met steeds grotere frequentie en intensiteit terugkeren. Was zijn jeugd nog, dank zij de kracht der vitale energie voldoende beschermd, uit zijn latere preken blijkt dat de weerstand steeds zwakker wordt. Hij wordt zich zijn toestand ook steeds meer bewust. We citeerden in 't begin dezer studie al de woorden van Haverschmidt, waaruit blijkt met hoeveel scherp bewustzijn en leed hij zocht naar de verholen bron van zijn verdrietig bestaan: „Er scheelt iets aan, ja aan wat? Geen geneesheer misschien die U het met volkomen juistheid zou kunnen zeggen. Doch de verkeerde verhouding van de vochten daarbinnen, de slechte aard van het bloed, weet ik wàt, iets is de oorzaak dat zij zwaarmoedig zijn en tobberig". Haverschmidt zegt 't niet met klinische termen, maar men kan constateren dat hij in de goede richting zocht en de oorzaak hem helder voor de geest stond. Zijn terugblikkend onderzoek heeft het oude begin gevonden en de natuur en de betekenis ervan erkend. Hij heeft deze diagnose niet uit de boeken gehaald, maar aan 't eigen vege lijf en ziel ervaren en geconstateerd met een scherpte en raakheid, die ons geen ogenblik doen twijfelen of de tekening is het resultaat van een jarenlange pijnlijke zelfbespiegeling.

De climax en de frequentie der depressies zijn naarmate hij ouder wordt, steeds duidelijker te onderscheiden. Herhaaldelijk wordt hij dan door golven van neerslachtigheid overvallen. Dan placht hij, zo verzekerde ons zijn dochter, te zeggen: „Het gordijn valt weer". De depressie viel als een nachtelijk duister over hem heen en hij voelde zich als een kind opgesloten in een donkere kelder. Bij de nadering van de depressie vroeg hij zijn huisgenoten: „Laat ons maar een spelletje doen". Zo greep hij in zijn angsten naar afleiding als een drenkeling naar een boven de oever hangende tak om niet in de diepte te verzinken.

We zouden uit de preken, die ons van Haverschmidt zijn overgebleven, talrijke citaten kunnen aanhalen, waaruit de hevigheid van zijn neerslachtige buien blijkt en tevens zijn verlangen naar de verlossende dood. We beperken ons tot de meest navrante en overtuigende aanhalingen. Haverschmidt schildert het lijden der zwaarmoedigen alsof hij constaterend buitenstaander is, die door zijn conclusies de mogelijk bedrukten onder zijn toehoorders wil opwekken tot levensaanvaarding en levensvreugde, maar wie Haverschmidt kent als iemand wiens gedachten als Staring's Marco rusteloos draaien om 't centrum van zijn eigen-ik, weet dat hij in de objectieve beelden altijd zich zelf tekent. Gewoonlijk kiest hij de grote lijders en dulders uit het testament als Job, Jeremia, Elia en de Prediker, in wier donkere schaduw hij zich zelf verschuilt, als om voor zijn eigen zwakheid een rechtvaardigende en verontschuldigende analogie te vinden.

In 't jaar 1879 geeft hij een somber-romantische schildering van de

profeet Elia, die ontmoedigd en ontgoocheld, de woestijn van Berseba binnentreedt en tot God verzucht: „O Heer, neem nu mijn ziel,want ik ben niet beter dan mijn vaderen". Het onderwerp had voor Haverschmidt een geheimzinnige bekoring. Lag het niet geheel in de lijn van zijn triestige zelfbespiegeling, was het niet de weergave van de zielestaat, waaraan hij onderworpen was? Te lang staat hij in deze preek stil bij de schildering van de troosteloze levensmoeheid van de profeet om ons niet te doen begrijpen dat hij in de smart van Elia die van zich zelf tekent. Wel doet hij het voorkomen of hij door zijn preek degenen van zijn gemeente wil opbeuren, die door de vertwijfeling mochten aangegrepen zijn, maar wie de behoeften kent der gedeprimeerden om over zich zelf te spreken en zich zodoende lucht te geven en de beklemming te verbreken, begrijpt dat Elia, het testamentisch symbool is van eigen smartelijkheid. Hij is de Elia in de woestijn der verlatenheid; hij ook is 't die 't meest behoefte heeft aan de gebruikte argumenten, die tot bemoediging moeten strekken. Uitweidend over Elia's somberheid zegt hij: „En gij herinnert U misschien hoe gij zelf óók wel eens zoo waart. Dan had het leven, anders ons zoo dierbaar, alle waarde voor U verloren. Gij, die het op andere tijden zoudt verdedigd hebben, desnoods ten koste van uwe bezittingen, gij wist niet waarom gij het langer voortsleepen zoudt. Neen — op zelfmoord zindet gij niet. Daarvan hield U terug, zoo niet de gedachte aan een Eeuwigheid, waarin gij slechts bedrogen zoudt uitkomen, zoo niet de vrees voor een God, die alléén het recht heeft, ons tot zich te roepen, dan toch de voorstelling van de schande en de troostelooze droefheid, waaraan gij de Uwen zoudt prijs geven. Evenwel, gij beklaagdet u te inniger omdat gij niet sterven mocht. Want wat deedt gij nog langer in deze ellendige wereld? Gij waart u zelven en een ander maar tot last. Nergens zaagt gij licht, nergens uitkomst! En als er iemand was, vertrouwd met uw verdriet, die u zocht op te beuren en heen te wijzen naar betere tijden, die komen konden, dan weigerdet gij dien troost aan te nemen. Och neen! Voor u geen hoop meer. 't Was uit. En God deed wel, met hoe eerder hoe liever voor u een einde aan alles te maken."

En hen, die menen mochten dat hij overdrijft en dat zij immuun zijn voor de depressies welke hij schildert, spoort hij aan niet te vroeg te oordelen: „Intusschen wij menschen en gij ook, wij staan bloot aan een samenloop van rampen zóó verschrikkelijk, dat wij, voor een tijd tenminste, nergens de oogen kunnen heenrichten of wij stuiten op treurigheid, op gemis of teleurstelling. Men kan ons wonden in het gevoeligste deel van ons hart en op een wijze, die ons elken kans op herstel beneemt... O, dan verplettert ons de val en zoo sterk is niemand dat hij zich aanstonds weer kan oprichten of niets hem deerde. Neen, roemt niet, als of gij verheven waart boven wat gij zwakheid noemt; en nu ja, het is zwakte, maar welke mensch is ten alle tijde sterk? Struikelen wij niet allen in vele? En indien dat ook in dezen zin geldt, dat wij allen licht misstappen begaan, o dàn vooral staan wij bloot voor oogenblikken van diepe verslagenheid. Immers

als er iets is, wat ons neerbuigt, dan is het wel het besef van eigen schuld."

Gelukkig, zegt hij, dat zulke gedrukte toestanden in de regel niet lang duren: „De lijders mogen het zelf niet gelooven, doch het leed gaat spoedig genoeg over, en dan is men zelf de eerste om den spot te drijven met zijn overdreven neerslachtigheid. Ik weet het en ik ben er dankbaar voor. Evenwel, vergeten wij niet, vooreerst: dat zoolang een mensch dus moedeloos is, hij diep te beklagen valt en dat hij zich onbekwaam voelt, om iets degelijks tot stand te brengen. Werktuigelijk doet hij wat zijn hand vindt, hij vermag ook slechts wat zich werktuigelijk laat verrichten. Daarbij is hij vaak een kwelling voor de zijnen. Zoo al niet met opzet, toch onwillekeurig bedroeft hij hen door den aanblik zijner droefheid. En dan, men weet niet, waartoe de wanhoop ons voeren kan. Reeds zinspeelde ik op daden van vertwijfeling, waartoe sommigen in hun overmatige droefheid vervielen. Zij sloegen de handen aan zich zelf, of zij kwamen tenminste tot onberaden stappen, die zij later te laat, ten koste wat wilde, wel weer ongedaan wenschten... Voegt daarbij dat gedurig weerkeerende vlagen van misnoegdheid eindelijk een doorgaande stemming van onlust en verbittering kunnen te weeg brengen, zoodat tenslotte een voorheen opgewekte stemming en ijverig werkzame natuur zou ontaarden in een ontevreden, gemelijk en traag gestel. En wat is jammerlijker dan zoo iemand, die eigenlijk niets wezenlijks meer uitvoert en toch misschien op allen en alles wat te zeggen heeft? Och, die ongelukskinderen, wier verschijning de uitwerking heeft van een donkere wolk aan den zonnigen hemel, men zou, hun eindeloos zuchten en vitten moede, hen bijna helpen wenschen: „Ja, het is genoeg, neem maar, o Heer, hun ziel, want zij zijn niet waard dat zij hun vaderen langer overleven."

Aan 't eind van deze sombere meditatie wijst de predikant zijn toen hoorders, en zich zelf vooral, de plaats waar zij rust kunnen vinden voor de afgestreden ziel: „De wegen nagespeurd des Eeuwigen, aan zijn geboden ons gedrag getoetst en waar zich dan het eenige lichte spoor aan ons ontdekt, ook gesteund op de verzekering, dat het einde van dien weg voor ons vrede, ware vrede zal zijn. Gebeden! Onderzocht in hoever wij zelven de oorzaak zijn van het verdriet dat ons kwelt! En wijst het onderzoek ons op verkeerdheden in ons gedrag, kloekmoedig dan ook de keuze gedaan om anders te handelen voor het vervolg. — Helaas wij graven dikwijls in onze wonden, maar wij graven niet diep genoeg. Wij rijten onze kwetsuren open, lafenis zoekend in wat het kwaad doet verergeren, maar tot de innerlijke bron der pijn durven wij niet doordringen. Eigen schuld kwelt het meest. Gebrek aan zelfverloochening, gemis aan ootmoed, geduld, volharding, eigenliefde, ijdelheid.... Nu ja, anderen doen ons verdriet; het lot slaat ons wonden; verliezen troffen ons, ... doch, indien wij zelven beter gezind waren, indien wij ons tijdiger op alles hadden gewapend, indien wij vroeger wat meer gewild hadden en wij wilden ook nu nog wat meer, zooals God wil, zouden wij ons onder den tegenspoed niet anders en beter houden? Zouden wij, in plaats van mismoedig te zijn

als Elia, niet rustiger en blijmoediger zijn, zooals Hij, onze groote voorganger, was, zelfs te midden van het grievendst leed? Mijne vrienden aan God gevraagd: wat ontbreekt mij toch? en geluisterd naar den ernstigen raad dien Hij ons, tot ons bestwil, geeft. Dan zal ook ons oog open gaan voor het vele goede dat ons nog gebleven is en dat ons, met zijn hulp, nog wacht".

Men vergeve ons dit lange triestige citaat. Wij meenden het zo uitvoerig te moeten weergeven, omdat het zo treffend de innerlijke spanningen, heel de levensafkeer, heel de strijd in het verstrikte gemoed van Haverschmidt weergeeft. Het is duidelijk dat hij het beeld van Elia gebruikt heeft om zijn eigen deerniswekkend beeld te boetseren. Hij doet hier wat dichters aller tijden gedaan hebben: een beeld ontwerpen, historisch of gefingeerd, waarin duidelijk de trekken van de eigen persoonlijkheid herkenbaar zijn. De gestalte van de rouwende profeet komt geheel op de achtergrond te staan; de stem van Elia is de jammerklacht van Haverschmidt, de ontlading van zijn door twijfel en weemoed vervuld gemoed. Alle begeleidende verschijnselen van de depressie treden hier verontrustend naar voren: lusteloosheid, machteloosheid, levensmoeheid, zelfkwelling en zelfverwijt, doodsverlangen en de vrees voor de mogelijkheid om door zelfmoord een eind te maken aan de foltering. De laatste neiging verraadt hij in het veelzeggend: „Neen, op zelfmoord zindet gij niet".

Hoe zonderling 't moge schijnen de figuren van Piet Paaltjens en de profeet Elia met elkaar in verband te brengen, zij zijn nochtans beiden representaties van de lijdende Haverschmidt. Ze vertonen alleen een andere faze in de ontwikkelingsgang zijner ziekte: de tijd van de „Snikken en Grimlachjes" toen de jeugdige Haverschmidt in zijn vitaliteit nog overcompensatie vond voor neerslachtigheden, die hem kwelden en met de dwaasheid van zijn romantische ironie de pijn van zijn weemoed wist te bekampen en de tijd van zijn mannelijke jaren toen de jeugd wijkende was en hem het probleem van zijn ziekelijke persoonlijkheid helder voor de geest stond.

De preken uit de jaren omstreeks 1880 bewijzen hoe zijn weerstand verslapt en hij steeds meer geraakt binnen de magische cirkel van de dood. In 't jaar dat hij het beeld ontwierp van de versomberde Elia houdt de depressie lang aan. De preek volgend op die waaruit wij boven citeerden is wederom een bespiegeling over het leed en over Gods Wil. Enige weken later klaagt hij over de duizendvoudige wreedheid, waarmede het lijden zich weet te werpen op het omhulsel van onze geest en op de geest zelf, die deelt in de folteringen der zenuwen, waarmede hij onafscheidelijk verbonden is. „Denkt aan de jammeren van den waanzin of ook slechts herinnert u de eindeloosheid van den nacht zonder slaap, wanneer het afgetobde lijf vruchteloos hunkert naar rust en de overspannen verbeelding worstelt als met de schrikbeelden der hel." Doodsverlangen en huivering voor de dood wisselen elkaar af. Hij vergelijkt zich met de houthakker uit de fabel, die om de dood riep en toen deze kwam hem verzocht terstond

weer weg te gaan. Zijn jonge toehoorders drukt hij de vermaning van de Prediker op het hart zich te verblijden in de jeugd, voor de jaren komen, van welke gij zeggen zult: „ik heb er geen lust in". Geregeld vinden we in zijn preken opwekkingen tot levensvreugde, die de eigen behoefte aan levensblijheid verraden. In 'n preek op de tekst: „Dient den Heere met blijdschap" citeert hij voor zijn gehoor de verzen van De Genestet:

„Niet te droomen, niet te zuchten,
niet te klagen, naar ik meen;
niet te schuwen noch te vluchten
's levens reine lieflijkheen."

Verzen waarmee hij zijn toehoorders aanspoort zich te wapenen tegen de droefgeestigheid. Maar in de volgende preek tekent hij weer een zwaarmoedige tobber, die overvallen wordt door een onverklaarbare matheid, dofheid en zwaarmoedigheid, voor wie de dood een uitkomst zou betekenen, „indien de dood zelf niet het grootste raadsel was".

Ingelicht door de ervaring, waarschuwt hij voor het gevoel van veiligheid na het voorbijtrekken der depressie. De teleurstelling zou te groter zijn, wanneer men wanen zou dat de neerslachtigheid zich niet weer opnieuw in andere of dezelfde vorm op de gekwelde zou kunnen neerstorten. Hoe vruchteloos de pogingen van anderen zijn om de in leed verzonkene op te beuren en innerlijke rust te geven, tekent hij in de vergelijking van Saul en David, wiens lieflijk snarenspel onmachtig was om de grimmige koning te vertederen. Alleen de navolging van Jezus en de gedachte aan Zijn lijden, zegt hij, vermag de ziel te troosten.

In 1889 wordt de vrees voor het einde door zelfmoord beklemmender. Naar aanleiding van de tekst: „Hij stierf in goeden ouderdom", verzucht hij: „als dat van ons gezegd mocht worden, eens, als het onze beurt is. Wat dunkt u, zou dat niet het stellig vooruitzicht des doods heel wat van zijn ijselijkheid voor ons beroven"?

Bekend is de fatale betekenis van het terugblikkend onderzoek, waaraan de gedeprimeerde zich voortdurend overgeeft. Uit een preek van 1890 — Haverschmidt was toen 55 jaar — blijkt duidelijk zijn besef van de onvruchtbaarheid en onzaligheid van deze bij vele romantische dichters voorkomende reflexie, die hem belemmert zich te verzoenen met de wetten der natuur en de moeilijkheden van de naderende ouderdom met berusting te dragen.

„Wij mogen niet blijven hangen aan ons verleden, met zijn vreugde, met zijn teleurstellingen, met zijn arbeid, met zijn schuld... de weg vervolgd die vóór ons ligt". Zo montert hij zich zelf op, en zich bezinnend op deze revocatie van het verleden zegt hij: „Het is een eigenaardig genot voor den mensch, den weg dien hij bewandeld heeft, nog eens in zijn gedachten langs te gaan en daarbij vooral stil te staan bij de gelukkige dagen en uren die hij beleven mocht.... De gedachte aan vriendelijke voorjaren verzacht in onze verbeelding de strengheid van den winter". Maar, zo erkent hij, het gebeurt vaak „dat de tooverkracht van een gelukkig ver-

leden ons bedwelmt, ons verslapt en van onze zedelijke veerkracht berooft." Reeds in de oudheid constateert hij deze dwaling der retrospectie, want zij beuzelde van een gouden eeuw, gevolgd door een zilveren en koperen en ijzeren of van een paradijs dat verloren ging." En zijn gemeente bezwerend zich niet aan die dromen over te geven, zegt hij: „Wee, wie ter wille van zoete droomen, van al te lieflijke beelden uit het verleden, dat niet wederkeert, de arbeid laat rusten."

Dit terugroepen van 't verleden, deze hunkering naar een vergleden jeugdgeluk tekent Haverschmidt als 'n typisch romantische natuur. Dit heeft hij, op 'n ander plan, gemeen met Potgieter, die verdrietig droomde van zijn gouden eeuw en tenslotte vereenzaamd en zonder toekomstvertrouwen achterbleef; met Gérard de Nerval, die in zijn verbeelding steeds terugkeerde naar zijn jonge jaren te Mortefontaine, met Jan van Nijlen, die als bedelaar mijmert over het verloren koningschap zijner jeugd, met Nijhoff, die de mens zingend en zonder herinnering het gelukkigst noemt.

Het verwondert niet dat Haverschmidt tegen het einde van zijn leven, naast Jeremia en de Prediker, voortdurend denkt aan het donkere gedicht van Willem van Haren, de friese dichter, die de mens alleen gelukkig achtte in het „dierbare perk van drie tot zeven jaren, als alles lacht, als alles speelt" en die evenals Haverschmidt door zelfmoord uit het leven trad. Van Haren's „Het Menschelijk Leven" mag men wel Haverschmidt's lijflied zijner latere jaren noemen. Herhaaldelijk citeert hij uit dit gedicht, dat met zijn depressief timbre en triestige levensvisie de adaequate uitdrukking was van Haverschmidt's neerslachtige stemmingen.

Een goed jaar vóór zijn dood schreef hij de preek, die beter dan welke andere ook, zijn onstilbare jeugdheimwee en de bittere herinnering aan vervlogen dagen van geluk, vertolkt. Nog is het tragisch hoogtepunt van zijn leven niet bereikt, maar de climax wordt steeds verontrustender. De figuur van Haverschmidt wordt erbarmelijk en vervult ons met een deernis als voor een oude, snikkende man, die hongerig naar de vreugde als het het brood des levens, klopt aan een gesloten poort, maar geen antwoord krijgt. Weer staat hij op de preekstoel, maar onze verbeelding voert hem naar zijn vereenzaamd huis, waar hij verteerd wordt door de brand van zijn smart. Diltey heeft eens opgemerkt dat Hölderlin steeds leefde in samenhang met zijn gehele bestaan. Hij kon zijn actueel gevoel niet afzonderen van wat hij beleefd hád en wat kómen kon. Zijn Hyperion is niets anders „als die in der Erinnerung weiterklingende Vergangenheit und im Empedocles ist das Gefühl vom allem was verging, so stark, dasz es ihn in den Ätna treibt." [1])

Haverschmidt leefde in zijn laatste jaren doorlopend in de weemoed om 't verloren gegaan jeugdgeluk en de dreigende uitzichtloosheid der toekomst. De jeugd was hem alles; ouderdom betekende verwelking, een diepte waarin de jonkheid verslonden wordt. 't Kost moeite in deze steriele

[1]) Strich: Deutsche Klassik und Romantik, Munchen 1924, p. 69.

bespiegelingen wijsheid van een vrome predikant te erkennen, die Gods bestel in rustige, geestelijke kracht aanvaardt. Veeleer wekt hij gedachten aan het narcistische esthetisme van Oscar Wilde, voor wie alleen virtualiteit en jeugd betekenis hebben — „youth is the one thing worth having — en die schrikt voor de ouderdom die ons maken zal „sallow and hollow-checked, and dull-eyed" en Dorian Gray laat zeggen: „When I find that I am growing old, I shall kill myself". [1])

Het volgend lange citaat uit een van Haverschmidt's preken van 1892 vinde zijn rechtvaardiging in de aanschouwelijkheid, waarmede het leed van 't eind van zijn leven wordt uitgedrukt. Nergens heeft hij de fazen van zijn levensgang zo nauwkeurig beschreven. Na de jeugd als het tijdperk der verbeelding geschilderd te hebben, tekent hij de reactie: „Vooreerst is de knak, die onze illusies ontvangen, niet even sterk. De overgang uit de poëzie der verbeelding en het proza der werkelijkheid is bij eenigen, misschien zelfs bij de meesten, slechts geleidelijk. Daarbij men houdt niet in eens op jong te zijn, hetgeen wil zeggen, dat de fantasie niet dan langzaam haar kracht verliest. Ja, in menig volwassen leven blijft zij nog steeds een belangrijke plaats beslaan." Maar voor wie door het besef der schendende vergankelijkheid en het gevoel der groeiende vereenzaming sterk wordt aangegrepen, voor hem is 't of er 'n nevel optrekt „en met hem de toovergestalten waarop ons oog in verrukking gestaard had. Nu rustte de blik op een verschiet zonder iets wat naar schoonheid geleek. O, wij hadden wel terug willen keren tot wat voorbij was, voor immer voorbij, maar een stem, een onverbiddelijke gebood: ga, — en wij strekken onze handen uit — zwijgend om ze te laten binden en opdat men ons brengen zou waarheen we niet wilden.

Is het inderdaad zoo gegaan, en is de slotsom van ons leven daarmede geworden een troosteloze gevangenschap? O, ik vrees, dat er zullen gevonden worden, ik *weet* dat ze er zijn, die hun weg dus vervolgen, als ballingen, die men geboeid wegvoert, altoos verder uit hun vaderland. Misschien hebben zij zich verzet tegen wat zij hun „noodlot" noemden. Mogelijk hebben zij beproefd bij herhaling en na iedere instorting, hun luchtkastelen weder op te bouwen. Wat al kracht werd daarbij door hen verspild. In het einde gaven zij het op. Er is niets meer aan te doen, zeggen ons thans hun zwijgende mond, hun vermoeide blik. En indien er hun nog een troost overbleef, het is enkel deze, dat er eenmaal een einde aan komen moet. Er zijn er ook, die zich hun kerker zoo aangenaam mogelijk zoeken te maken. Het is een kerker — daarover zijn zij het eens — doch men kan zich ook in een cel den tijd verdrijven. Inderdaad allerlei „tijdkortingen" houden hen bezig. Zij vinden er wel niet veel aan, maar men „kort" er den tijd mee. Nietigheidjes, plichtplegentjes, uitspanninkjes (niet dat zij zich zoo inspannen en daarom wel eens wat ontspanning behoeven, maar men

---

[1]) The works of Oscar Wilde: „The Picture of Dorian Gray", Collins–London, p. 33 vlg.

noemt dat nu eenmaal zoo), vandaag een nieuwtje, morgen een verstrooiing, zóó komt men er wel. Wie weet, niet onmogelijk slaagden zij er zoodoende in, hun leven toch nog aardig te vinden. Tegenover anderen althans roemen zij er op, dat het hun best bevalt. Zij zouden nu ook niet goed meer anders willen en kunnen. Dit bestaan is hun een tweede natuur geworden, zooals vogels in een kooi op het laatst niet meer naar de vrijheid verlangen en ook niet meer in staat zouden zijn, in hun onderhoud te voorzien. En op deze manier voert de stroom des levens hen mede, weerloos, naar iets, dat men geen doel kan noemen, en allerminst iets, dat van hun onbeduidende en zelfzuchtige bewegingen een waardig en begeerlijk slot vormt. Zij zouden wel altoos willen voortbeuzelen, doch dat kan nu eenmaal niet. Het spijt hun genoeg, en zij denken er daarom liefst zoo weinig mogelijk aan. Doch als het dan toch eens zijn moet, mocht het dan maar onder de gunstigste omstandigheden wezen. Bij deze soort van zelfbedwelming (want zij is evengoed een roes, schoon betamelijker van vorm als de zinsverdoving die maar al te velen in den drank en daarmede verwante hulpmiddelen zoeken), bij die bedwelming dan komt aan niet weinigen, wat zij hun godsdienst noemen, te hulp. En ik bedoel daarmee niet zoo zeer, dat men de kerk of andere vrome oefeningen als uitgang en tijdpasseering gebruikt, maar men heeft zich aangewend zijn lot te beschouwen als een beschikking van de Voorzienigheid, die men daarbij niet verzuimt te bedanken voor elk voordeeltje dat men geniet, terwijl men haar gaarne opdraagt om ook voor het verdere te zorgen."

Men voelt de schampere, wrange ironie ten aanzien van de lijdende orthodox-gelovigen, wier simpel geloof aan de Voorzienigheid gelijk gesteld wordt met zelfbegoocheling en bedwelming, wier Godsvertrouwen niet veel meer betekent dan wat gesjacher met de goede God in de moeilijkste momenten des levens. Voor Haverschmidt, de anti-supra-naturalist geldt echter de ijzeren wet der causaliteit, waaraan niet te ontkomen valt, aan welke God niet tornt om het tragisch mensenlot te wenden. Zijn aansporing tot gebed in zijn preek over de profeet Elia — „Gebeden", immers roept hij de toehoorders toe —, kan dan ook geen smeekbede bedoelen tot God om de levensloop der ongelukkigen te wijzigen, maar enkel een zich-zelf-opwekken tot aanvaarding van de kwellingen van het „mysterium iniquitatis", ook in de barste uitzichtloosheid, zoals Christus het lijden aanvaard heeft. Maar Haverschmidt verzuimt te vermelden dat ook Jezus zijn hemelse Vader vroeg om de bittere kelk des lijdens aan Hem te doen voorbij gaan, al voegde Hij er aan toe dat niet Zijn wil, maar die Zijns Vaders geschieden zou.

Haverschmidt aanvaardde het lijden als een ander „decretum horribile", waartegen hij echter niet in opstand wil komen. „Welnu, maar indien dat dan vroeg of laat onze ondervinding worden moet, welgelukzalig dan de mensch, die er niet tegen in opstand komt, in dezer voege dat hij zijn bestaan vloekt, het beschouwend als een soort straf, een marteling hem opgelegd door een vijandige overmacht, maar die er evenmin tijdelijk in

berust als in het onvermijdelijke, waaraan hij zich niet onttrekken kan, en dat hij alleen duldbaar vermag te maken door ongevoeligheid, onverschilligheid, luchthartigheid. Wij hoorden, maar al te velen slaan die noodlottige wegen in. Zij rukken tot bloedens toe aan hun banden; of zij zijn tevreden, mits maar bloemen het koord onzichtbaar maken, dat hun pols omstrengeld houdt. Mogelijk rammelen zij zelfs met hun vergulde boeien en stellen zij zich aan, alsof dat geluid hun en anderer oor streelen kan. — Welgelukkig wederom, wie zich niet vergrijpt om zulk zelfbedrog, kunstmatige voortzetting dezer begoocheling, die slechts in de dagen der onervarenheid natuurlijk heeten mocht. Welgelukkig voor 't laatst, wie zijn schouders buigt onder 't kruis, wie zijn handen uitbreidt om er zich aan te doen nagelen, wie niet weigert te deelen in strijd en lijden, in nood en in dood, omdat hij ziet dat dit het menschenlot is, en mensch te zijn, kind van God, de hoogste eerzucht voortaan, naar wier vervulling hij streven mag."

Zich te ontdoen van alle zelfzucht en gelijkvormig te worden aan de lijdende Christus, die voor de wereld gestorven is „opdat de wereld hem volgen zou", noemt Haverschmidt de hoogste de mens aangewezen taak.

„Jezus' bestaan, zo vervolgt hij, was niet een zelfzuchtig en gemakziek verbloemen, of kon 't zijn ontwijken van de smart. Nog minder hield hij er van in onze wonden te graven, met een soort van wellust beluisterend de aandoenlijke tonen die de pijn ontwringt. Jezus zag de droevigheden en ongerechtigheden moedig onder de oogen om ze te overwinnen en te ontwapenen, hij ging de donkere holen der ellende in, om wat er zich verstak te voorschijn te brengen in de weldadige stralen van het licht. Dàt was voor hem het leven, een leven dat niet afstaan wilde en kon, zoodat hij, om het te behouden, er liever zijn uitwendig leven om verloor."

Aan 't eind van deze preek is 't of Haverschmidt een voorgevoelen heeft van de angst, of hij de furie van het leed met driester geweld op hem ziet afkomen. Het duister van de nacht strijkt langzaam neer....

„Hoe verder wij vorderen op onzen weg, hoe zwaarder misschien ons kruis zal worden. Een tijd lang vervolgt ons nog steeds iets van de geuren, de droomen, de bedwelming der jeugd. Doch steeds nuchterder wordt onze blik op de dingen, wij zien altijd nieuwe wrakken aangespoeld aan onzen voet, wij verliezen hier een makker en daar een steun; onze hulpmiddelen worden al kleiner; gezondheid, geestesgaven, werkkracht en invloed nemen af. Nu wordt het dubbel de kunst, niet meer om ons goed te *houden*, een *schijn* te bewaren van de losheid en gemakkelijkheid onzer jeugd, — doch om den zuiveren indruk te geven van beminnelijken ernst, van ongeveinsden vrede, en van een lust om te woekeren tot met het laatste penninkske dat er overschoot van onze levenslust. O, die eerbiedwaardige grijzen, die ons doen denken aan de ondergaande zon. Wolken omhullen haar, maar wat wonder, schone stralen boren door de nevels heen. Broeders, Zusters, mogen wij eenmaal op hen gelijken."

„Mogen wij eenmaal op hen gelijken!" De laatste woorden, die geladen

moeten zijn geweest van angst en aan zekerheid grenzende twijfel, snijden ons, die weten in welk vreselijk duister het laatste levenslicht van Haverschmidt uitflakkerde, door de ziel. „O, die eerbiedwaardige grijzen, die ons doen denken aan de ondergaande zon". De herinnering dringt zich op aan de andere Schiedamse dichter, die Haverschmidt wel eens op straat ontmoette [1]), aan W. L. Penning, die 84 jaar oud werd en die op zijn 70e verjaardag ondanks zijn blindheid, op de jonge Scharten, een onvergetelijke indruk maakte van rustige geestelijke kracht en serene vrede.

„Doch 't allerschoonst zal mij d'erinnering blijven,
Hoe, blinde, gij mij voorgingt naar beneen,
De armen los neerhangend langs U heen,
Geheven 't blinde hoofd, rechtop van lijve!

Zoo schreedt gij onbezorgd de steilte omlaag,
Gansch aarzelloos en zonder steun noch tasten,
Zoo schrijdt Uw ziel met hare zware lasten,
Stil door den schemer tot de laatste Vraag."

Het jaar 1893 wijst op een steeds toenemende geestelijke ontreddering. In de voorradige correspondentie van Haverschmidt aan zijn vriend Van Wessem, vinden we als laatste een schrijven aan zijn oude intimus, gedateerd 3 Juli 1893. Het handelt over de reünie der oude vrienden-club en tekent Haverschmidt's eenzaamheid en weemoed om het onherroepelijk afscheid van het leven. Het verraadt een laatste hunkeren om nog eens de vertrouwde gezichten te zien, zijn dorst naar een schamele teug levensvreugde temidden van de verwarmende sfeer der oude getrouwen. Hij bezweert Van Wessem toch niet weg te blijven van de reünie. „Het is waarschijnlijk onze *laatste*. Niet dat ik zoo spoedig denk te sterven. Maar ik geloof niet, dat wij weder zullen samenkomen. De machine werkt te stroef die ons bijeen brengt. Dat gij ooit te Schiedam zult komen of ik te Thiel, is meer dan twijfelachtig." „Laat ons", zo sluit hij, „elkaar nogeens troosten, eer wij de groote, laatste reis ondernemen."

Het is duidelijk, het rouwfloers hangt om het nu verrafeld vaandel, dat eens de verrukte vaandrig in de Sleutelstad hoog geheven had.

Ook in de preken van dat jaar krijgt de stem van Haverschmidt een wanhopiger en weemoediger accent. Het is alsof droefheid en angst elkaar afwisselen als snikken en kreten. In een zijner lijdenspreken bemediteert hij met zijn gemeente de smarten van Christus, de vertrapte in de hof van Gethsemane en terwijl hij zich verdiept in de tormenten van Jezus' doodstrijd, wordt 't ons voelbaar dat hij zelf in doodsangst verkeert voor de verschrikkingen welke hem te wachten staan. Het is of we hem een beroep horen doen op onze deernis en begrip voor zijn mateloos leed:

„Er is een afgrond van lijden, waarin men bij zijn leven nederstorten, of anders langzaam maar reddeloos afglijden kan; er is een wijze van sterven, zoo wreed, zoo onverdiend zou men haast zeggen, en in ieder

[1]) Zie Penning's gedicht over deze ontmoetingen in „Sint-Janslot".

geval zoo hoopeloos gerekt of zoo uitgezocht zwaar, dat men er vragend bij stilstaat en dat de lijders zelf niet laten kunnen te vragen: „Waar God blijft... en ja „is er wel een God? Wij moeten er maar op rekenen, ook ons kan dat overkomen, in een der onzen of in ons zelven." En alsof hij in zijn verbeelding reeds het gesnap hoort van de vrome gemeente, die zijn dood als onverzoenbaar met zijn leer en plicht en stand veroordelen zal, weerlegt hij bij voorbaat: „En toch zeg ik U, en wij weten het ook wel, er valt met godsvrucht niets te verdienen, in dezer voege, dat zij ons tegen geen enkele ramp vrijwaart en te verhinderen dat b.v. de aardsche tabernakel onzes lichaams op de onbarmhartigste manier wordt afgebroken, zij vermag het in geen enkel opzicht."

Aan een vriendin, wier broer de hand aan zich zelf geslagen had, schrijft Haverschmidt: „Geen vreeselijker smart dan die hem de wereld uitdreef, een smart sterker dan hij zelf. Wie er ooit iets van ondervond (en dat durf, dat moet ik helaas van mijzelf zeggen, uit vroeger tijd) die kan ervan getuigen, en die wachte zich ooit iets *hards* te *zeggen* of te *denken* van den arme, bezweken na wie weet hoe menige overwinning, na langen, eerlijken strijd." [1])

De bijzondere betekenis van de fragmenten uit bovenstaande preek en brief zal niemand ontgaan. Ze zijn een bevestiging van de mening, dat de graad van de angst beslissend is voor de dood van de zelfmoordenaar, dat ook 't vurigst geloof de bedreiging niet vermag te ontwapenen, wanneer ze zich in haar scherpste vorm openbaart. Op welk moment of momenten Haverschmidt insinueert in zijn „uit vroeger tijd" kunnen we niet vaststellen. Wijst het op de tragische crisis te Den Helder?

Haverschmidt's lijden in 1893 en dat van Bilderdijk in 1810 levert een te treffende illustratie van de verwantschap in wanhopig leed en verbijstering tussen beide gedeprimeerden, om de confessies van Bilderdijk, ter verdieping van ons inzicht in de psychische foltering, hier onvermeld te laten. Bilderdijk was 54, Haverschmidt 58 toen ze door de gruwelijke aandrift tot de zelfmoord werden overvallen. Beiden hadden reden om troosteloos met de psalmdichters te verzuchten: „Alle uwe baren en alle uwe golven zijn over mij heengegaan." Bilderdijk voelde zich als Haverschmidt van God verlaten. Da Costa vermeldt dat in de Lentemaand van 1832 in Bilderdijk's sterfhuis te Haarlem bij de boedelbeschrijving een opstel gevonden werd, gedagtekend 1810, met het opschrift: „Na mijn dood te openen". Da Costa citeert uit dit merkwaardig document het volgend veelzeggend slot:

„Hoe dikwijls heb ik mijzelven vertegenwoordigd, dat God niemand begeeft, dan die Hem, en daardoor zichzelven begeeft! — Nog houdt mijn hart aan die waarheden vast; steeds zijn zij mij dierbaar; en dikwijls is het mij zelven onbegrijpelijk, dat ik ze tusschen beide geheel uit het oog kan verliezen.

---

[1]) Gecit. door Joh. Dyserinck: François Haverschmidt, p. 166.

Echter dus is het. — Vlagen van wanhoop, die steeds langduriger en vooral heviger zijn, en steeds dichter op elkander volgen, bedwelmen mijn ziel, en vruchteloos schijn ik God aan te roepen, — zoo ik al kracht heb mij tot Hem te wenden.

„In zulk eenen toestand, geen meester van mij zelven of van mijne bewegingen, onvatbaar om ze te matigen als om ze te weeren of voor te komen, waaraan hang ik? — Somtijds aan de besluiteloosheid der keuze tusschen deze of gene soort van dood; somtijds aan een toeval dat het in werking overgaande voornemen op het oogenblik, stuit. — Doch waar 't zoo ver gekomen is, is niets meer te hopen, veel minder op iets te rekenen. — Ik zeg het dus volmondig, en het getuige voor of tegen mij! Ik wensch mijn leed te dragen, en niet, er mij aan te onttrekken; maar bezwijk ik, men misduide mij niets. — 't Zal dan geen rechtvaardiging van den zelfmoord, maar 't zal zwakheid der wanhoop zijn. —

„God verhoede 't; of behaagt het Hem, mij aan haar lot over te laten, Hij zij mijne ziel in het uiterst genadig!" . . . [1])

't Is of Bilderijk een jaar later in zijn „Geestenwareld" nog met horreurs denkt over het vreselijk moment zijner depressie.

O nacht van ijslijkheid! o grondelooze poel
Van wanhoop, nijpende angst, en plettrend doodsgevoel!
Hoe schokt me uw denkbeeld nog, hoe schudt het mij door de âaren
En drijft mij 't bloed te berg' in de opgestegen hairen!
„Ja, (sprak ik, daar mijn oog, steeds overstelpt van 't nat,
Van gloênde spijt verdroogd geen traan meer over had,
En de uitgeholde wang, van de opgezette woede,
Den schrikbren grimlach droeg waarin de zelfmoord broedde.)
„Ja, 'k dronk de wrange kroes des levens tot den grond. . . [2])

Niemand zullen de rhetoriek en de poëtische tournures van Bilderdijk meer ontgaan, maar ieder ook zal, het ziektebeeld van de gedeprimeerde kennend, de kern van waarachtigheid in deze verzen weten te ontdekken. De kennis van de psychologische achtergronden zal ook de juiste waardering van de poëzie ten goede komen.

Bilderdijk kwam het vreselijk moment te boven, waaraan Haverschmidt zou bezwijken. Was de intensiteit zijner wanhoop een fractie kleiner? Heeft God hem voor de fatale daad behoed, dank zij de zachtere gevoelens, die zijn even waakzame als lieve vrouw bij hem wist op te wekken?

De cyclothymie bleef met Haverschmidt nog even haar grillig spel spelen, voor hij in een storm van angst, weemoed en uitputting bezweek. Af en toe flikkerde een vlammetje van levensvreugd weer bemoedigend op. In 't begin van 1893 toog hij nog eens naar Leiden met zijn dochter Margo en zijn vriendin Jeannette Klein, om een huiselijk feest te vieren op de studeerkamer van zijn zoon, de a.s. Mr. in de Rechten, Fr. Haver-

[1]) Mr. Is Da Costa: De Mensch en de Dichter Willem Bilderdijk, Haarlem 1859, p. 248–252.

[2]) Ibid. p. 253.

schmidt. En met enige vrienden en vriendinnen ging hij naar de woning van Piet Paaltjens op de Hoogewoerd, waar hij nog eens het onvergetelijk Io Vivat inzette, dat door allen geestdriftig werd meegezongen. In Maart 1893 schrijft hij nog met een aandoenlijke luchtige ironie aan zijn oude academievriend Bouman te Kuilenburg dat hij nog een jonge bloem is van 58 jaar. En „mij mankeert niets! Laten wij 't zoo nog wat volhouden." [1])

In de zomer van 1893 werd zijn toestand zo verontrustend dat men hem een rustig verblijf te Laag Soeren voorschreef. Uit een brief, die hij vandaar aan een vriendin schreef, die hem liefdevol verpleegd had, blijkt welk een martelend spel de kwaal met hem speelde:

„Na een rustigen nacht ontwaakte ik, maar verviel weldra weer in de oude tobberij. Het eenig redmiddel in mijn oog, hervatting van de toebereidselen tot preken, was en bleef voor mij afgesloten. Toen keerde de wanhoop weer in mijne ziel en noode stond ik op om den regenachtigen dag te beginnen. Thans is het drie uur en de regen hield op, maar daarbinnen gaat het voort mij te kwellen en te martelen. Suf van verdriet dut ik telkens weer eenige seconden in, om altijd weer op te schrikken tot nieuw verdriet.

Gisteravond was ik vol moed. Ik kon bergen verzetten, dacht ik. Thans zie ik slechts onoverkomelijke muren voor mij. Buiten scheen zo even de zon. Nu drijven er weer groote wolken. Laat mij gelooven dat de zon wel terugkeeren zal, en dat zoo ook eenmaal de wolken daarbinnen zullen afdrijven. Gisteravond ondervond ik toch: het *kan* weer opklaren! En zoo neem ik afscheid van U, al is het met een droevigen, niettemin met een glimlach. Vaarwel!"

Pierrot lachte nog, maar steeds weemoediger.

Van Laag Soeren keerde hij weer naar Schiedam terug en zoals een zieke van de ene dokter naar de ander, zou hij van Schiedam weer naar zijn vrienden gaan, naar Dr. Kros en Mr. van der Kaay. Maar de melaatsheid zijner ziel was ongeneeslijk. Geestelijk en lichamelijk brak zijn weerstand. Droefheid en welgevoel wisselden elkaar golfsgewijs af, maar in de deining der stemmingen gingen de golven der neerslachtigheid overheersen, totdat alles zou verstild zijn.

Zijn kerstpreek in 1893 zou de laatste zijn en hij hield ze noodgedwongen. Hij ging naar het lokaal van de Vereniging Paulus, waar Ds. Jorissen uit Rotterdam, zou komen spreken. Toen deze niet kwam, voldeed hij aan het verzoek van het bestuur en hij sprak een kort woord tot de aanwezigen. Hij voelde zelf hoe gebrekkig het ging. Hij schreef nog diezelfde dag: „Mooi ging het niet — maar het ging. Tehuis gekomen viel ik in slaap. Of ik ben dof en suf, of ik vind den geheelen loop der dingen ongelukkig. Ik voer niets uit en weet niets te beginnen. Ik zal beproeven van avond wat fleuriger te zijn." [2])

[1]) Joh's Dyserinck: Fr. Haverschmidt, p. 166–167.

[2]) Ibid. p. 171.

Zo streed de arme Haverschmidt verder tot hij niet meer kon. Hij was als een oude vogel, die doodvermoeid en amechtig tegen een overmachtige storm optornt, welke hem tenslotte met een felle rukvlaag tegen de grond slaat. De ontreddering was hem op het gelaat te lezen. Hij liep door de straten van Schiedam als een volkomen gebroken man. Zijn vriend, Ds. H. C. Lohr sprak na zijn dood over „onzen felgeplaagden en ten dood vermoeiden vriend". [1]) Ed. Koster tekent Haverschmidt in zijn laatste levensjaar als volgt: „En zoo zie ik nu weer in gedachten zijn lichtgebogen gestalte met den eenigszins sleependen gang schrijden door de straten van Schiedam. Hoe gebukt en wankel liep hij, toen ik hem het laatst tijdens de kerstvacantie zag, een schim van zijn vroegere zelf! [2]) Op de straat monkelt de goedige Pierrot nog zwakjes tegen kinderen en vertrouwden, die hem verbaasd en meewarig nastaarden. De levenskunstenaar die vaak zo vaardig zijn leed op het toneel des levens vermoffelde en de blijmoedige speelde, verloor het meesterschap over zijn rol, toen hij gehallucineerd de steeds beklemmender ontmoeting tussen tijd en eeuwigheid bespeurde. Hij zal de mensen gevlucht zijn, met wie hij zich zo gaarne vergemeenzaamd had. De Erinyen van angst, weemoed en onmacht drijven hem steeds verder in de vertwijfeling. Steeds gruwzamer wordt het grijnzend fantoom. 19 Februari 1894 bezwijkt François Haverschmidt en wordt de dreiging welke zijn leven verdonkerd heeft een schrikwekkende werkelijkheid.

Van weinig dichters, welke in het woelige getij der romantiek zo deerlijk omkwamen en die als gevloekte poëten gekenmerkt worden, is 't eind zo ontroerend en zo schokkend geweest als dat van François Haverschmidt, wiens leven geadeld werd door liefde, eenvoud en rechtvaardigheid. Wie heeft zo lang en zo dapper weerstand geboden, wie zoveel overwinningen behaald op de demon, die hem eindelijk in ongelijke kamp versloeg? Zijn einde ontroert te meer naarmate de middelen, welke hij gebruikte om zijn tegenstander te ontwapenen, eervoller waren. Hij zocht zijn angsten en tormenten niet te bezweren met opium en alcohol, door zovele desperado's vruchteloos aangewend. In een smartelijk De Profundis heeft hij met klaar besef de handen tot God uitgestrekt. Uitkomst is hem in zijn barre troosteloosheid en verlatenheid niet gegund. Wie een zedelijk oordeel wil uitspreken over Haverschmidt's dood, zij herinnerd aan de boven door hem uitgesproken woorden, die deernis vragen en begrip en ons een denkbeeld geven van de kracht der boeien, waarin de melancholicus geklonken lag. Men late het vonnis over aan Hem, Die harten en nieren doorgrondt. Voor Haverschmidt was de zelfmoord, waarop hij herhaaldelijk zinspeelde, noch wanhoop in de Godkwetsende zin van 't woord, noch vermetel vertrouwen. In 't jaar van zijn dood heeft hij zich met helder bewustzijn op 't probleem van de zelfmoord bezonnen. „De oogenblikkelijke verbijstering

[1]) In zijn rede „F. Haverschmidt herdacht", voorkomend in „In Memoriam", Uitknipsels uit kranten bij gelegenheid van 't sterven van F. H. op 19 Febr. 1894.

[2]) Ed. B. Koster in „De Kunstwereld", Februari 1894.

der wanhoop of een ziekelijke ontaarding in levensmoeheid uitloopend, wordt er toe vereischt, zal men zich over de natuurlijke neiging om te blijven voortbestaan heenzetten." Zelfs het dier wil voortbestaan, zoo ook wij, „tenzij — ik herhaal het — het licht onzer rede werd uitgedoofd en tijdelijke of duurzame waanzin ons de aansprakelijkheid onzer daden ontnam."

Haverschmidt was er de man niet naar om bewust God de soevereiniteit over leven en dood te ontzeggen. Evenmin als Job heeft hij God gevloekt. Tegenover de ondoorgrondelijkheid van het wereldleed, heeft hij steeds Gods Liefde gesteld. Het aangrijpendste opstel, ooit door hem geschreven, draagt tot titel: „God is Liefde". In beklemmende beelden tekent hij daar het leed dat in tuchthuizen, gasthuizen en krankzinnigengestichten en overal ter wereld elders, eeuw aan eeuw wordt en is geleden. Als moderne predikant ontkent hij dat schuld en zonde de bronnen zijn der menselijke ellende. „Indien ziekte en dood over den mensch zijn uitgestort, omdat hij zondaar is, waarom liet God dan toe, neen erger, waarom beschikte Hij van eeuwigheid dat het menschdom tot zonde vervallen zou? Het zedelijk en zinnelijk lijden, zonde en ziekte der mensheid zijn en blijven raadselen tot in eeuwigheid. De pijn van de twijfel is ontstellend. „Hoeveel rondom ons", zegt hij, „is niet te rijmen met een vaderlijk bestier. Een schip is blijde uitgevaren, maar vergaat in een vernielende storm. Als de zon haar stralen weer doet flikkeren op de baren, dan zijn allen begraven in de diepte, of hunne lijken liggen op het strand en de bleeke gezichten, naar de hemel gekeerd, schijnen te vragen: Is God liefde?" Tegenover deze verbijsterende tragedie blijft Haverschmidt trouw aan het geloof van Gods liefde, de hoofdwaarheid des Christendoms. „Hierin is de liefde Gods aan ons geopenbaard, dat God zijn eenig geboren zoon gezonden heeft in de wereld, opdat wij zouden leven door hem." „Met de gestalte van Christus voor ons, zijn wij niet meer bij machte te zeggen: God is geen liefde." [1]) Wie menen mocht dat deze sublieme gedachte, uitgesproken in 1867, voor hem in de ontmoediging van zijn zwaar beproefd bestaan, later een lege cliché zou zijn geworden, leze de woorden die hij enige dagen voor zijn dood aan een vriend in de hem eigen stijl geschreven heeft:

„Onze Lieve Heer is soms zo vreemd. Hij heeft zoo zijn eigen hoofd, vol eigen gedachten, en dat hoofd staat op zijn plaats, en Hij gaat zoo Zijn eigen gang. Als wij, lieve menschenkinderen, daaruit niet wijs kunnen worden, omdat wij alleen *diepe inzichten* hebben, als wij in een put kijken; als wij met ons domme menschenverstand vaak denken: Dat en dat moet zóó gebeuren, dan denkt Hij: Dat zou alles goed en wel zijn als ik het niet beter wist; en dan komt het heel anders uit, dan wij gedacht hadden. Maar als ons dan later een licht opgaat en wij er achterkomen, — Heeremijntijd, wat staan wij dan te kijken! Wat zetten wij groote oogen op, en trek-

[1]) „God is Liefde" in Leerredenen tot bevordering van Evangelische kennis en Christelijk Leven. Jrg. 1867.

ken lange gezichten! Wij slaan de handen in elkaar en zeggen: neen, maar, wie had dat ooit kunnen denken . . ."[1])

De voorschriften van de Bergrede hebben zijn leven en leer doordesemd. Luciferistisch is hij nooit geworden en 't wijsgerig pessimisme van zijn tijd heeft hij met nadruk afgewezen. Hij heeft gebogen voor het raadsel van het leed, maar met eerbied erkend het geheim der Liefde, „le secret de l'univers", zoals Bizet opmerkt naar aanleiding van Gérard de Nerval. Aan de ootmoed en de liefde is Haverschmidt, aristocraat naar gemoed en geest, trouw gebleven. De liefde heeft hem de moed gegeven diep te tasten in Gods barmhartigheid. „Niettemin het licht is er, en al bleef de bede onverhoord, het oor tot wie de zucht uitging, blijft niet gesloten. Hoe ik dat weet? Mijn geloof zegt het mij, God zal ons niet bedriegen."

Niets is troostrijker bij de overdenking van Haverschmidt's gekweld leven dan de gedachte dat hij voor de tralies van zijn lijdenskerker steeds de lichtende gestalte van de barmhartige Christus zag staan, Die ook deze goede zelfmoordenaar in zijn paradijs van vrede en rust zal hebben opgenomen. Gods oordeel zal niet harder zijn geweest dan dat der Schiedamse weesjes, die naar de kranten vermeldden na zijn dood, wenend bloemen strooiden op de bodem van zijn graf en op zijn zerk, dankbaar om de grote genegenheid, hun en alle schamelen bewezen in Christus' naam.

---

[1]) Dyserinck, p. 171.

PERSONENREGISTER

Aletrino, 30.
Allan Poe, E. 10, 80.
Andel, van, 60.
Andersen, H. C. 20, 29, 67, 76.
Appel, J. W. 51.
Ariëns, A. 148.
Arminius, 91.
Athanasius, 123.
Augustinus, 147.

Bach, J. S. 145.
Bakhuizen van den Brink, R. C. 43.
Barbier, 99.
Baur, F. 96.
Beaumarchais, 36.
Beers, J. v. 37.
Beets, N. 10, 38, 39, 43, 51, 52, 53, 63, 151, 162, 164.
Bekius, Benjamin, 13.
Bekius, François, 13, 14, 15, 20, 70.
Bekius, Geeske, 13, 25.
Bekius, Johs, 13, 14.
Bekker, Balth. 147.
Bellamy, 37, 40, 165.
Bergmann, A. 160.
Bernardus, 123.
Bierens de Haan, 49.
Bilderdijk, W. 29, 38, 51, 85, 91, 182, 183.
Binnenwiertz, 10.
Bizet, 187.
Blanc, L. 152.
Bloem, J. C. 25, 168, 171.
Bloembergen, A. 14., 28
Blok, P. J. 138.
Boele van Hensbroek, 46.
Boersema, 95.
Bomans, G. 8.
Bonifacius, 147.
Bont, 13.
Boot, C. J. G. 18.
Bopp, 90.
Bora, C. van, 146.
Borel, 20.
Bosboom Toussaint, 92.
Boschlo, 18.
Boskamp, 164.
Bossuet, 92.
Bouman, 107, 184.
Bouwman, 60.
Boven, P. v. 8.
Braga, 38, 39, 40, 46, 51.
Brandes, 44.
Bredero, G. A. 29, 34, 41.
Brentano, Chr. 29.
Brink, J. ten, 7, 13, 18, 36, 47, 63, 99, 159.
Brom, G. 63, 70, 92, 144, 146, 149, 159.
Bron, 79.
Browning, E. B. 149.
Brugh, E. J. v.d. 53.
Brugman, Joh. 146.
Bruno, Giordano, 98, 137.
Büchner, 149.
Buddha, 165.
Byron, 9, 10, 21, 46, 47, 99, 102, 162, 164.

Calvijn, 91, 95, 96, 123, 131, 134, 136, 165.
Camphuyzen, 153.
Cannegieter, H. G. 14, 15, 16, 18, 39, 70, 83, 171.
Cannegieter, Dominicus, 18.
Carlyle, 149.
Carp, E. A. D. E. 170.
Cats, 81, 85.
Chantepie de la Saussaye, 26.
Claudius, Matthias, 24, 25.
Clercq, Willem de, 92.
Cobet, 90.
Colmjon, Gerben, 8, 90.
Columbus, 103, 147.
Comte, Auguste, 113.
Couperus, L. 107.
Coster, Dirk, 9.
Courregt Staal, E. G. 25.
Cremer, 151, 152, 153, 159, 166.
Cuperus, S. 14.
Cuypers, 136.

Da Costa, 59, 91, 96, 98, 99, 124, 182, 183.
Damiaan, 146.
Delmas, A. 170.
Dercksen, 46.
Des Amorie van der Hoeven, A. 99.
Deyssel, van, 8, 10.
Dickens, 23, 24, 149, 155, 161, 164, 167.
Domela Nieuwenhuis, 43, 72, 154.
Donker, Anth. 162, 165.
Dorbeck, 46.
Dostojewski, 80, 119.
Dresden, S. 34.
Drost, A. 92.

Dufay, 144.
Duifhuis, 147.
Duinkerken, A. van, 8.
Du Perron, E. 8.
Durkheim, 170.
Duyl, A. G. C. van, 129.
Dyserinck, J. 7, 23, 29, 65, 72, 74, 79, 82, 83, 87, 88, 129, 182, 184, 187.

Eeden, F. van, 9, 10, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 30, 38, 76.
Elia, 172, 173, 175.
Elisabeth v. Thüringen, 146, 147.
Emmius, Ubbo, 19.
Erasmus, 147.
Everaert Corn. 153.
Eyck, van, 144.

Feith, Rhijnvis, 21, 24, 37, 38.
Felicitas, 147.
Fénélon, 147.
Fenema, Joh. 13.
Franciscus, 146.
Franck, L. D. 28.
Fruin, 98.
Furmerius, 19.

Gaskell, 149.
Genestet, P. A. de, 23, 24, 36, 43, 44, 88, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 109, 112, 113, 168, 176.
Gerson, Joh. 147.
Gezelle, G. 34, 85.
Gildemeester, Adr. 44.
Goethe, 23, 24, 29, 34, 35, 37, 94, 168.
Gogh, V. van, 24.
Gommer, 91.
Goederen Wz. J. de, 112.
Gorter, H. 153.
Gorter, R. A. 150.
Gorter, Simon, 129.
Gouverneur, J. 166.
Grandmaison, Léonce de, 121.
Gravius, Maria Magd. 13.
Greshoff, 19.
Grimm, H. 130.
Grimm, J. 90.
Groen van Prinsterer, 63, 91, 96, 123, 140, 152.
Groot, Hugo de, 147.
Groote, Geert, 147.
Gustaaf Adolf, 147.
Gutskow, 149.

Haan Hettema, de, 14.
Haar, B. ter, 54, 151.
Halbertsma, 14.
Halbwachs, M. 170.
Hamconius, 19.
Hamel, A. G. van, 54, 160, 166.
Haren, W. van, 89, 177.
Harinxma thoe Sloten, 73.
Havard, H. 54.
Haver, Johannes Hermanus, 13.
Haverschmidt, Feddo Jan, 13, 60.
Haverschmidt, François, 13.
Haverschmidt, Gaatske Adriana, 13.
Haverschmidt, Johannes Hermanus, 13.
Haverschmidt, Nicolaas Theodorus, 13.
Haverschmidt, Maria Magdalena, 13.
Haverschmidt, Sytske, 13.
Hazebroek, 10, 164.
Hecker, 38, 39.
Hegel, 61.
Heine, H. 13, 16, 21, 23, 24, 34, 36, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 55, 57, 96, 99, 168.
Helten, van, 28.
Henegouwen, Aleid van, 148.
Herder, 17.
Herreman, R. 8.
Heusde, van, 99.
Heyermans, H. 152.
Hildebrand 24, 99, 165.
Hinlópen, 27.
Hoek, 28, 60.
Hofstede de Groot, P. 99, 125.
Hölderlin, 94, 106.
Honigh, 46.
Hooft, 34, 131.
Hoogendorp, G. K. van, 139.
Hooykaas, I. 107, 108, 127, 171.
Houten, van, 110.
Hoyinck v. Papendrecht J. 160.
Huet, 26, 27, 37, 43, 45, 62, 63, 93, 95, 97, 98, 99, 102, 103, 120, 122, 124, 125, 128, 137, 144, 152, 163, 164, 166.
Hugenholz, P. H. 127.
Hugo, V. 23, 99, 142, 143, 144, 149, 150, 151.
Huizinga, 28, 144.
Huygens, 99.

Jacobus, 60.
Jagher, F. L. A. de, 53, 54, 55.
Jahn, 125.
Jean Paul, 29.
Jeremia, 172, 177.

Johannes, 123.
Jonckbloet, W. A. J. 144.
Jongejan, E. 14, 32, 35, 37, 44, 50, 167.
Jongh, M. de, 90.
Jörgensen, 24.
Jorissen, 184.

Kaay, W. van der, 28, 59, 60, 184.
Kalff, G. 45, 47, 128.
Kalff, Jr. G. 9, 10.
Kate, J. J. L. ten, 10, 46, 51.
Kate, L. ten 40.
Kant, 96, 119.
Kappeyne, 140.
Keats, 164.
Kempis, Thomas à, 147.
Kern, 90.
Kinker, 27, 40.
Klein, Jeannette, 183.
Kleist, 10.
Kleyn, 27.
Kloos, 38.
Kneppelhout, J. 10, 28.
Knox, John, 147.
Knuttel, J. A. N. 41.
Koetsveld, C. E. van, 65, 69, 151, 152, 153.
Kok, S. A. 64.
Koster, Ed. 185.
Krieken, Th. F. van, 28, 60.
Kros, 184.
Kuenen, A. 26, 64, 68, 91, 96, 97, 112, 117, 124, 125.
Kuyper, Abr. 96.

Ladenius 60.
Lamartine, 149.
Lamennais, 149.
Laöcoön, 169.
Lavater, 92.
Leendertz, 39.
Leibnitz, 92.
Lenau, 10.
Lennep, J. van, 10, 38.
Leo XIII, 139, 149.
Leopardi, 34.
Lessing, 119.
Lidwina, 146.
Lincoln, 109, 147.
Lohr, H. C. 112, 185.
Lutgen, 59.
Luther, 95, 96, 131, 134, 146, 147, 162, 165.
Luyken, J. 117.

Macaulay, 21.
Mackay, 136.
Maerlant, J. v. 153.
Mathenesse, v. 148.
Meerkerk, J. B. 45, 63.
Melanchton, 147.
Memlinc, 144.
Mens, Jan, 14.
Merival, Adr. de, 71, 73, 106, 110.
Merula, Engel, 147.
Moll, 146.
Mooren, R. 46, 48.
Morus, Thomas 36.
Mozes, 165.
Multatuli 10, 29, 46, 63, 85, 92, 93, 111, 148, 152, 153, 163, 164.
Musset, A. de, 10, 11, 45, 49, 80, 93, 94, 99, 102, 103.

Nerval, G. de, 10, 11, 177, 187.
Newman, 92.
Nightingale, Florence, 147.
Nolst Trénité, 110.
Novalis, 92.
Nijhoff, M. 177.
Nijlen, Jan van, 19, 177.

Ockerse, 27.
Oera-Linda-Boek, 19, 90.
Oettinger, 51.
Oort, H. L. 44, 97, 99, 137.
Oosterwijk Bruin, van, 38.
Opzoomer, 26, 96, 97, 98, 121, 124.
Osti, Jacoba, 81, 84, 89, 171.
Ottema, 14.
Ovidius, 66.

Pantekoek, 60, 105, 106, 107, 108.
Parker, 113, 137, 147.
Paulus, 124.
Penning, W. L. 181.
Perpetua, 147.
Pierson, A. 9, 10, 62, 63, 70, 71, 92, 94, 95, 110, 121, 124, 137, 144.
Pius IX, 139.
Plato, 147.
Platen, 94.
Plutskow, 51.
Pol, W. H. v. d. 126.
Potgieter, 9, 10, 62, 92, 151, 154, 158, 159, 163, 164, 166, 177.
Prinsen, J. 11.
Proust, Marcel, 20.

Quack, 157.

Raaf, K. H. de, 8, 32, 33.
Radewijns, Fl. 147.
Rank, O. 30.
Rauwenhoff, L. 111, 124.
Raymund, 21, 30.
Renan, E. 121.
Réville, A. 124.
Riedel, 73.
Ritter, J. H. 49.
Ritter, P. H. 110.
Robertson, 115.
Roelants, 32.
Roessingh, K. H. 71, 96, 104, 110, 111, 122, 125, 127.
Rogge, Joh. 141.
Roland-Holst, Henriette 148, 151.
Rook, D. 107.
Roovere, A. de, 21, 153.
Rousseau, 45.
Rupe, J. H. Zilver, 60.
Ruyter, de, 162.

Saalborn, Arn. 148, 151, 152, 153.
Sabatier, Aug. 121.
Sallengre, de, 13.
Sand, G. 149.
Saul, 176.
Savonarola, 147.
Scarlensis, Occo, 19.
Schaepman, 37, 93, 94, 102, 136, 149.
Scharten, 181.
Scheele, 59.
Scheffel, 37.
Schleiermacher, 92.
Schelling, 17.
Schilder, K. 109.
Schiller, 23, 110.
Schlegel, Fr. v. 35.
Schmidt-Cranz, 48.
Scholten, J. H. 26, 64, 68, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 113, 117, 121.
Schoolmeester, de, 38.
Schrant, 28, 38.
Schröder, 39.
Schubert, 45.
Seneca, 42.
Servetus, 133, 165.
Shakespeare, 36.
Shelley, 164.
Sickingen, Fr. v. 147.
Simonz, Menno, 147.
Singels, Sietske, 73.
Slauerhoff, 42.
Slooten, A. v. 31.
Sluter, 144.
Sluyterman, 60.
Smit-Kleine, 54.
Smits, 45, 164.
Snuif, 28, 60.
Socrates, 147.
Socra-Rana, 21, 46, 63.
Spindler, 30.
Spinoza, 162.
Staas, Ern. 160, 161.
Staring, 21, 170, 172.
Starmans, A. H. 21, 23, 30.
Strauss, D. F. 97, 120, 123.
Staverman, 9.
Steen, Eric v. d. 8.
Steinmetz, 31.
Sterck-Proot, 11, 90.
Strich, Fr. 91, 92, 93, 177.
Sudermann, 149.
Sue, E. 149.
Swart, 165.

Tennyson, 92.
Thackeray, 51.
Thorbecke, 140.
Thijm, J. A. 34, 54, 136.
Tieck, 36.
Tollens, 43, 151, 152.

Veer, H. de, 128.
Verberne, L. G. J. 148, 150.
Verwey, A. 10, 19, 122.
Verwijs, E. 27, 31, 32, 90, 137, 144, 145.
Vestdijk, S. 170.
Veth, C. 50.
Viebig, Cl. 149.
Vincentius, 147.
Vletter, A. de, 6, 83.
Vliet, J. L. van der, 37.
Vloten, J. van, 7, 27, 31, 37, 53, 63, 98, 110, 159, 160, 164.
Vogel, 164.
Vondel, 9, 34, 151, 153.
Vooys, C. G. N. de, 149, 152.
Vosmaer, 46, 92.
Vries, C. W. de 150.
Vries, J. de, 160, 167.
Vries, Th. de, 62.

Waling Dijkstra, 14.
Walzel, O. 35.
Wendelmoet Klaesdochter, 147.

Werther, 24, 35, 51.
Wessel Gansfort, 147.
Wessem, J. van, 28, 29, 31, 33, 53, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 74, 81, 171, 181.
Weyden, Rog. van der, 144.
Wiarda Beckman, M. B. 28.
Wilde, Oscar, 178.
Willem van Oranje, 147.
Willibrord, 147.
Willkomm, 149.
Winkel, J. te, 39, 46.
Winkler-Prins, 39, 40, 51.
Witlox, J. H. J. M. 138.
Witte, Francina de, 13.
Witte, François de, 13.
Wolff, Betje, 14.

Young, 21.

Zaalberg, 97.
Zee, Daan van der, 106, 150.
Zeggelen, v., 38.
Zerbino, 36.
Zeuchlin, 147.
Zweig, St. 164.
Zwingli, 165.